ברוך שורץ

חַיַּי

תולדותי וזכרונותי

חלק ראשון

הוצאת ספרים "דרום"

ירושלים, תר"ץ

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2018

ברוך שנרץ

חַיַּי

תולדותי וזכרונותי

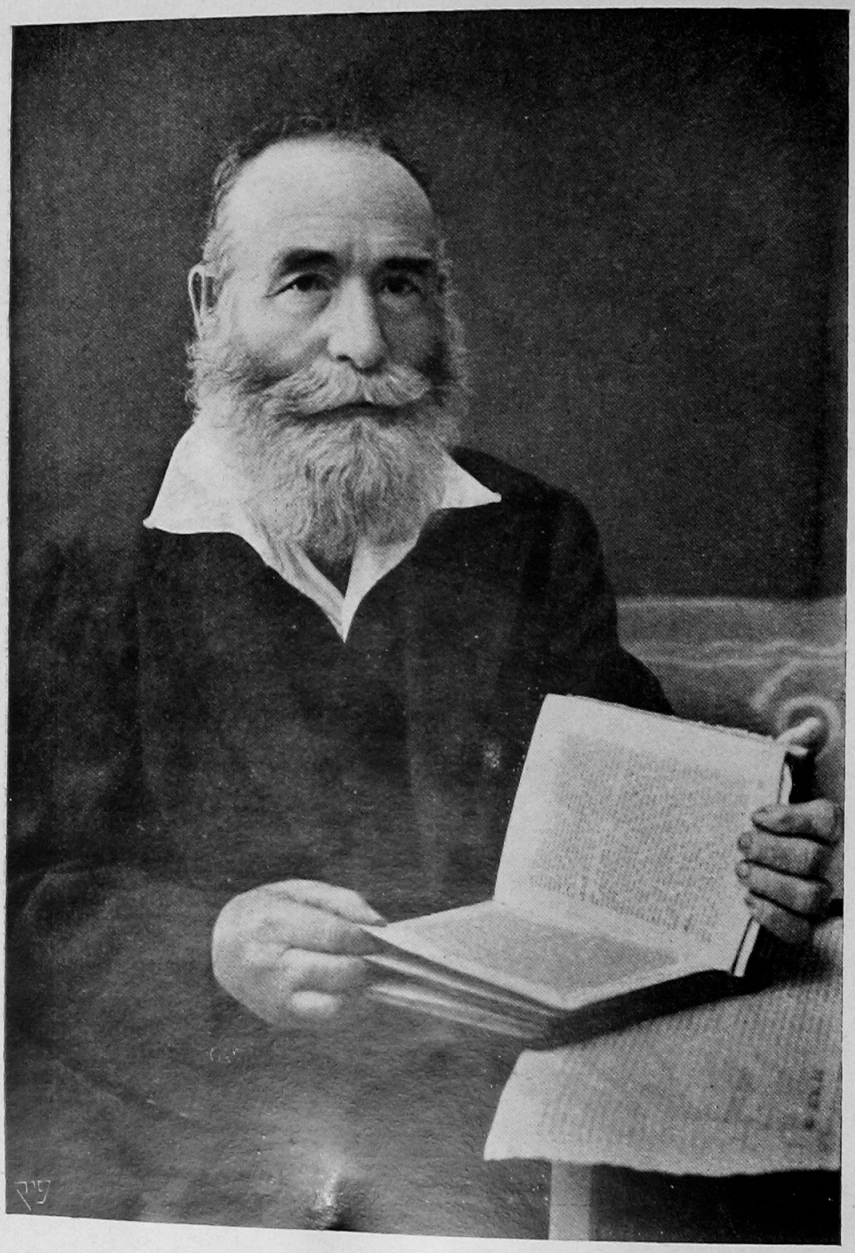
חלק ראשון

הוצאת ספרים "דרום"

ירושלים, תרץ

Digitized by Touro College Libraries
For Project Zikaron
www.zikaron.tourolib.org
2018

דפוס "הספר", ירושלים.

יהודה הרופא!

לשמך, בני בכורי, מקדיש אני את ספרי בכורי, כי לך יאה.

מארץ העברים הורד אל ארץ מצרים בכור־שור, יוסף אֶבן ישראל; שם נעלה וזכה להיות רועה אביו ואחיו בשנות רעבון ולנהלם בַּכַּל עד בוא חליפתם. גם אתה, יהודה אֶבן ברוך, גֻּלְגַּלְתָּ מארץ ישראל אל ארצות הברית, שם נעלית וטוּבְתָּ לפני ה' להיות כמו כן רועה אביך ואחיך בשנות פרעות נוראות בישראל וגם אחרי־כן, ואת הוריך מכלכל הנך ומרפא עוד כל ימי חייהם בעין יפה, בכבוד, בהדרת־קודש.

במח נְשַׁלם לך ולמלכה אשתך־בתנו בעד חסדיכם הנאמנים?

קצרה ידנו, בני הנדיבים, יקרי הרוח, לשוני ורעיוני רפים לארוש לכם את תודתנו המשֻׁלָּמה, כמו שקצרה שפתי בתפלתי לאל, הגומר בטוב עלינו ועליכם.

ובכן מה הגמול, איפוא, נגמָלכם?

אודיע, לַפָּחוּת, כי מקדיש אני לכם את ש ל כ ם. אכריז בשער, כי בְּכוּרֵי אלה, המובאים בטַנְאֵנו הלאֻמי אל ספרתנו העברית, ש ל כ ם הם ב כ ו ח, שלכם.

פתח דברי יעיר על־כן את אזן כל באי שער ספרי, כי, אם יֶהֱנו מפרי עטי זה, וימריצם רגש אהדה להסופר, יביעוהו נא לכם, למקור הספוק והאפשור, לחנוני לב עברי באמת, ומברכתכם יִבָּרך גם

אביכם, ברוך

תל־אביב, כ"ד למרחשון ה'תרפ"ט.

מאת המו"ל

מחבר הספר "חיי", שאת חלקו הראשון אני מוסר בזה לקהל הקוראים, הוא תלמיד חכם מובהק צנוע, שחי את חיי המושבה היהודית והעיירות והכפרים באוקראינה בשנות ילדותו ובחרותו ואת חיי העיר בשנות העמידה והזקנה ובמשך יובל שנים הקדיש את כל כחותיו וכשרונותיו להוראה לתלמידים וזכה לראות את פרי עמלו בעולמו: מאות ואלפי תלמידים יודעי לשוננו וספרותנו ונאמנים לעמנו וארצנו.

המחבר, אף על פי שהוא בעל השכלה כללית גדולה, שקרא ושנה בספרותנו ובספרות הלועזית, צמצם את עצמו בספרו זה ב"סביבתו", הנמיך את קומתו והרי הוא כאחד מאלה היהודים, שהוא מתאר אותם, מתוך חבה עמוקה אליהם הוא מתיחס להם ב"יחס ישר", נפשי: אותן ההשגות התמימות, אותה האמונה המלאה והבטחון הפשוט, הממלאים את המוחות ואת הלבבות של כל היהודים במושבה ובעיירה מוצאים מקום גם בלבבו ובמוחו הוא, לכל מאורעות החיים ועול סבלם הקשה הרי הוא מוצא סמוכין ואחיזה בפסוק ובמאמר חז"ל והסבל, מכיון שהוא "סבל ירושה", שעבר לנו מדור לדור הרי קל לשאת אותו ולקבל את יסוריו באהבה.

זכרונותיו ותאוריו של המושבה והעיירה, חיי הזקנים והנערים, הגברים והנשים, ההמונים ובני העליה, האינטליגנציה הרוחנית: הרביים והרבנים, השוחטים והמלמדים ושאר כלי הקודש הם חתיכות חיים, חוליות שלמות, שהולכות ומצטרפות לשעורים שלמים, בעלי מדה ובעלי קומה.

הקורא, המצוי אצל הספר העברי וקורא בו להנאת שעה, ימצא בו קורת רוח בשעת קריאתו; והקורא המעיין, הרוצה להכיר את העיירה היהודית שלפני יובל שנים על חייה ולבטיה, מלחמת קיומה ונסיונותיה הקשים, שהיא נתנסה בהם יום יום בתגרת יד השלטונות הצוררים, התפתחותה הרוחנית והחומרית בעליותיה וירידותיה ימצא בספר "חיי" פרקים שלמים שלתלמוד נתנו מתוך עיון והתעמקות.

בסוף דברי אעיר על אחת המחבר הנכבד, שרוב שנותיו עברו עליו בהוראת הלשון העברית לתלמידים ולמורים, רכש לו ידיעה עמוקה ומקיפה בלשון העברית ודקדוקה וחשף הרבה ממכמני הלשון, שהיו גנוזים ונעלמים ושולט הוא בהם שלטון בלתי מוגבל, וביד נדיבה העניק לנו בספרו מ"חדושיו" והשפיע עלינו רוב טובה שקשה אפשר לנו לפעמים לקבלו בלי הכנה קודמת מצדנו. דעתי, דעת המו"ל, שאינו נכנס לתחום של המחבר בלי נטילת רשות מקודם, היתה למעט ב"בזבזנות" זו אולם המחבר הנכבד כל כמה שהוא רך לב ונוח לוותר משלו, הרי הוא תקיף בדעתו ללא ויתור כל שהוא אפילו בקוצו של ו ויוד כשנוגע זה לשאלת הלשון ודקדוקה ובעל כרחנו אנוסים אנו לקבל את "תורת" הלשון כפי שנתנה לנו מהמחבר והיינו – בזה אני בטוח! – תחלתנו באונס וסופנו – ברצון ובהכרת תודה למחבר על העונג והטוב שנמצא בספר, כעדות שהעידו סופרים מפורסמים, שקראו את הספר בכתב יד מתוך התפעלות רבה, "לשון הזהב" קראו לה.

הוצאת "דרום".

ירושלים, כ"ז תשרי, תר"ץ.

נ. ב. החלק השני כבר נמסר לדפוס וגם שאר החלקים יופיעו על הסדר בזה אחר זה.

ראשי הפרקים:

		עמוד
א.	מות אמי.	ט.
ב.	רבי זליג וחדרו.	יא.
ג.	התעסקותנו בדמדומי הקיץ.	טז.
ד.	ערבי החרף.	כב.
ה.	בית אבי באותם הימים.	ל.
ו.	ביתנו החדש והסתדרנו בו.	לד.
ז.	שכנינו.	מא.
ח.	שרירות ומוסר.	מט.
ט.	למודַי בחדר צבי הליטאי.	נה.
י.	מושבתנו הלבינובה.	סב.
יא.	רבותי בהלבינובה.	ע.
יב.	רבי חיים.	פ.
יג.	רבי פרץ.	פט.
יד.	הלבינובה השדודה.	צו.
טו.	הרב יוסף־צבי הדין.	קד.
טז.	הצדיק רבי יעקוב.	קיג.
יז.	תקופה חצופה.	קכג.
יח.	רבי מרדכי.	קלא.
יט.	זקני הלבינובה:	קמא.
	רבי גדליה המנורר;	קמב.
	רבי נפתלי;	קמד.
	רבי ברוך, רבי יוסף־צבי הדיין;	קמה.
	רבי עוזר הליטאי;	קמו.
	רבי אליעזר השו"ב;	קמח.
	רבי שמעון סופר;	קנד.

		עמוד
כ.	זקני הלבינובה (המשך):	
	רבי דויד בַּארַר;	קנו.
	רבי שמחה פרימן;	קנח.
	רבי בן־ציון צַיְלן;	קנט.
כא.	זקני הלבינובה (סוף):	
	רבי חיים בַּרַיְנֶס.	קסד.
כב.	סורן׳	קעב.
כג.	ר׳ שמואל מלכה״ס.	קעט.
כד.	קלויז הרבי.	קפט.
כה.	רבי משה ליב.	קצח.
כו.	הרבי יוסף.	רה.
כז.	הרבי׳ מסתרי החצר הסורני.	ריג.

ח ני .

א. מות אִמִּי.

שימה דמעתי בנאדך,
הלא בספרתך (תהלים נ"ו, ט').

פעוט כבן ארבע שנים הייתי אז, מתרוצץ בחברת ילדי גילי ומשתתף במשחק "סוסים", "דלוגים" וכדומה. לפני ביתנו, ברֶוח של שני טורי בתים אלה טול אלה, השתרעה רָחְבָּה מרֻפּעה, ואנחנו, צאן קדשים, השתובבנו עליה כל היום במשחקים שונים באין מפריע. שכונתנו נבנתה מצד לרחובות העיר, ועוברים ושבים או עגלה רתומה נראו בקרבה רק לעתות רחוקות. ובהאריך עת המשחק, ורעבנו—ורצנו איש לביתו ואיש אל אמו, והצטידנו בלחם ובטָפֵל, ושבנו ונועדנו עוד־הפעם בּ"נְקֻדת המוֹעֵד" שלנו, והמשכנו את שעשועינו עד הֶערב שמש. אז תתפרד החבילה למרות רצונה, וה"רצים" המהירים יְדֻדו הביתה עיפים ויגעים מ"עמל היום", יסעדו את לבם, יעלו איש על מטתו, ומתוקה שנת ה"עובד".

נחפזתי גם אני הביתה עם כלות היום והמשחק; אצתי, כמובן, אל אמי, שישבה נוגה על הספה, ודרשתי מאתה ארוחת הערב. היא העלתני על ברכיה, לטפתני וחבקתני ברגש, יותר מן הרגיל, ובעינים דומעות העתירה עלי נשיקותיה, עד כי שאלתיה בתמהון: "אמא, מה לך?" — ראשי כואב מאד, בני, ענתני ותאנח ותַּסֵּה פניה, כאילו הרגישה דקירה עזה.

"בודאי תמותי, אמא, כדרך שמתה לוֹנה דודתנו", נבאתי לה בתמימותי:

"הן גם היא התאוננה על כאב־ראש לפני מותה".

בלילה ההוא הרחיקו אותנו מן הבית, אותי ואת פיבול אחי, הצעיר ממני, אל דירת צבי דודנו לרגל התגברות מחלת אמנו. יומים לא ראיתיה, ועל כל שאלותי ותמיהותי ענוני אבי וסבי מלים מקֻטָּעים, כדי לסתום פי. לסוף מצאתי לי שעת הכשר והתגנבתי החוצה. כחץ מקשת קפצתי אל חלון חדר

אמי, ושם — המון רבה. כרב עמל הבקעתי לי דרך והספקתי להשקיף ולראות, כי אנשים זרים לי לגמרי מורידים שם את אמי בזהירות רבה אל תוך אמבטיה מלאת ארים. רק כתנתה על בשרה, ופניה השתנו, ולא הכרתיה כמעט. „הזאת אמי?!... אמי! אמי!" הוצאתי מפי בפלצות ואפול אחור...

יותר אינני זוכר. כנראה, הרעישני המחזה המדכא הזה עד הנפש, וסיוטי בלהות הוסיפו להחרידני מן הוא והלאה, והתהפכתי על ערש דוי מים רבים.

אחר זמן ספרו לי אבותי ורבותי על אודות הדֵבר הנורא, אשר השתער על בַּלטה עירנו בחדשי הקיץ של שנת ה'תרכ"ה ואשר קטב מאות נפש מעצרת ועד החג.

„כחתף פתאומי התגולל החליץ על העיר מכל הקצוות וידהימנה כליל במשלחת חליים רעים, עד כי לא היה בה בית בלי מת. מחוץ שכל דֵבר, ובבית — פחדים ומוראים גדולים... נבהלים האנשים, כאלו רואים הם לפניהם את מלאך המות עם חרבו השלופה; צירים וחבלים יאחזום, יפלו ולא יוסיפו קום, כי כל אשר יחלה — ימות... ויש מלינים את מחיהם לילות מספר מאין ידים „להתעסק" בקבורתם מרוב עבודה ומכבד פגר בכל אשר תפנה, או מיראה, פן ינגעו גם המה... ויש, אשר מקברים היום יקברו מחר בעצמם... ויש אשר חופר קבר — בו יפול, כי יאחזהו השבץ, ועד שעה נפח נפשו, ופה תהיה קבורתו... הָרַעל אויר העיר, ואין נסתר ממגפה, ותהי לחרדת אלוהים"... בפלכי ליטא וכצִיון פרץ החליץ בחדשי תשרי־חשון לשנת ה'תרכ"ו. לקרבנות הקטב המרירי הָקצה „חצי שדה" לבָדָד בחצר־המות, ונקרא עד היום בשם „בית הקברות לחללי החליץ". בתוכם מצאה מנוחת עולם גם אמי, שנקטפה בהיותה כבת שתים ועשרים שנה, ובכל אלפי רבבות לא ראיתי עוד פנים עדינים ונחמדים, כפניה המחֻטָבים.

על ערש דוי סעדני אבי כמה שבועות. כאשר הבראתי וקמתי על רגלי, נהגני אל בית התפלה ויחנכני באמירת „קדיש": זהו חנוכי הראשון ובקורי הראשון בבית הכנסת בדרך קבע. שם נמצאו לי אחים לצרה, אשר גם עליהם עברה כוס המַמות, ונשארו — מי מאביו, מי מאמו, כמוני, ומי משניהם גם יחד; ונתרועע, ונשתעשע, ונהי תנחומים הדדיים

איש לאחיו, וילדותנו הפיגה את צערנו לאט־לאט. יותר מכֻּלם קרב אלי העולל אהרון, יתום מיעקוב אביו, והוא כביר ממני שנתים, גם נבון דבר וטוב לב. הוא הביאני אל בית אמו האלמנה, ושם שרלוני, קרבוני, גם ספחוני לפעמים אל ארוחתם. אף אל "החדר" היו מוליכים אותי הוא ואחותו, הבכירה ממנו לשנה, ומשלשים שם את מזונם לשלשתנו בחברותה — ובכלל הראוני אהבת נדבה ואותות אחוה נאמנה, כדרך ילדים, הנעשים דבקים וקשורים איש בנפש רעהו אם מרגש טבעי, אם מצד רחמנות על יתום עזוב, ואם מצד השתדלותי למצוא חן ואהבה בעיניהם ובעיני זהבה אמם הטובה והנדיבה. וכבר התרגלתי אל גורלי הנודד ואל זליג המלמד ואל אהרון ואחותו, אשר אמצוני להם כאח מבטן, כאחד מבני משפחתם, הנעימה עלי, וכן הייתי בעיני. אך פתאום התחולל בעולמי הקטן שנוי נמרץ, אשר פִּלֵּג לשטף חיי תעלה אחרת לזמן קצר. באחד מחדשי החרף בא סָבי צבי־יהודה והביא לי אַגנינה חדשה לבָנה כשלג בקַרחתה ובגַבחתה ומענגת את העינים ואת הנחירים במראֶהָ וברֵיחה הטרי של עורות כבשים אחר עִבורם. האגנינה לבֶשתני כמִדַּי, — באָשרי! כי אשרוני כל רואי, ואין קץ לשמחתי ולגאותי; ואחר ימים מספר הסיעני סבי אל צל קורתו, אשר במושבה הֶלְבִּינוֹבָה, כחמש וארבעים מיל מבלטה.

ב. רַבִּי זֶלִיג וְחַדְרוֹ.

רשמים קלושים, כעין כתמים דֵּהים, השאירה בי השנה, אשר בליתי אז במושבה. כל הפִּקוח והָאֲמָנה מיד סָבָתי, נ"ע, התרכזו ביחוד על שרגא (פיבול) אחי, שהיה עדין רך בכל כך ועָנג, וזקוק לטפול ולהשגחה יתרה. זוכר אני, כי מעולם לא עלתה בידי להקדימו בהשכמת הבֹּקר, ובאשר אקום משנתי — כבר קם הוא; ובלכתי אל ה"חדר", היה אוחז בחזקה בזנב כתנתי שבאחורי מכנסי השסועים וצועד אחרי רגל ברגל. אולם, כאמור, לא ארכו לי שם הימים: הוצאתי שם שנה חסרה, וכיצד התגלגלתי לבלטה חזרה, אינני זוכר. אך את סבת העָברתי הסביר לי אבי אחרי־כן. הוא רצה לשום בעצמו עינו עלי ולגַדלני בן־עיר, כי ילדי הקולוניה היו אז בעיניו כבני כפר, בלי התפתחות נמוסית. "לא תורה ולא דרך ארץ". זאת ועוד

אחרת. אבי, כעבור ימי אבלותו, נשא לו בחרף ההוא לאשה את זהבה האלמנה, היא אֵם רבקה ואהרן; והיא יעצתהו לקבעני בביתם, ויחסי אֵמהותה ואחוֹת בניה יועילו לחנוכי, שיעלה יפה. פיבול אחי נשאר בבית סבי, כקטן שלא הגיע לחנוך.

ובכן חדשתי את הליכותי אל חדר זליג הזקן. בהיותי בן שש התחלתי ללמוד תורה בפרשת השבוע, היא "בשלח". גם קודם לכן הייתי כרוך אחרי לומדי החֻמש ומתחבר אליהם כאלו באקראי. אך כל זה נעשה בדרך עראי, בתור "שלא מן המנין". ובהגיע תורי ללמוד ממש, התפעלתי כל־כך, עד כי סר מורא רבי מעלי, ונועזתי לבקש עוד. הוא למדני לכתחלה רק את שני הפסוקים הראשונים, כי, לדעתו, די וטוב להסתפק בשעת התחלה במועט. ומי כמוהו מורה ובקי בענין זה? אלפי נסיונותיו אלפוהו בינה בשיטתו. אך אני תליתי בו את עיני הדומעות, כמתחטא וכמתחנן. הוא התבונן בי, התפלא וישאלני: "למה תבכה?"

— רוצה אני ללמוד עוד חֻמש, — עניתיו בתחנונים.

"עוד! האם תזכור עוד?" השתאה הרבי.

— כן, אשתדל, רבי, — אפדתי בודאות תקיפה, מעוררת תאבה.

"ועד כמה?" — עד פ, — הוריתיו באצבעי. הוא למד לי את כל ששת הפסוקים, ואני הבטחתיו בנשיקת ציצית לדעתם היטב ביום ה' לשבוע, ביום הדין. כשובי הביתה בשׂרתי בשׂמחה רבה את גדולתי ואת התעלותי להורי ולאחי ובקשתי לתת לי את החֻמש "שמות". אחר הלחם הודעתי לאבי, כי ערבתי לרבי לדעת היטב את הלקח; גם מסרתי לו את שיחתנו ואת תנאינו. וישב אבי ויבאר לי בפרטות את תכן השעור אחת ושתים, ויקסימני בחדשות ובנפלאות. בדמיוני הילדותי שויתי לי כמו חי את בני ישראל החמושים, כמונו בל"ג בעמר ובתשעה־באב, אלא שחרבותינו וקשתותינו וחצֵי אשפותינו — עץ כלם, ושלהם — חרבות ממש, של פלדה. משה מתעסק ונושא את ארון יוסף, ועמודי הענן והאש מנחים את העם ומצעידים אותו קדימה... ובתוך כך עברתי וחזרתי על הפרשה כמה פעמים ושננתיה על־פה בלחש ובסוד. כאשר בחנני רבי מטחרת בפרוש המלות לבד, והפתעתיו בידיעתי את השעור על־פה וגם את התכן לכל פרטיו, יותר מן המדֻבָּר והמֻתנה בינינו, גם קראתיו לפניו בשטף וכהטעמה, בלי כל מכשול: נצצו עיניו מחדוה פנימית, ומלא שׂמחה ונהרה

חניח ידיו על ראשי ויברכני לאמר: "ברוך תלמידי, יברכך ח' וישמרך!" מני אז נטל עלי להרגיל את חברי הנחשלים בחֶמֶשׁ, ונעשיתי שם מלמד דרדקים שלא בטובתי.

וזה משפט ה"חדר" של רבי אָשר־זלייג.

בחדר הפנימה, המרוּח במקצת, אשר בביתו הנמוך והבנוי חוליות חמר וקורות עץ וגג של גמא ב"רחוב הרפש", היינו מתלקטים בו מכל פנות העיר כמעט ארבעים—חמשים ילדים במספר, והוא שָׁמש תרביצה לחנוך ילדי ישורון במשך יובל שנים. והמתלמדים מסְדָּרים בו לשלוש מַחָלָקות. כתה ראשונה—שיכים לה הפעוטות, בני ארבע שנים, שהוריהם מכנסים אותם ל"חדר" לאו דוקא לשם למוד: יבלו ימיהם פֹּה במה שיזדמן, ובלבד שיפָּטר הבית מן השובבים ומהמונם לכל היום, "ולא יבלבלו את המוח", לא ילכו בטלים ולא ישתעממו. השכילו ההורים גם זאת: השתעשעות הזעירים בקרב ילדים חשובה כשהיא לעצמה, מעניינת אותם ומַשְׁפַּעת במובן החנוכי על בשר ורוח. רק זאת היתה כונת ההורים בעקר, ולא למוד. דרישה צנועה וראויה. אך יִשרת לב המלמד תְּבָעָתהו לַחנוך גם לאלה באפן ממשי, לבל ירננו אחריו, כי מקבל הוא באמת רק שכר בטלה, וכי נוחה דעתו מפרס כזה. במשך השנה היה מסַגל לְרַפּם את הַרְכָּבת האותיות והנְּקֻדות.

הכתה השנית — אותה הִוּוּ בני חמש — שש ומעלה, מתחילי חֶמש, ובמרוצת השנה היו מתקדמים בקריאתם ובלמודם עד הפרשיות חמישי — ששי, ויש — גם עד סוֹף הסדרה.

הכתה השלישית היא "כַּתּ הגדולים" הלומדים גם "חבור". הרבי מפרש לתלמידים תכן הפרשה הראשונה של הסדרה בהסברה מפֹרשה על פי רש"י — מה שאין כן ביתר הפרשיות, שפוטרן בפרוש המלות לבד, — ומַקנה לחנוך את רעיוני הפסוקים בצרוף קשורם ההגיוני, וזהו חִבור, אשר יָקרא היום "מקרא מפֹרש". אמנם, בימים א, ב לשבוע יהיה מוחו של ה"גדול" עדין רופס ומתקשה לתפוש את הניבים ואת אמנות ההבעה המדֻיָּקה, אך לאט־לאט היה מתרגל אל אָפְנֵי הרצאת החבור ויוצא בשלום. ואף הבינונים החרו — החזיקו ועצרו כוח לעמוד במבחן הרצין והתמור ביום ה'; ויפי הקול הנעימו את החבור בנגינתם, "והיו הדברים שמחים כנתינתם מסיני". כֻּלָּנו מתמוגגים מתיקות·

הרבי אוחז בימינו בסנטר הילד, המזמר כזמיר, מחליק את לֶחְיוֹ רכות וצובטה בחבה יתירה ונהנה הנאה עמוקה.

בתור עוזרים כהנו שני ראשי דוכן בבית ספרנו, וכל אחד שרת באמונה ובתום. האחד קטן, נער כבן שלש־עשׂרה שנה, ותפקידו המָרכב הקוֹף ענפי עבודה רבים וחשובים:

א) לעזור לתינוקות בנטילת ידיהם בכל בֹּקר, לרבות מועד ושבת; לאסור עמהם "מודה אני", להביאם החדרה, ובימות הגשמים — לשׂאתם רכובים על גבו.

ב) להביא לילדים, אחרי גמרו את כנוסם, את ארוחת הצהרים. ולכל יטעה בהוציאו את הקשרים מסלו הנדוּש ובחלקו את המנות, היה נותן בהם סטנים וציונים; ולא תמיד נִצַּל משגיאות, כי נכשל נכשל, המסכן, בחלופים תכופים והיה טוסר את של ראובן לשמעון. ובהודע הדבר, היתה אם העלוב טכבדתו ב"מנה יפה"...

ג) לשנן עמהם קריאת־שמע שעל המטה ושבבית־יולדת, ברכות הנהנין, על חזיונות הטבע, בפגישות מלך או חכם...

ד) להשיבם לעת ערב למשפחותיהם פלֶגה אחר פלֶגה ולהשגיח עליהם בשבע עינים, לכל וָקרה אסון. הוא הרגיש והבין את כל האחריות שבדבר, והתאמץ למלא את חובתו במסירות מָחלטה — למסור בשלום את כל ילד לתוך קנו בעצם מיד ליד, והיה משֻבּח ומכֻבּד מאת האמות על זה.

ה) להחזיר תדיר בשעות הפנאי על ההורים ולגֻבּות מהם שכר למוד — ולא סמל בשליחותו מעולם! ובשכר כל עבודותיו בקדש היה מתכלכל שבוע־שבוע אצל בעלי הבתים ולן ב"חדרי"; והשניות, היה מקבל דמי ראש־חדש מאת כל אם, נדבת ידה במטבע של נחשת או של כסף; ויש מעניקות לו גם פתנת, בגד משמש, נעלים... והשלישית — גם זוג רְבָּלים מאת הרבי לחדש. בימי החול היה על־פי־רוב מוּתר להורים את ארוחותיו העֲרביות ולא הלך לסעוד אצלם משני טעמים: א) עמלו היומי היה מְיַגעהו ומפילהו ממש מרגליו, עד כי תִקשה כבר ההליכה על רגליו העיפות והכבֵדות; ולא אחת תתקפהו שנתו בעצומיה, ונפל על יצועו כנהרג, בלי אכילה ושתיה, גם בלי מנחה ומעריב וקריאת שמע. ב) שְׂרי המאכלים של הילדים היו מספקים לו מזון לשבע;

סלו הפיק תמיד מזן אל זן, כאוצר מלא כל טוב, ולמה איפוא יכתת רגליו ללא הָכְרֵחַ?

העוזר השני — גדול, גדול ממש. ויש גם נשוא אשה, והוא — סנן, מִשְׁנה לרבי. גם הוא ישא בכתפיו הרחבות שנים ושלושה צאצאים בבת־אחת בעונת הרפש והאגמים, וביחוד — את התלמידים הרחוקים; אך לא בזה הסתים תפקידו. עבודתו העִקָּרית והיסודית היתה ללמד לנו חֻמש גם הוא בתורו ולתקן את קריאתנו עברית פשוטה מיכָנית. סגננו היה זורק טרה בנו, מַטיל אימה עלינו בגערותיו, ומפני שמו נֶחֱתוֹנוּ כלנו: יביט אלינו — ונרעד.

וכך היה סדר הלמוד: בחרף ובימות הגשמים התכנסנו והתכוצנו כלנו בחדר פנימה וישבנו צפופים איש אל כְּתֵפְתו ואיש על שלחנו שרויים בצער. יש, אשר יַשְׂרה עלינו לחצנו השראה עליזה לרגל הרחק, מה ששכיח לעתים בעולם הילדים, ויְצַרנו יסיתנו לצחוק; כי היתכן ללהקה מגֻנָּנה כזאת לשבת צבורה שעה על שעה בלי התלוצצות ובלי צחוק? אבל החברַיָּה התאפקה אז בכל מאמצי כוחה לבלי הוציא מפיה אף הגה קל, לבל תתגרה ברעה, פן תפגע בה מדת הדין ברמות פקיע, ברצועה כפולה שמונה, ואז הלא גם לבכות אסור, וזה קשה מכל. לא כן בחדשי הקיץ: כגן ה' כרָחבת החדר אז, וכל צאן המרעית פזורה בחוץ ומשחקים בכל מיני שחוק שבעולם. הרבי יושב לו במקומו כמסְפֵּר מאז הבקר ואינו מאבד אף רגע לבטלה; אוחז טוריה בידו וממשיך את הוראתו אנטנסיווית, כי גם אם גדול היום, מרֻבּה המלאכה ממנו. קורא הוא לקטנים אחד אחר אחד, משקיעם ב"סדור" המסָרתי ומלמדם בו אָלֶפְבֵּית, גם קריאה רהוטה — לכתה השנית, שלושה — ארבעה רגעים לכל אחד, מה שנמשך רֹב היום. באותן השעות מלמד הסנן חֻמש לכל הבינונים יחד על שלחן ארך אחד ועובד בכל עצמותיו ביגיעה רבה את ארְבּה: יִרְבּו עצבותיו — וירבו רחמינו עליו. רגש ההשתתפות והחמלה הטבעית היה טעור בנו, ב"הגדולים", חשק דוחק, אִמפּוּלסיוי, לעזור לו פעילית במלאכת ה' זאת. ואמנם, כאשר נטלו עלי הסנן או הרבי לחזור על השעור ביחידות עם כור פלוני או עם "גוי" פלמוני, שַׁשתי לעשות זאת בכל לבבי; והוא הדין יתר חברי המָכשרים: איש ממנו לא נמנע מעזור בענין זה.

ג. התעסקותנו בדמדומי הקיץ

ביתי הקיץ הארֻכים היו שני העוזרים מתפטרים מעבודתם, על־פי הרגיל, בארבע או בחמש שעות אחר הצהרים ויוצאים איש לרצונו. נשאור נשארו בתרביצה רק "הגדולים"—ללמוד חבור. הרבי לא היה נגש אל הלקח המדעי כי אם מתוך הכנה מֻקדמת, כי כעין קֹדש קדשים היה בעיניו שעור משכיל זה, וכן היה גם בעינינו. ולכן, אם כי אריכות היום והלמודים בצרוף חרבוני קיץ היו פועלים לעיֵפה על כוחותינו ועל גויותינו הרכות, בכל־זאת, בהגיע עת הלמוד, המעניננו כל כך, החלפנו כוח חדש והיינו מרגישים זרם מרץ חי ורענן מחליף עצמותינו ומגבר חיָלינו לשמוע וללמוד עוד — להכנס אל הקדש פנימה, כביכול. הרבי מתקדם ומזדרז לשבות ממלאכתו מקודם ועושה הפסקה חטופה: שותה כוס חמים, מעשן מקטרתו ומתהלך בבית ובחוץ שעה קטנה, שואף רוח "צח" ושואף אל מקומו; יושב עם דמדומי חמה בראש השלחן, ואנחנו מסתדרים מימינו ומשמאלו וממולו על פני הספסלים כחמשה עשר ילדים במספר, חדורי יראה ואהבה, ומיחלים ברגש למוצא פיו. זולתנו אין איש בבית, ומסביב שוררת דממת קדש. הרבי משתעל אחת ושתים, מצחצח את גרונו הנָחר ומתחיל בקול צרוד ובנגון נוגֶה, המושך את לבותינו המתפעמים, לאמור:

"איידער משה רבנו איז געשטארבען, האט ער צונויפגענעהמען אללע יהידען, האט זיי געשטראפט אויף די עבֵרות, וואס זיי האבען ביז אהער געטון, און האט זיי אנגעזאגט, אז זיי זאלען שוין מעהר קיין עבֵרות ניט טון און האט צו זיי אזוי געזאגט: וָאֶתְחַנַּן און איך האב מיך געבייטען אֶל ה' צו גאט בָּעֵת הַהִיא אין יענער צייט, ווען איך האב איינגענעהמען סיחון ועוג, לַאמֹר אזוי צו זאגען" (קודם שמת משה, הקהיל את כל ישראל, הוכיחם על עבֵרותיהם, אשר עברו עד אז, והזהירם לבל יוסיפו חטוא, ויאמר להם לאמור...).

כן המבֵיר את הכתוב הראשון, ואנחנו פִּזַמנוהו אחריו כלנו יחד — מתחלה, כמובן, בשנגות מצדנו ובהדרכות מצדו פעמַים ושלוש, עד כי כבשנוהו ונוכל לו מלה במלה, וכן את הכתוב השני, השלישי, הרביעי... עד שֵני. חבור חָמור ומסֻבָּך היה נחלק לשנים, ולמדנו את חציו ביום א

והחציו ביום כ, ובימים ג, ד חזרנו וחזרנו, כל שעור נמשך לא פחות משעה וחצי או משעתים. בין השמשות היינו נפטרים הביתה, אחר שתים עשרה שעות ישיבה בחדר ולמודים עם הפסקות קטנות. דרך שיבתי הביתה היתה ארפה למדי, יותר מחצי מיל, והיתה מספקת לי לשנות ולשלש עד־פה כמה שיעלה על זכרוני. אם שנים הלכנו או שלושה יחדיו, היה כל אחד חוזר ומזכיר נשכחות בהדדות, ובכוחותינו המשתפים הצלחנו פעמים רבות ליצב בדיוק את הפנים עם ההסבר מתחלתו ועד סופו. או ימלא שחוק פינו, ועליצות לבבית תתפרץ כאלו מאליה משלשת הגרונים יחד בעקב נצחוננו המצוין, והד צלצולה ילוה אותנו עד מפתן ביתנו בשלום.

אך לא ללמודי חבור לבד שמשו הדמדומים, כי גם להכנת דרשה ליולד מתחיל ללמוד תורה. בכלל, היתה התחלה כזאת מתחוללת בחשאי ובצניעות, כהתחלתי שלי; אולם היו גם יוצאים מן הכלל, האוהבים בהמון. הורים עשירים, אשר חננם ה' ביולד ברי־דעת, ולבם נשאם להתענג על שעשועי תורתו; או הורים גם בלתי אמידים ביותר, אלא שאברהמי שלהם הוא בנם יחידם, עצם כל אהבתם ומקור כל תענוגותם, וחפצים הם „לשאוב נחת" בפסבי מבר־נדריהם ביום דגול זה ולהנות גם את אחרים חלק ברכותיהם בשעת החגיגה; או הורים מאשרים, אשר זכו והגיעו לרגע תולדתי זה של בנם בכורם, כאלו מארע זה עצמו מחיבם לחג את הרגע הנכבד, שקוו לו כל־כך בתאות נפש, וכדומה,—אלה ואלה היו מקדימים ומודיעים להרבי על אודות רצונם ונמלכים בו, לשמוע מראש את דעתו ואת הערכתו בנידון כשרונות היולד המדבר. בהתאמת התנאים, אם הכל כשורה וכרצוי, מועיד הרבי שני ילדים מחבריו, בני גילו של המתחיל, בעלי לשון ואמץ: האחד מכהן בתור שואל, והשני—בתור מברך. אחר־כן מקרב הרבי אליו את השלוש ומחנכו ומרגילו בתפקידיו. אם נקרים כאחד שנים או שלשה להכשרה זאת, להתחלת חומש, בוחר הרבי זוג ילדים, שואל ומברך, לכל מתחיל וכולם למוד בצותה אחת. כל מתחיל עובר בזמנו תחת שבט הבקרת להוכח, אם שגורה הדרשה בפיו, וגם חבריו עבו. וכמה רך ורחטים, כמה חבה ורחשי אכזות עוטים את העמלים הזעירים ברגעים הקשים ההם! כמה מתעצם אז הרבי הנגש להמתיק להם את מרורות ההכנה, את „חבלי־הלדה", ולחבב עליהם את היסורים ההכרחיים!

ההקדשה היתה נמשכת כארבעה שבועות, אם לא נפרע מהלך השנונים על ידי מניעות צדדיות, כקלקול הדרכים, מצב הבריאות וכדומה. נושא הדרשה היה, כמובן, ענין זכות הילד "להתחיל חומש". השואל פותח כמשתאה על החדשות במעון המתחיל, וזה משיב ומבאר לו. באמצעי דושיח מברח ממשיך המתחיל ומרצה על אודות חשקו לעסוק בתורה ולהיות יהודי טוב לה' ולאנשים, להפארת למשפחתו ולכל ישראל, ומבקש מאת הקרואים לאחל לו הצלחה ולברכו בהשגת מאויו. והמברך מסים; סומך שתי ידיו על ראש המתחיל ומברכהו, כי כל הברכות, אשר חשמענה פה ביום שבת קדש זה, תחולנה כלן עליו ועל הוריו הנכבדים, שיזכו לגדלו לתורה ולחפה ולמעשים טובים.

כסגנון החבור, כן סגנון הדרשה: בלול יהודית ויודית, כלומר, המלים ההם עצמם נאמרים תחלה עברית ומתרגמים כרגע ז'רגונית, אמר אחר אמר, למען יבינו היטב כל המסבים, לרבות נשים וקטנים. — רצה הרבי לזכות את כל התלמידים המכשרים במלוא תפקידי השואל והמברך: ראשונה, שלא להטיל קנאה וצער בלבות העוללים הרכים; והשנית, השקיף הרבי על שרות זה כעל חנוך תרבותי וחברתי, הצריך לגופו. מודעת זאת, כי אימת הצבור מבעתת ילדים רבים, כאשר ידברו בשער. ואפילו המכשרים, המלאים עזמה, נפחדים ואובדים "ולא יהגו בגרונם". ולא אחת קרונו מקרים עוכרים כאלה: תלמיד אמין, "יכול היטב", מזמר בחדר את כל השעור כחזן מנגן, בטוב טעם ודעת; ובעמדו על המבחן ירהה ויתביש, יתכרכם ויסתתם, כאלו אין לו פתחון פה כלל. להמלט מרעה כזאת, היה הרבי מוסר את התפקידים החנוכיים האלה בכל פעם לזוג אחר, המתאים ביותר לחוג הורי המתחיל ולמערכת ביתם. המבחר היה, אמנם, מצמצם, בכל זאת היה החמר די והותר תמיד, וההצעה יתרה על הדרישה.

ושם אתנו ילד מגדל בערך, בן שש שנים, פינחס שמו, יפה עד להפך, חכם וזריז ונדיב לב, וכל חבריו אהבוהו; בן יחיד להורים אמידים, יודעי ספר ובאים בימים; ולהם בנות נשואות, בעלות משפחה ופרנסה, — ובכלל, בית־אב מיחס וענף. עטי אין די באר כמו את הפנוק ואת הענוג, שהיו ההורים והקרובים מריקים על ראש בן־זקונים זה. חזון נדיר היה, שיעבור יום מבלי—אשר לא יבקרהו בו אחד מהוריו או מאחיותיו, מגיסיו

או מדודותיו; ולא יראו פניו ריקם: איש ותשורתו בידו. הגיע תורו „להתחיל חמש", ועלי נפל הגורל לברכו. „שמך ברוך, ולכן תהיה המברך", נמק לנו הרבי את החלטתו. נענעתי לו ראשי ונכנסתי למשוך בעל עם חברי.

בשבת פרשת „פינחס" באנו אחר הצהרים, אני והשואל, אל בית הרבי רחוצים, סרוקים, לבושים למשעי. שם חכה לנו פינחס, וארבעתנו הלכנו אל בית הוריו: הרבי ושלושו. מסבה רבה של כמה מינים המתדרה פה כבר איש על ידו: הגברים עם הטף הזכורי — מסביב לשלחן ארך, מצפה מפה לבנה; והנשים עם הילדות — לבדנה, על פני כסאות וספות. אולם מרוח ומרהט בכלים נאים ומלא קהל רב המתנו מתחלה, רתק ושתק את לשוננו, כאלו נלקחה. כמה שהורנו הרבי בדרך לאמור בהכנסנו פנימה „א גוט שבת, א גוט מזל־טוב!" נדהמנו ולא הוצאנו מפינו אף הגה, וזלתי פינחס; הוא נכנס בעקבות הרבי בנמום ויען לכל העדה יודית „שבת טובה!" כמעשה הרבי; וכעבור רגע עינו גם אנחנו „שבת טובה!" ברהות ובקול שפל. אך מעט־מעט שבה נפשנו אל מנוחתה, ונתעודד. מקומותינו היו פנויים וארבעתנו ישבנו רגעים אחדים עוינים וסוקרים את האולם ואת מלואו. המסִבים זה אל זה מטלים, מפטפטים, מתבוננים עלינו... אחרי כן פקד הרבי לשתוק, לאמור: „שתיקה יפה בשעת הדרשה", ויצו את שפרה, אם פינחס, לפרוש סדין על השלחן. בכל האולם השליך הם, ושפרה אצה ותפרוש מעל למפה יריעה שחומה, שארבעת גדיליה, ההטֻבים והקלועים, יורדים מזה ומזה. אז יעלו פינחס והשואל השלחנה, יתבצרו באמצעיתו על־פי הוראת הרבי, יעמדו פנים אל פנים בידים מורדות, — והדרשה החלה. פתח השואל בצלצלי שמע, לאמור:

„אינגעלע, אינגעלע (ילד קטן), מה זה חדש בבית אביך וואם פיר א נייעס איז ביי דיין טאטען אין שטוב?"

— אני, ילד קטן, החלותי להטוד חומש, למזל, — ענהו פינחס.

„מה פרוש „חומש"?"

— „חומש" פרושו חמשה.

„מה חמשה? שמא חמשה כעכים במחיר גרוש?"

— לא, חמשה חומשים יש בתורה.

„מה שמותם?"

— בראשית הוא אחד (ברברו קופץ פינחס את אצבעות ימינו, שולה רק את ה„אצבע" וכופף בה את אצבעות שמאלו אגב קריאתו ומנותו את החומשים בשמותם ובמספר יסודי, החל מן זרת ועלה אל קמיצה. אל אמה, אל אצבע ואל אגדל), שמות—שנים, ויקרא—שלושה, במדבר—ארבעה, דברים—חמשה.

„ובאיזה חומש החלות אתה?"

— אני החלותי בחומש „ויקרא".

„מפני מה?"

— לפי שהמלה „ויקרא" כתובה באלף זעירה, ואני גם־כן ילד זעיר, לכן התחלתי ב„ויקרא". ועוד טעם: הילדים טהורים מכל חטא, והקרבנות טהורים מכל מום, לכן מתחילים הטהורים מדיני טהורים.

„ומה כתוב בספר „ויקרא"?

— בספר „ויקרא" כתוב, כי שור, או כשב, או עז לא ירצו לקרבן לה', אם יש בהם מום.

„ומה זה מום? אפשר, עין שכורה ורגל עורת?"

— לא, מום הוא עין עורת או רגל שכורה.

„ומי הודיע וצוה זאת?"

— זאת וכל תרי"ג מצוות הודיע וצוה ה' למשה רבנו על הר סיני. ומשה רבנו למד לישראל את כל התורה והמצוות בארבעים השנה, שהתהלכו במדבר...

וכה הולכת מקלעת השאלות הילדותיות ועוברת בהדרגה מקלות אל כבד ראש, והרצאת פינחס עוקבת אותה בדי רגש ובהבנה מלאה: מה ראה על ככה ללמוד חֻמש, מה היא התכלית, אשר שואף הוא אליה; והולך הוא ומצטט את ארבעת פסוקי „ויקרא" הראשונים, מתרגמם ומסבירם בהטעמה ובנפשיות, ועוד, ועוד, ועוד. הצחוק הצנוע והעצור של הקטנים עם הגדולים מניח את מקומו, וכמלוא רחב האולם מולכת השראה רצינה וחרדת קדש. רוח אלוהים מרחפת על פני החדר ונעימות פיוטית של כרובים בלתי נראים, וכל „העולם" מכֻשף ומקשיב. הגדולים תלו עיניהם ב„דרשן" הנפלא, כאלו משמיעם הוא באמת חדשות ונצורות, לא שמעתן אזן מעולם, ממש

כרבי אלעזר בן ערך (חגיגה י"ד:). הקטנים פעורים פיותיהם הפעוטים ובולעים את מדברותיו בצמאון, כמבינים; והנשים... הנשים עיניהן דומעות, וידיהן מוחות אותן במטפחותיהן...

גמר "הזמיר"; השואל ירד, ואני, המברך, עליתי ותפשתי את מקומו. בלב נפעם מתחיל אני את ברכתי — מתחלה כמעט בלחש; אך לאט־לאט כובש אני את תפקידי, וקולי מבהיר ומצלצל, לאמור:

"יאריכון ימיך, ילד נחמד, כי יודע אתה את החמש היטב כל כך, ומשתוקק אתה לגדול יהודי תמים וכשר. הרכינה נא ראשך הקט, וברכתיך". הלה מרכין ראשו, ואני מניח כפי עליו וממשיך: "בן פורת יוסף, בן פורת עלי עין: כמו שמצא יוסף חן בעיני אלוהים ואדם בשעה, שהלבישו אביו כתנת פסים, כן תמצא גם אתה חן בעיני כל. כמו שאהב יעקב את יוסף, כי בן זקונים הוא לו, כן יאהבוך גם אתה, פינחסל, כי גם אתה בן זקונים להוריך. כמו שהיה יוסף חכם וחשוב מכל אחיו, כן תגדל גם אתה, פינחסל, בחיים, בעשר ובכבוד; וכמו שהתקימו ביוסף ובזרעו כל ברכות יעקב אביו, כן תתקימנה בך כל ברכות הוריך וחבריך וברכות כל המסבים כאן"... ועוד, ועוד מזה המין.

גמרתי ואמרתי לרדת — ושפרה פרצה אל השלחן, ותחטוף את חתן החגיגה בזרועותיה, ותשאהו אל קיטונה, ותסגור בעדו קצת; ותמהר אלינו, אל השואל ואל המברך, ותענק לנו מלוא חפנים אגוזים, ודבשנים, ותפוחים, ומגדנות עוד, שָׂמְתַם בכיסי מעילינו וכמעט שדחפתנו החוצה. ובראותה אותנו עומדים אצל הפתח ומהססים, הבינה הגיגנו, ותפן אל הרבי ותבקש מאתו להרשותנו ללכת הביתה. הוא נפנף אלינו בידו לאות הסכמה, ונצא, ונרץ איש לביתו.

הטקס נמשך בודאי פחות משעה, ובכל זאת הרגשתי את עצמי עיף ויגע. שבתי הביתה עלז ושמח בתושיותי ובמתנותי ושאלתי מאת הורי פשר לסבת חטיפת פינחס וגרושינו, וכמה שהתיגעה אמי הנבונה להסביר לי מעשה שפרה החידתי, כי "יגרה מפני עין הרע", ולכן החישה להרחיקנו מתוך הקהל, לא תפס שכלי את הטעם, ויהי תמוה בעיני ימים רבים.

ד. עַרְבֵי הַחֹרֶף

ימי החרף קצרים, והמלאכה מרבה, לכן מוסיפים על היום אשמורה בלילה וממשיכים את הלמודים בערבים, לאור הנר. ובכן תופשים ערבי החרף מקום הגון בתכנית הלמודים, כחטיבה בפני עצמה. וכראים הם להרחיב הדבור עליהם ולהציב להם זכרון בספרותנו: למען ידעו דורותינו, כמה התלבטו אבותינו ורבותינו להקנות תורה ומוסר לצאצאיהם, עד שיעשו להם הקנינים האלה לבשר ודם של חייהם העצמיים, הגופניים והרוחניים. עד כדי מסירת נפשם עליהם, ולא ימושו מפיהם, לא ישכחו ולא יסופו מזרעם לעולמים, כיום הזה. — יצירת הערכים האלה וגבושם והקנאתם לבני ישראל מתחוללים, אמנם, גם במחרשות חנוך אחרות — בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, כל ימי היות היהדות בגלות; אך הכל מודים, כי ה"חדר" היה תמיד המחרשת הראשה, האלמנטרית, אשר המוח הרך של הדור ולבו וכוונו בחיים היו מְעֻצָּבים וּמְצֻלָּמים בה לראשונה. פה מקבל החֹמר האנושי הגלמי את לישתו ההתחלית והיסודית במובן המדעי והמוסרי, ורבי אשר וחברי סוגו המה הגבלים הראשונים, היוצרים מגבלולי העריסה ההיולית הזאת את העם הישראלי עם הויתו האישית והלאמית, עם צורתו הדתית המבדלת, התרבותית והספרותית, ועם סוד קיומו לחיי עולם. —

לומדי הערב נצבאו מן הכתה העליונה, זאת אומרת: מחניכי השנה השלישית. שעות היום היו מספיקות בדחק לשתי הכתות ה צ ע י ר ו ת, לעברינים ולחֲמשנים, ובהן היו הרבי וסגנו מטפלים כמעט רוב היום. אנחנו, החבורנים, לַקוֹנוּ במרוצת היום מנת חמש ולפעמים גם את הסדרה כלה מפי הסגן ועמוד "עברי" מתחת מוֹרַת הרבי, וכן התמונו את למודי היום. הרבי וסגנו היו מתחכמים לגמור את עבודתם בשתי הכתות עם כלות היום ולהדריכן אל בתיהן בטרם יחשך. לפני חמשים־ששים שנה היתה קשה ההליכה בלטה בלילות החרף האפלים, ובפרט בעונת הגשמים, מעמק רפש ומרב חתחתים ברחובות, המוארות בפנסי שמן כהים וקטורים—סכנה אז לגדולים, ואף כי לתינוקות של בית רבם. לכן היו מזדרזים להפטיר את הפעוטות מבעוד יום, והיו נשארים רק "הגדולים".

אמנם, היו גם לנו ימי פגרא וחפש: מלבד חצי ניסן החגיגי וכל החדש תשרי, חגונו גם שמונת ימי חנכה בחפש גמור, גם ליל הולדת

הנוצרי, הוא נֶטל; לילות סופות וסוערות, או בסגריר מטריד גם ביום, או „קפאון בלי רחמנות", או „שלג בלתי פוסק",—בימים נוראים כאלה עצרונו הורינו ממילא להטעימנו טעם „אשרי יושבי בית", — או איזה מאֹרע ביתי מפריע את הרבי ממעשיו. אך חזיונות כאלה היו יקרים מאוד ועוברים עלינו רק לעתים רחוקים, לכן לא היה רשומם נִכּר ביותר.

אחר הדלקת הנר היה הרבי שב מבית התפלה, והיינו מסתדרים אל השלחן ולומדים את החבור. בעששיות של נפט טרם ישתמשו בעירנו, ובפרט בבתי הספר, וההֶארה היתה נעשה בנרות. בהתאם למנהג הקבוע היה כל תלמיד מביא נר בינוני של חלב, שלושה גרושים מחירו, פרוטה וחצי, איש איש לילו, וחוזר חלילה, אחרי אשר יקיפו ימי כל תלמידי הכת. היינו „הולכים בלילה" רק חמש פעמים בשבוע, כמובן, וחֲבורנים היו כחמשה עשר, בקרוב, ופרק הזמן של שעורי ערב, כרגיל, כארבעה חדשים — מפרשת „חיי שרה" עד פרשת „תצוה" או „כי תשא", היה התור משיג איפוא את כל חבור אחת לשלושה שבועות, ובכלל — ארבע או חמש פעמים בכל ה„זמן". כן תוררו הנרות נַפָּח והאירו את עינינו בלמודינו. ולפי המשך דליקתם, נמשך גם הלמוד, כשעתים או יותר; התחיל הנר „גוסס"—התחלנו אנחנו מתלבשים ומתכוננים לדרך.

מלבד החבור, היה הרבי בודק אותנו גם בידיעת פרוש המלות של כל הסדרה להוכח, אם קלטנו כבר את הכל, אם הטיב הסגן לפרשן, ומי „צולע עוד על ירכו". אגב היה מספר עמנו בענינים אגדתיים על פי רש"י והמדרש והתלמוד. מובן, כי רבי תורתו במקצוע זה סבבו על נושאים לקוחים מדברי ימי האבות, קורותיהם ונדודיהם; יוסף ואחיו, שעבוד מצרים, קריעת ים־סוף ומלחמת עמלק, מתן תורה ומעשה העגל; וכל השיחות היו מעניני היום. את הענג ואת ההנאה, את העליצות הפנימית וחדות יה, אשר שבעו נפשותינו העורגות ולבותינו הכמהים ברגעים היקרים ההם, אין להביע! הם היו מסיחים ממחשבתנו כליל גם את הרגשת התלאה, העתידה לנו בשובנו הביתה באישון חשך נלאים ורעבים, ברפש ובקֹר... מה! כל הלילה, מִדָּמה, נכונים היינו לשבת צפופים ודחוקים ולהקשיב בכל נימי נפשנו וקמטי לבנו לכל הגה ולכל הברה מפי הרבי. ואם אחת נועזתי ונכנסתי, מעשה גלם, לתוך דבריו, בשלבי אל קרבם פרט אחד בוכוח יהודה ויוסף לרגל

גביע הכסף, כפי שקראתי בספר „צאינה וראינה", הללני בפני חברי ועוררני להוסיף ולקרוא בספר זה וגם בטייטש של החמש גופו.

גם רש"י למדנו בלילות החרף, כלומר, רק אותיות רש"י... למוד זה לגבי „למדנים" כמונו מה הוא? שבוע אחד היה דים גם להפחותים שבנו. וכאשר תפסנו את החכמה הזאת, זחה דעתנו עלינו, כמוכן, ונתאו לטעום גם טעם רש"י ממש. ומראש תארתי לי ברגש הנאה מיחדת את השתוממות אחרון אחי בהפתיעי אותו, כי כבר לומד רש"י אני, וכי לא התפארות שוא היא, וכי בעגלא ובזמן קריב אלמד גם גמרא, כמוהו. ובכל העת הייתי שקוע במחשבתי זאת ומפרכם להתקדם ולהגיע אל משאת נפשי; אך לא כן חשב אל עליון. באמת אומרים: האדם דואג, וה' לועג. מה גדלה תוגתנו באכזבתנו, בראותנו, כי נוחלנו, אבדה תקותנו! כמה שהפצרנו ברבנו הטוב להורותנו קצת רש"י, מקצת מן המקצת, יהי גם פסוק קטן אחד, — לא נעתר לנו מסבה נסתרת, כאלו מעכבתו יד נעלמה. הכרת פניו ענתה בו, כי העתרתנו התכופית והמסרהבת מצערת אותו מאד, ונרף ממנו. רק אחר זמן, כאשר בקרתי כבר בתרביצה אחרת, גבוהה במדרגתה מ„חדר" זליג, הואיל אבי לבאר לנו את סבת השתמטותו של הרבי מלמוד רש"י והסתפקותו בהוראת אלפביתו לבד. רז זה גלה לו הרבי כדי להסיר את תמיהתו גם הוא, והזהירו באמרו, כי „מגלים סוד זה רק לאנשים ידועים".

כל מלמדי בלטה, כששים במספרם, נחלקו אז לארבעה חוגים, ואלה המה:

א) דרדקנים, או מתחילים, כרבי זליג, המלמד את תלמידיו לקרוא („עברי") וחמש ואותיות רש"י;

ב) רשיים, של למודי חמש ורשי בעקר וגם פרק בנביאים ראשונים („קפיטל פסוק");

ג) תלמודיים, של למודי גפ"ת (ג'מרא, פ'רוש־רשי, ת'וספות) בעקר וגם תנך והפטרות;

ד) יורה־דעיים, מלמדי פוסקים („יורה דעה" וכדומה) בעקר.

נמצא, כי כל חוג מכין לגדול ממנו במעלה. ותנאים התנו המלמדים ביניהם, הקימים בתקף „חק ולא יעבור", שלא יכנס חוג אחד במחיצתו של חברו. ובכן אסור למלמד ללמד למוד, השיך לחוג שלמעלה או שלמטה

ממנו: ולפי שפרוש רש"י נכנס בתור למוד עקרי אל החוג השני, אסור איפוא לזליג ולכל דרדקן אחר ללמדו לתלמידיהם הם. והוא הדין המלמדים הרשיים: אינם רשאים ללמד לתלמידיהם גמרא כעין למוד תכניתי; ולהתלמודיים אסור ללמד פוסקים. ולא זאת בלבד. כל מלמד מוסר ומודיע לחברו שלמעלה גם את שמות הורי התלמידים, הגומרים השנה את חקם בתרביצתו, וגם מסיע לו, בדרך המלצה, במשאו־ומתנו עם הורי "בוגריו", כדי להקל לכל אחד בפרק "בין הזמנים" להרכיב את "חדרו" מחדש או למלא את חסרונו, לכל תתרופף פרנסתו, חס ושלום. כי "דרכיה דרכי נעם, וכל נתיבותיה שלום, ובזה מקימים המלמדים דבר תורה: ועשית הישר והטוב", גמר אבי את הרצאתו בשביעת־רצון.

סדר מוסרי ופרגוגי זה הועילם וזכם לדברים הרבה, מלבד מה שהרחיק תחרות וקנאה מקרבם והשכין ביניהם אחוה נאמנה ושלום אמת. וזה לפני ששים שנה!

תעמד־נא לרבי אשר־זליג זכות זו, שמסר לנו את ידיעת האלפבית של רש"י. התשוקה והזריזות הרחיבו צעדינו תחתינו, ולא ארכו השבועות, עד כי סגלנו לנו את הקריאה ברש"י עם הבנת פרושו זעיר שם. גם סבי ואבי, גם אהרון אחי וגם שארי בשרי בן־ציון ובנימין, שהיו מבקרים אותנו פעם בפעם, כלם היו עומדים לי בשעת דחקי, וכל אחד הבין לי ברש"י בטוי זה ופסוק הלזה, שהיו לאחדים בידי, לפעמים, לחצי פרשה, ופעמים לפרשה שלמה ויותר, ורש"י של "ויקהל־פקודי" למדתי עד סוף, ואני אז בן שבע שנים ומחצה. —

כאמור, קנן חדרנו ב"רחוב הרפש". השכונה הזאת, כיתר אחיותיה, היתה נהפכת בתקופת הגשמים הסתויים לברֵכה אי־סופית ומקיפה של טיט ומים, שלא רבים היו מסכנים בעצמם לעבור בה אז אפילו לצרכים הכרחיים, וכל־שכן בלילות, וקל־וחמר — גמדים כמונו. היו מקרים, שטבעו סוסים בבץ התהומי שם, ורוכביהם הָמשו והעלו משם בדי עמל וצער. כעין ים יון מציף את פני שטח כל השכונה, ובתי החמר ברכם, החשופים והעלובים, בולטים ממנו בדלותם ובנַולותם. בלילות חשך אלה היה הרבי הולך בראש גדודנו עם מקלו ועם פנסו הגדול, מפסיענו רגל ברגל ומנהלנו בידיו ממש בארח בטוחה כַּמֻשֶׁהי, עד הגיענו אל רחוב העיר, אל ה"רחוב הארכה". שם

היה מזכיר לכל אחד את הנטיות, הנחוצות בדרכו להימין ולהשמאיל, לעלות ולרדת; ובזה היינו נפרדים מעליו בשלום ובברכת „לילה טוב"! כל אחד מאתנו אוחז בשמאלו את פנסו, את „עמוד האש במחיר עשרה גרושים", אשר בלילה־בלילה היה הרבי בוחן ובודק אותם. את הפנסים, בדיקה מעלה, מתקן ומטיב את הגומות ואת הנרות ומכונן את עמידתם ואת הספקתם לכל הדרך הקשה; ובימינו אוחז כל אחד את מקלו, אשר יגיד לו על־ידי דפיקות תכופות, איזוהי דרך נוחה לעבור בה. אצים, רצים אנחנו בזהירות רבה ובהתחכמות מרבה, ואין פנאי, ואין יאות, ואין חשק לפטפט ולהשתובב מעט. עפעפיך יישירו נגדך מאליהם, ורגליך מכונות ומאמנות כראוי להתקדם וללכת — פעם בקפיצה, פעם בדלוג ופעם בטפום...

הפתילה המעבה והמהכהבת מכהה אחרי רגעי מספר את אור הנר, הגרוע גם בלא זה; אך נר לרגלינו היו הוראות הרבי המדויקות. גם כי אלך ארחות עקלקלות, מעלות ומורדות, על־פני מדרכות־עץ רעועות ומתנודדות, אשר צעד אחד בלתי־נכון בדריכתי עליהן יכול לטבלני ביון מצולה, ואולי גם להטביעני, או להפילני אחור ולשבור את מפרקתי, כמקרה עלי הכהן, — הייתי עובר תמיד בשלום, אם כי היה גם רב הדרך, המלא מכשולים כאלה. כי מלבד הוראות הרבי, הייתי בעצמי בקי עצום בכל נקדות ה„רחוב הארכה", אשר בתיה, השרועים והקלוטים, נכנו וסדרו כנגינת שלשלת; ובעברי על ידם בבקר־בבקר שמתי לי ציונים בזכרוני, לדעת היטב את מהלכי חזרה, ולא הסחתי דעתי אף רגע, כי בנפשי הוא.— מלבד אגנינתי המהללה, מתת סבי לפני שנתים, שהיתה כאלו גדלה עם גדילתי שלי, ככפת הצב, ולא נושנה, ולא בלתה, זכני אבי גם בזוג מגפים עמוקים עם שוקיות עד למעלה מן הברכים ומאחזות שם בפרפות, לבל תזחנה מטה, ובזוג כפפות פרֶאיות, שכל אחת מהן כוללת ארבע אצבעות בתיק אחד, ולאגודל מכנס לבד; ושולי אגנינתי תחובים לי מסביב לתוך אזורי הלבן, — ותהי חזותי באמת כצבין גבור חיל, בעת ההיא גרנו כבר ברחוב הכלא, כאשר יראה הקורא.

אך לא לעולם רפש וחשך וסכנת נפשות. מימי חנוכה והלאה, ולפעמים גם מקודם לזה, מתחלת שוררת בגבולות הדרום הרוסי רוח צפונית,

הצוררת בכנפיה אור קרירי וקפאון; וזה גורר אחריו שלג גם ומתמיד ברדתו שבוע ימים לפעמים בלי פוגת רגע. ויש, אשר יחל השלג לרדת בסוף חג הסכות במראות פתוחים דקים וימשיך "נפילתו" עד אחר ימי הפורים, אמנם בהפסקות קטנות. ברוכה אז השנה ביבוליה, בקציר ובבציר. מלאכי עליון אלה המברכים היו עושים עם בלטה חסד ואמת שנה־שנה: מיבשים את בצותיה בלילה אחד או בלילַים יבוש גמור, ועמדו רגליך בבקר הכן, על קרקע בצורה וככושה, אשר תקצר יד אלפי סַללים וכַשפים לעשות כמוה. והשלג? הוא נדבת יה, הוא הַפר, הרצוי והמחֻכה, העוטה ברחמנותו את העיר, המרפשה ממסד ועד הגג והקפואה בלכלוכה הטבחיל, ועוטפה במעטפה לבנה מן הקצה אל הקצה, כמעטה חגיגי, בסודר מלכים. מרבדים לבנים מצעים בלי קצה אל כל קצות העיר, יעלו הרים, ירדו בקעות, ועינך לא תשבע מראות מחזה שרי, עד אשר יגער כך אביך במפגיע לסור הביתה, פן תאחזך צנה. אל כל אשר תכונן מבטיך, המשוקקים והלהוטים, עד האפק הרחוק בחוג השמים, רק לבן ולבן תראינה עיניך; והלבנונית צחה, עזה ומוצקה עד להכאיב אישוניך. מלאכי חסד, השלג והקפאון, מי יעריככם במחוזות הטובעניים ההם! באיזו כמיהה, באיזו צפיה מחכים לכם שם, בעירות הגלמודות! שכר רב הנכם לשרויים בצער, ונשמת כל חי תברך את ה', המרחם על כל מעשיו. ואני, הכֻפַּח, — חבוש כובע כבשים חרוטי, היורד על אזני, נעול מגפי העמוקים עם שוקיותיהם האחוזות ולבוש פַּקְרם תפור עם בטנת מוך עבה — תלבשת נאמנה מצנה ומקור. הנה אני, אשר ברב גדלי יכולתי לטיל תחת שלחננו כמעט בלי כפיפה, עם עדר חברי, "ענקים" כמוני, דורכים אנחנו על במתי שלג, מטפסים על־ארבע ועולים אל גבעות השלג מסביב לביתנו, מתגלגלים משם במורד בטחלקים של צלעות נבלה ובמגררות דקות, ומשתובבים ומשתגעים שעות שלמות בצהלה ובענות גבורה, כקונדסים אמתים, ואין מכלים דבר, כאלו מרגישים הורינו בזכותנו זאת ונוחנים צדק לפעלנו.

ומי ידמה, ומי ישוה לנו בלילות הנהירים ההם! ידינו לא אסורות אל פנם ואל מקל בשובנו הביתה מבית־הספר, גם רגלינו הפשוות ונושאות אותנו אל כל רוח, ומגפינו גם הם חורקים להם ברתמום על־פני השלג הגלוד ופוזמים את שירותינו, המצלצלות בחוצות קריה על כל אפסים. היו

נלוים אלינו חברים, כפינחס ושכניו, אשר בתי הוריהם קרובים אל החדר וברחוב אחרת לגמרי, ושבים אחרי כן הביתה בנתיבות עקומות וארכות, ובלבד שישתתפו בזמירותינו וגם בהחלקותינו על פני הקרחונים שברחוב, והם — חלקלקות קטנות וגם צרות ומתוחות, מעשה ידי הטבע.

ומה לא שרנו בערבים ההם! איזה זמר, איזה פיוט או איזה שיר לא רנן ולא נגן אז בפיות מקהלתנו המְנֻהֶ־וּבֶהְיִת. האימפּרוֹוִיזַציוֹנית?! הסדור והמחזור בצרוף קבצי הקינות והסליחות מהוים, ברוך ה', רפרטואר עשיר וטָטָב, שאין לשום אומה ולשון כמוהו. המכחר הרב והגדוש הזה המציא לנו נגינות וזמירות עד בלי די. אך יותר מכל התחבב עלינו הפזמון העממי „האדרת והאמונה", הידוע לכל הזאטוטים מרב התפשטותו והושרותו אז בהמונים ברב מועדי השנה והשמחות והמסבות. והשנית, משוך הוא למדי, בהיותו קלוע מאלפבית כפולה ומשלשת, ומספיק הוא איפוא גם לדרך רחוקה; והשלישית, לקחה את נפשנו מנגינתו השזורה טונים שונים ומתחלפים, פעם עליזים וחזקים ופעם לירִיים ורכים מוטיביו המזוֹרִיים והמינוריים היו מעוררים בלבותינו הילדותיים רגש וגעגועים ותחושות עמוקות, פעם של נגע ואסון, ופעם של ענג וששון. מלכת השמים הלילית, המלאה והיפה, יוצאת לקראתנו בהמון צבאותיה, הנוצצים בשמי התכלת, המפיקים נגה נעים והמפוזזים את הגגות ואת העצים בנהרי נחלי פז וכסף; ואנחנו מקדמים פניהם בתודה נפשית, מתלהבים בהדרגה, כאלו מתוך דחיפות פנימיות, תעורות טבעיות, ומנעימים זמירות ברן־יחד כוכבי נשף.

הנה:

האדרת והאמונה לחי עולמים,

הבינה והברכה לחי עולמים.

מי שאדר את האבות, הוא יאדר את הבנים,

מי שברך את האבות, הוא יברך את הבנים.

מי הוא זה? ואיזה הוא? —

זה אלי, ואנוהו: זה אלי, ואנוהו!...

הגאוה והגדולה... וכן עד סוף האלפבית.

או, לפעמים, —

אדיר הוא, יבנה ביתו בקרוב; במהרה־במהרה, בימינו, בקרוב.
אל, בנה: אל, בנה ביתך בקרוב...

או:

מָעוֹז צוּר יְשׁוּעָתִי,
לְךָ נָאֶה לְשַׁבֵּחַ;
תִּכּוֹן בֵּית תְּפִלָּתִי,
וְשָׁם תּוֹדָה נְזַבֵּחַ;
לְעֵת תָּכִין מַטְבֵּחַ
לַצָּר הַמְנַבֵּחַ, —
אָז אֶגְמוֹר
בְּשִׁיר מִזְמוֹר
חֲנֻכַּת הַמִּזְבֵּחַ.

או:

שׁוֹשַׁנַּת יַעֲקֹב צָהֳלָה וְשָׂמְחָה
בְּרִאוֹתָם יַחַד תְּכֵלֶת מֶרְדְּכָי...

אך לא בכל ערב זמרה להקתנו כתזמרת ערוכה ומסדרה. לפעמים עוברת עלינו מין רוח תזזית, ונפשנו קצה בכל קצב ובכל משמעת דרושה; כל אחד משתובב לו על־פי דרכו, ויוצאת אז רבעיה משונה ומגחכה מאד.

האחד מזמר, למשל, בנגון אל־טום:

מנוחה ושמחה, אור ליהודים —
יום שבתון, יום מחמדים...

והשני מושך לעמתו בקול בטנון:

י־ע־לה תחנוננו מערב, ויבוא שועתנו מ־־־בקר...

השלישי מתפרץ בגרון טנור, ברקוד ובמחיאת כפים ומפזמן:

התקבצו, מלאכים, זה אל זה, זה לקבל זה...

והרביעי צורד בקול נחר־מעושה ומתנועע אחור וקדם, כחזן ממש (והוא—בנו של דוד חזן), ומיליל:

הנשמה לָךְ וְהַגּוּף פעלך...

וכל הכנפיה צוהלת ומרננת. כה משתטים אנחנו, מתבדחים והולכים, ואין קצה להשתוללותנו, עד שעובר עלינו איזה בעל־בית ונוזף בנו, לאמר: „לכו, שובבים, הביתה, כי מאחר כבר".

ה. בֵּית אָבִי בְּאוֹתָם הַיָּמִים.

במרוצת הזמן המספר חלו שנויים חשובים בבית אבי, והם הטביעו את חותמם על חיי משפחתנו ויערכו להם דמות אחר לעתיד מבחינות שונות. זהבה, אמי החורגת, קבלה בירושה מאת אביה בית קנין ב„שכונת הרפש", על־יד בית־התפלה הקודימאי; ואבי, אחר נשואיו עמה, עבר אל ביתה. כאמור למעלה, השיבוני גם אני מהלבינובה כעבור שנה — בכונה להתעסק בגדולי ובחנוכי בתוך רבקה ואהרן. ושלשה חדרים היו בבית מצער זה: האחד שמש למעודה, השני — למשכב, הוא הקבה, והשלישי — למטבח; ומוכן, כי השתמשנו בשלשתם. אפס בחדר־האכל השתתפו, בעד שכר־דירה זעיר, גם המלמד הישיש, הרב נתניה, עם חמשת תלמידיו המגדלים, שלמדו מפיו גמרא ופוסקים בכל ימי החרף וערביו. אנחנו, הילדים, היינו מבלים כל היום ב„חדר". אמא המשיכה את עסקנותה בחלפנות, כקדם. יושבת היא לכסא על יד שלחן ממצע, ועליו תבה מעקבה. שלש זרתות לכל צלע, קבועה היטב לנכח פניה, עם מגרות אחדות זו על גב זו פנימה, ובהם צבורים ומנחים בסדר — טופסי שטרי מלוה למכומים שונים, בולים דואריים והכנסיים, כלומר תעודתיים, מסמכיים, בולים לכל מיני שטרות של מקח וממכר. גם תרמיל גדול של מטבעות נחשת, ועליו קטון ממנו — של כסף, וקטון מזה — של זהב. את כל הערכים האלה היתה משגת יום יום בגנזך המלכתי ועורכתם בשלחנה דבר־דבר על אפניו. ולא יחידה היתה שם; שורת שלחנות כאלה, כתריסר בקרוב, היתה מסדרה בפזור לארך הרחוב ההיא, „רחוב החלפנים", אשר על מבור העיר, בעצם המרכז המסחרי, הגובל בשוקים. החנונים והסוחרים

וסתם בעלי בתים היו מכבדים את אמי, את "זהבה החלפנית", והיו מבכרים אותה על יתר בעלי אומנותה, והיו מריצים אליה את דרישותיהם: מי שקונה מידה בולים, ומי — טופסי שטרות; זה מרצה מטבעות זעירות ומקבל גסות תמורתן, וזה — להפך, ומשלמים דמי חליפים (אַגיו) קלבון, כקצוב וכנהוג או כמתנה. למען קמץ את זמן החליפים והפריטה וגם להקל ולהחיש את העבודה בקפוץ עליה בעלנים אחדים בבת־אחת, היתה, כבעלת נסיון, מסדרת לארך שלחנה טורי מטבעות חמשיות, של חמש קפיקות כל אחד, עשרים חמשיות הרֶבל, ועשרה רבלים כל טור, ומערכת כזאת גם של כסף והיתה מהירה במלאכתה עד להפליא, ומעולם לא שגתה, "ויהללו בשערים מעשיה". "פדיון" היום, כלומר רוח נקי, יעלה ער חצי רבל; בימי השוק, המתקימים פעמים בשבוע, בימים א, ד, ו, יעלה גם לרבל שלם; ובימי הירידים, החלים ביום הראשון בשבועים, — יגיעו הקלבונות והרוחים גם לשנים ולשלשה רבלים. בערב־בערב היתה אמי מכינה ליום מחר את כל צרכי האכל ביבש ובלח, ובבקר היתה משכמת והולכת לה בעודינו ישנים כלנו. אבי היה מסדר לנו אחרי כן את פת השחרית, ושכנתו נכנסת בזמנה, לוקחת את הסירות ושופתת אותן על כיריה בביתה, מתכונת לצידנו לכל ערב בתבשיל חם וטעים וטרי ומקבלת שכרה מְשֻלם: חצי רבל לשבוע.

ואבי? — בשכונה ההיא התגורר אָשר הגָרוֹם, העושה גריסי כסמים; איש תם וישר, מוקיר את כל יודע ספר. ויהי אבי מבקר בקביעות בסרנתו ומתאמן במלאכה הזאת כל השנה. מתחלה עבד בקשי: שעות תמימות היה עומד ככבול אל הדַוָשה, היא גרם המעלה של המַגְרוֹם ומניע ברגלו האחת, ואחרי כן ברגלו השנית. חליפות, את גלגל המגרום ואת הרכב וטוחן גריסים או ריפות. אך הוא לא חשך מעמל גופו, עד כי התרגל היטב בעבודתו ויכבשנה. במשך הזמן גם השתלם בה בכלל והצליח באפן נעלה גם במובן ההכשרה: תקן את המכשירים הרגילים במַנְגָנוֹן זה וסגלם לעבודה מתקנה יותר; ונם המציא מרעתו אפרכסת על פי תבנית חדשה, ויקן לו שם טוב ויד אמונה במקצוע מרכב זה. הגריסן אשר, כאיש כשר, היה מתיחס אל אבי יחם נפשי, ולא קפח את שכרו: היה מסלק לו מטבעות קטנות ומנַתר לו רוחים צדדיים. ולפי רבות הימים, יגדיל שכרו, ישלם לו ביומו, ולא

תלין פעולתו אף אחת! ובכן היה אבי קובע על ידו ומצרף שקל לשקל בהסכמת אמא, המפרנסת לבדה את הבית שלא בצמצום ובתבונת כפיה תנחהו. כן החליטו לכונן להם בביתנו אחר הפסח גריסיה קניניות. אך בינותים הגיע האביב וישנה את המחשבה הזאת במקצת, גם דחה את גשומה עוד לחצי שנה, אכן שפר גם את מגמתה לטובה רבה.

וזה הדבר. החרף ההוא השליג בצלמון ויכס את עין הארץ בשכבת שלג עבה, יותר מאמתים על פני האדמה. כמעט שלא חלף שבוע בלי השלגת יום או יומים, אמנם במרוגים ובהפסקות קטנות, אבל כאלו במועדות קבועה. ובהגיע תקופת האביב, והפשרת השלגים פרצה מסביב, גאו המים בנחל קודימא, החוצה את בלטה ממערב למזרח, ויהלוך בעים רוח ויסתער. ויתפרצו מימיו מגדותיהם, ויתפשטו, ויטבעו את כל הבנינים משני עבריהם, ובזעף רכים ונחשולי משבריהם הזידונים וגלידיהם הנוראים הכו לרסיסים בתים רבים וממגורותיהם. גם בתי גזית ולבנים נהרסו ויפלו תחתיהם, כחומת יריחו או כפרי העץ בהנועו, — ותחרד כל העיר. ביתנו התנשא בטורו מיתר חבריו, בהיותו בנוי על גבעה קטנה, על תל מכפש ומקשה, מרֻחק מן הנחל, ומצב זה הרגיענו ויתן תקוה בלבנו, כי שטף המים לא יגיעו אלינו, ונעל על מטותינו ונישן בבטחה גמורה. אך מה נבהלנו באשמרת הבקר, כאשר העירונו הורינו ויבהילונו להתלבש בחפזון ולעזור בהרקת הבית, ולא נטבע גם אנחנו, גם רכושנו. עודנו מוציאים את הכלים ואת החפצים ואת הפכים הקטנים וזורים אותם הלאה חמרים־חמרים, כשאר שכנינו, לבושי חרדות כמונו,—והמים עם קרחוניהם צפו על קירות ביתנו וימלאוהו — מתחלה דרך הפתח, ואחר — גם דרך החלונים: המונים, המונים עומדים אנחנו בעזרת הנשים של הקלוז הקודימאית ובאכסדרתה ומוקרים בגיל ורעדה ממקלטנו הגבוה את מהפכת אלהים, ושנינו נוקשות זו לזו. בני ישראל הרחמנים קפצו הנה מאפסים, משכונו בנדיבות ובשדולים אל משכנותיהם השאננות, ושם ספקו לנו וליתר הילדים המובלים את צרכינו במשך כל השבוע. בינתים עברו המים, והקודימא שככה ושכבה באפיקיה, ועוד הספיקה לנו השעה ליבש את ביתנו, הרום הכתלים, לשפץ את בקיעיהם ולרפא את נקובותיהם מבית ומחוץ, לטוחם ולסידם ולחדש בקרבם את מגורינו כקדם.

את הפסח חגונו בשמחה ובטוב לבב, ואל תוך ספורי „יציאת מצרים" שלכנו גם את הנסים והנפלאות, אשר עשה לנו אלהים עתה, ואשר בעינינו ראינום. וכעין צמרמרת עברה עלינו בהזכירנו זה לזה את אחרית האמללים, אשר אחרו מן המועד בליל המבול, ויִשְׂחקו בזרמים האיתנים,— והמה קוראים לעזרה וקורעים שמים בזעקתם, ואין מציל, ויאבדו מתוך הקהל... בחג ההוא יצא משפט חרוץ מלפני הורי למכור את המעון העלוב הזה, ולהמלט מן הרפש והעפוש וסכנת הנפשות, ולהתישב ברכס אחר, אשר תנאיו ההיגיניים יתאימו יותר לחיים בריאים ושוקטים, וגם ליסד את סדנתנו בנוחיות ובכושרות שם.

באחד מחדשי הקיץ נחליתי ונתקפתי באֶדֶמת נפרזה. על פי פקודת הרופא השכיבוני בחוץ, נגד השמש. אם כי היתה הרגשתי העצמית בטוב: לא עדה עלי כאב, וחמי לא עלה ביותר, — בכל זאת, בהביטי אל פסיון עורי, אל האבעבועות האדמות, הפרושות כעדשים על כל יצורי גוי, חרדתי על נפשי בראגתי, פן כמקרה דודתי לונה וכהורתי צפורה גם אני יקרני. בדמיוני הנבעת היה כל חולה כהולך למות. ואשר הגדיל את חששותי ואת יגוני — הוא, כי אהרן ורבקה, המתרפקים עלי תמיד, מתרחקים עתה מעלי. על כן הפצרתי באבי בשפתים דולקים ובעינים דולפות לעקור את דירתנו במהרה מעמק עכור זה, אשר בתמימותי תליתי בו כל קללה וכל תקלה. הוא הבטיחני להשלים חפצי במָקדם. גם זהבה אמא היתה חושכת רגעי מספר ומכלה מראשותי ערב ובקר, מלטפת אותי ברך וברחמים, בהעבירה את ימינה על פני עורי הנגוע ומוכחת לי בחוש ובפעל, כי אין כל רעה נגד פני, וכי בעוד יום או יומים ארפא ואבריא לגמרי. גם: כי כבר תוגרים הם בית חדש ויפה ב„רחוב הכלא", וכי יקנוהו בקרב הימים, „ועברנו והתישבנו בו במהרה, בעזרת ה', ושם ייטב לנו כל הימים". ובדברה זאת בוצעת היא גלֶסקה טריה, מושחתה בחמאה ומאכלת אותי באהבה. תנחומיה ישעשעו נפשי והועילו להחלימני באמת, וביום השבת השנית נהגו הורינו את שלשתנו ויראונו את הבית הקנוי. על שאלתי התמה: „מתי נעבור הלום?" עננו אבי: „אחר חג הסכות". בערב ראש חדש מרחשון התחזקה אמא והביאה אל ביתנו הקנוי לחם ומלח, וממחרת העתקנו שמה את כל הכבודה ונסתדר בו. ביום השבת חגונו „חנכת הבית", וכל

קרובינו ושכנינו הללו פה אחד את הקניה המצלחה, באמרם: „מציאה רבה, באמת מציאה רבה". שתו „לחיים" ושתו ברכות על ראשינו, וכן היה מעוננו החדש מלא כל היום שמחה וברכה.

ו. בֵּיתֵנוּ הֶחָדָשׁ וְהִסְתַּדְּרֵנוּ בּוֹ.

ביתנו החדש הֶנָנו הנאה רבה בפנימיותו, בחיצונותו, בסביבתו. הוא התנוסס על מישור תלול וסלול כחלמיש, ולא ירככוהו ולא ירפשוהו מטרות עז וצעדי אדם. לפני הבית משתרע שטח צר, המשפע בקצותיו למזרח ולמערב, ורחבו כחמש עשרה אמה; ושם, בצלע הדרום, מדרון קטן, הגובל בדרך המלך. מסביב, בסטוך — רק שלשה וארבעה בתים, יפים וכלולים בחדרי שמוש ומסדרונים לארך הבתים. מאחורי ביתנו, צפונה, יגבה ההר בהדרגה ויֶאָחז ברשת חוצות, מלאי אדם ובהמה גסה ודקה. מול ביתנו, הנגבה, אחרי דרך המלך, בעמק מתרחב, שטות שדה־בעל, טפיח, אשר כחצי פרסא ארכו וכחצי מיל רחבו. על פני קצהו, המארך והדלול מעלה קצת, מוריקות צפצפות וערבים ענפות וזקופות, שתולות על פלגי הקודימא ומקשטות את כר הדשא, אשר מרבד ירוק פרוש עליו עד למרחוק. פה מפוזר חשוף עזים ורועה באחו, ושם ירעה עגל בירקרק חרוץ או חזירה עם בַּריותיה, הטלואות והרוטנות. הנה שם רובצת סוסה, ואצלה עומד וסוקר סיח נחמד, אמץ ומהיר; רגע יספסף את העשב הרענן, ורגע ירקד וידהר ויתהולל רצוא ושוב אל אמו. ופה, מקצה מזה, בַּנה רוסית עם תאים רבים פנימה, ומתרחצים בה הקַצַפים בשבתות השנה משפחה־משפחה לבד, איש ואשתו וזרע במחיצה אחת. ולכן נקראות המחלקות האלה בשם בָּנות משפחתיות. בכל שבת בבקר או לפני אידיהם היה האודיאר שולח את הבלן להכריז בעיר ולקרוא המרחצה. ואצל המרחץ — באר מגלה, רחבה ועמוקה, מלאה תמיד מים זכים, מתוקים ובריאים; וצוארה המרבע, עשוי כרותות עץ, בולט כאמה למעלה. סמוכה לה ברֵכה קטנה, מקפת קנה וקימוש ומלאה עד שפתה העגֻלה מים צלולים כבדלח; ובהם שורץ רמש רב־מיני: דגים זעירים וזריזים, צפרדעים ושבלולים וראשנים במראות שונות, גם עלוקות עד אין מספר, גוב גובי! הנה מתמתחת האחת כסרט

שחור — הה אלי, מה ארכה היא! והנה צללה כעופרת הקרקעה וחעלם... הכר הנרחב הזה מהוה בימי האביב צלמון נהדר, מרהיב בת עין. גם מעבר לדרך גופו, קרוב לביתנו, התנשאו בצמרותיהן אלות עבתות אחדות, וכצללי נופיהן, הנטויים והפרושים, יחסו צפרי שמים וילדי ישורון, ומבין עפאים יתנו קול ויחדו יצפצפו וירננו, ולפעמים... גם ינצו חברינו ויכו שם איש את רעהו על בלוט או על שוכה וכדומה. כל הפרטים מעידים, כי לפני כמה דורות שקדה יד ותיקה בחריצות יתרה לשכלל את הפנה המרנינה והפוריה הזאת בהדר הטבע. שקידה מתמידה ועבודה זריזות ושמירה מעלה— הנה כללו יפיה ותיצרוה גן עדן לאדם רב, וביחוד — בשבתות האביב והקיץ ומועדי השנה. מלבד התענוגים האלה, היו ערבי הנחל ממציאות לשובבים גם רוחים ממשיים, חמריים, בימי הושענא רבה: בערב יום היו חובטים מהן ערבִיות, אוגדים אותן להושענות כשרות, בכל אחת חמשה בדים, שלא נקטמו ראשיהם, ובבקר מוכרים בבית־התפלה כל הושענא בפרוטה. והיו גם מצליחים, שבים „מן השוק" בחמשיה שלמה, ומי גם בשש פרוטות כסף מזומן. ממהרים וקונים להם אגוזים ומשחקים בהם אותיום ומחר... ויש מפסידים עד אחד, „יוצאים נקיים מנכסיהם" ושבים לעת־ערב הביתה עם פני להבים ומפח נפש.

ביתנו החדש היה חדש באמת, כי נבנה רק לפני שנתים, וגגו של רעפי עץ נראה כמחֻטב זה עתה מעשה ידי חרט, עם ארבה מסידה ועם שבשבת פח בדמות תרנגול עליה, אך בלי מזחילות ובלי מרזבים. את חזיתו הנאה, הפונה נגבה, עבדה כף הסידים באומנות מהוללה, וביחוד את הגַמלון עם הכפתור מעל לפתח הכבוד. פנימה: חדר־אכל מרוח, גבוה ונהיר וספון בנוי, ושני חלונים חֲציוניים בקיר החזית. נשען אליו מימין הכניסה חדר מצרן, והוא הקֻבה; ולה כמו כן חלונים: אחד מזרחה ואחד נגבה, ולכן מלאה היא אור וחום כל היום. בקיר המשתף של שני החדרים האלה עשוי פתח וגם תנור־חרף לחמום וגם לבשול. משמאל—חדר הבשול, מטבח רחב ומכיל; ויש בו רוחה לפנות בלי רחק, וחלונו מפנה צפונה. מול החלון בנוי תנור לבנים שרופות, גבוה מחוץ ודי מחזיק מפנימה, עם כַּליה בולטת חוצה. גם הוא מושך אליו את העין בחיצונותו המעברה; וכנראה, התעסק בו התַּנָּר „לשמו". סמוך לחלון זה, בצדו מזרחה, קרוע

פתח להכנס אל איתון רבוע, רחב ידים, בלי תקרה, עם פתח אחורני לצאת החוצה. בכתלו הצפוני עשויה חלון מצרית, מין כַּוָּה עגלה של שמשה אחת, בלי מלבן, ובלילות וגם בימים מעננים בחרף היה עומד על כרכבה פמוט מצער עם נר למאור. גג הבית טלל גם את האיתון. לא רחוק מדלת המטבח עמד בו סלם מטלטל לעלות בו אל העליה המפלשה. שם, מלמעלה, משתרעת המעזיבה, היצוקה למוצק, לארך שלשת החדרים. אנחנו, הילדים, תפשנו מטאטאים, עלינו ונפנה מכל אשפה וגרוטאות, שהתגוללו שם חמרים, ונעשנה נקיה כעצם רצפת הבית. על מגרשנו המישור, אשר מאחורי ביתנו, תכן אבי מחראה, »מקום צניעות", של קרשים ויחזקה כראוי, ולא תמוט; גם אסלה חטב בה, חזון יקר בימים ההם; ואצלה — מזבלה לאשפה וביב לשופכים.

האיתון הנוח הזה שמש לאבי סדנה מופתית. פה, א) בזוית מזרחית־צפונית, העמיד במדה ובקצב את טחנתו, את המַגרוֹם: חזק ארבעה עמודים בקרקע היטב, שנים־שנים באדן, אשר ארכו אמה וחצי, ובאמצעיתם באויר רקע בתוכם מצע כבוש, הוא האצטרבל, ויקבע עליו את פלח התחתית, את השכב, הנקובה במרכזה. דרך הנקב המפלש ההוא חודר מלמטה למעלה גליל ברזל, כמעשה קשתנית; על חדו העליון, המרבע, היוצא ממרכז הפלח־השכב והכולט למעלה, הושיב אבי את פלח הרכב. מעל לרכב בצר את האפרכסת, היא הקֶלֶת, מאחזת בשפתה העליונה בתוך ראשי העמודים, ויכון את דלתה הקטנטנה בתחתיתה אל בת־העין — אל החלל העגל שבמרכז הרכב. מצד מנגנון זה, מערבה, סמר אבי פח כפוף קצת, קצר וצר, כחפני איש, ודרך בו יעברו מתוך התחתית הגריסים עם קליפתם המרסקה אל הנפות הארכות, ההדוקות אשה על אחותה והמתנועעות כשעת הגריסה, למען תנפינה היטב את הטחון, ותקלוטנה העליונות את הגריסים הגסים עם קליפי המץ, ואל התחתונה תרדנה הריפות הדקות והנקיות מכל מיני זבל וצרורות וכדומה. ב) בזוית שכנגדה, בדרומית־מערבית, סיג אבי משלש ישר־זוית עם קרנזל קרשים, מכתל אל כתל באלכסון, באורך חמש אמות וגבה אמה וחצי, והוא מזוה רחב לבזוק כסמים בו.

אחרי סדרו את הרחים ויתר נקדות העבודה בסדנתו, התקין אבי את המכשיריה, מלא את המזוה כסמים ויגש אל עבודתו באמץ ובמרץ, בתקוה

ובבטחון. קודם כל נקר במקור שנים לריחים, להיטיב ולשפר את הטחון מכל מיני עפרורית וקיטמיות, ואחר כך עמד ברגלו הימנית על הדושה, התחובה היטב בגזר עץ, אשר שני קצותיו מחשלים כרזל ונתונים בשני "קנים" — בחריצים, קצובים באמצעיתם של שני האדנים, והגזר רוח ונע החוצה וביתה; וברגלו השמאלית — על האסקפה השמאלית; פתח במקצת את דלתון האפרכסת המלאה, דחף והסב את הקשתנית, אשר עקצה התחתון תקוע בטבור הגזר, — ויסוב הגלגל, ויסוב הרכב, וימלול את הגרעינים היבשים והעבודה החלה. בכל החרף עבד אבי יחידי: הוא הבורר והטוחן והמרקד, הוא המנפה והמנקה והמוציא גריסים וריפות לשם ולתהלה בכל העיר. לכן התרחבה מערפיתו, התרבו לקוחותיו, ולא ידע תחרות. — אפני הטחינה ונפוייה מחלקים את הטחון לשלשה מינים, והם:

א) גסות, ובהן מערבות לפעמים גם בסמות שלמות מקלפות, והן מאכל גויים: 1) קצפים בלטתים, מחזיקי הדת הישנה; 2) מוזיקים, אכרים שבכפרים סמוכים; 3) אסירים בבית הכלא.

ב) גריסות, והן מטחן בינוני, מאכל בעלי־בתים סתם משלנו ומשלהם, ומקחן עולה בפרוטה יתרה על כל חמש הקב. אוכליהן הכירו מעבדי אבי, ישובו ויהללוהו בפניו, גם ישאלוהו בחכה ובתמימות מעשה, איפוא הסתגל להכין גריסים בחריצות כזאת. "כל הטעמים טועם אדם באכילתם, כמו במן. והנקיון! וההדור! לא תשבע עין לראותם"...

ג) ריפות, דקות מן הדקות, מסלתות, והם מאכל עשירים ואצילים. מקחן עולה בשלוש פרוטות יתרות, כי רבה פסלתו, וגם עבודו קשה מאד. לעמת שני המינים הראשונים, המוכנים ונעשים תמיד מכסמים מיבשות בקיץ לפני השמש, ובחרף בתנור מסק: מפזרות שכבה עבה בקרבו וגם על גביו, — הנה מוכנות ונעשות הריפות, להפך, דוקא מכסמים לחות המרטבות למפרע במים בתוך ליקוני עץ בלתי עמוקים ומשפשפות בשקידת ידים, מה שמסיר מהן כל רגבי עפר ותערובת נפסדה, והמכנסות אחרי זאת אל שקים לכל הלילה, מתנפחות בהם בעקב הלחיתה כקטניות, ובבקר נטחנות בקשי, בשהיה, ופריכתם מתנהלת בכבדות גם בטחינה השנית, ובכלל, נדרש לזה משנה זמן ועמל כפול. ואולם לפום צערא־אגרא, כי יש שכר הגון לפעלה זאת: מלבד המחיר המספיק ומלבד הפדיון גם בעד

הנשׂכת, הבלולה בפרורי ריפות והמתוקה לפיכך, עד שמגדלי חזירים היו מזדרזים לקנותה בכסף מלא, — מלבד זה היו הריפות היפות ראויות באמת לעלות על שלחן מלכים, וזה שמן, אשר יקראו להן הקונים: „ריפות מלך" (מלכות־גראפלעך). תעשיתן החשיבה מאוד את סדנת אבי, ומלבר שכרו בצדו, אין לך ספוק רוחני והנאה גדולה מזאת!

מחרשת אבי התפתחה מיום ליום, והקף תגרותה הלך הלוך והתרחב, כמובא למעלה, ולכאורה לא הרגש כל מחסור בבית, והיתה אמא צריכה איפוא רק למשוק בביתה ולצפות הליכותיו, גם להיות עזר לאבי במלאכתו המרבה, — ולמעשה היה לא כן: אמא לא הניחה ידה מחלפנותה. יום־יום משכמת קום היא, חוגרת בעז מתניה ומאמצת זרועותיה לשאת תחת אציליה את ילקוט ממונותיה, הכבד, והמעיק כל־כך. לא עצרוה המהלך הרב והקשה ביחוד בחרף, גם הריצה התמידית אל החנונים ואל הגנזך, לא יעקבוה חרבוני קיץ ולא יבלמוה קפאוני חרף. את כל התלאות האלה הוסיפה לשאת ולסבול בדומיה צדקנית ולהביא גם ממרחק לחמה. נוראות נפלאנו על זה, אך לימים הסביר לנו סבי, שהיה מפעמנו לפרקים רחוקים, את התהיה הזאת.

„קנית ביתנו החדש, שעלה לנו בארבע מאות שקל, והסדרת הסדנה עם המכשירים בשלמות השקיעו את אבא בחוב גם, נוגש ודוחק. כן: הסכום, שהתקבל במחיר בית אמא, כמאה ועשרים רבל, וגם המלוות הקטנות, שהלוינו לו אני ודויד דודכם בתור גמילות חסד, לא הספיקו עוד די, והכרח אבא ללוות מאת מלוה ברבית עוד מאתים רבל לפרוע לו מדי שבוע בשבועו רבלים ומחצה במשך שנתים, כלומר מאה שבועות כסדר. ובתור ערבון עבטו לו אבא ואמא את הבית באפותיקה, ועתה: אם לא ימלק אבא, חס ושלום, את כל החוב בזמן הקבוע, יש רשות לרביתן לתקוף את הבית בתקף המשכנתה ולנקש גם לכל הסדנה. מלבד זאת, הלא גם תפוסת הבית מרבה כשהיא לעצמה: לחם, בגד, נעל, הסקה לחם לכם; צרפו לזה גם שכר למוד בעד שלשתכם, מלבד מסים שונים, ממשלתיים ועירוניים, כגון מִנדה, בלו והֶלֶך, — הלא היא שלשלת הוצאות רבות, ומאין תמצאנה? לכן אין אמא פורקת עדין את על החלפנות מעל צוארה, למען רבות הרוחים, והשיגה ידם לשלם במועד ובדיוק את חובם המפלג, כפי החוזה.

ושתים טובות תצאנה מזה: אחת — רוחנית־טוסרית, כי יהיו אבא ואמא שלוים ושוקטים ברוחם, באשר לא אכלו, חלילה, חיל זרים, ואין כל חוב לוחץ את צוארם; גם יפיקו רצון מהנושה, ואל יהי דבר זה קל בעיניכם. כאשר תגדלו, אם ירצה ה' תוכחו, כמה חשוב פרט זה. כעבור השנים השתים יהיו מאז כל רוחיהם להם לבדם; ברכת ה' היא תעשירם, ולא יוסף עצב עמה. והשנית — גשמית־מסחרית: אפשר, ימצא אבא לנכון ולמועיל להרחיב את חוג מחרשתו, כפי השקפתו על מקצועו זה או וכפי דרישות העת, — יוכל ללוות שנית, ולא ברבית קצוצה כזאת, כי אם בממעטת הרבה. ולא דוקא מראובן, כי גם שמעון ולוי ודומיהם יצאו לקראתו במלוותיהם, כי כבר יהיה „בטוח", יען אשר התמחה בישרתו ובנאמנותו, וגם סדנתו מכסה למדי. היא הסבה המכרעת, בני, אשר אלצה את אמא להקריב את חובותיה הביתיות לטובת חובכם הכספי. וה' יעזור לכם"...

לכן אחז אבי במדת משפט כזאת, שטוב היותו לבדו בסדנתו עוד כל ימי הפרעון, בלי עוזר. הן לא יגדיל העוזר את התוצאות בהרבה; ואם כן גם כוח ידיו או רגליו למה לו? ואם קשה העבודה עתה, ומה גם בעתיד, כאשר תשתרג ותסתבך יותר, ורבה דרישת הקונים על הצעת המחרשת, — יתחזק אבי ויסתפק גם אז רק בכוחותיו הוא. לפרקים תעזרהו גם אמא לפנות בקר — זהו עקרון אבי בימים ההם. ובכן השלים עם גורלו ויהי נכון לשאתו הלאה בצרוף „ויש לישב בדחק"; אך הנה בא האביב ויבא החלטה אחרת, אשר לא פללנו...

לא רחוק מביתנו. אחרי בית הכלא, התגוררה אלמנה נוצרית, „עניה כמות", והיא מגדלת בביתה את אחיה היתום, את פרוקופי הקטן. הגדיל הנער את ימיו, אבל עבודה אין לו. באביב המדבר הביאתהו לפני הורי בבקשה לאמצו לפועל בסדנתם בשכר מחיה ומחסה, והוא בן שבע־עשרה שנה בעת ההיא. אבי בקש מאתם לשוב אליו בעוד שלשת ימים. מתחלה הרהר אבי בשלילה וכמעט שמאן; אך אמא הטתו אל החלטה חיובית. לכל לראש פנה אבי אל שכני הנוצריה, שלא בידיעתה, וישאלם להנהגת „הבחור"; וכלם ענו בו, כי ישר דרך הוא, ועולה לא נמצא בו מימיו. „נער נבון — ואובד. אמנם, מסכימים אומנים רוסים שונים לספחו אל מלאכתם, אולם

מציעים הם תנאים רעים. א) שחכלכלהו ותלבישהו המסכנה האמללה, לפחות, השנה הראשונה לעבודתו אצלם; ב) מלבד זאת, תשלם להם גם סכום כסף מזמן; ג) או שיעבוד אצלם שלוש שנים חנם. — ואז יאספוהו אל ביתם מן השעה הראשונה כליל. ואי אפשר להם, להעלובים, להסכים אל התנאים האלה, כי אינם כדאים... וגם האומנים בעצמם אינם כדאים... שכורים, שקרנים..." גמרו השכנים הנוצרים את המלצתם.

כבואם לפני אבי ביום הרביעי, הלכו שלשתם אל בית הפקידות ויכתבו אמָנה, והעד עדים, וחתום ועוד. ויאספהו אבי אל ביתנו, וילבישהו וינעלהו; מפתנו יאכל ועל תנורנו ישכב בחרף ובקיץ, ויהי מסור לביתנו ולעבודתו בלב ונפש. יותר משתי שנים שהה בביתנו בתור בן משק הבית, ויהי זהיר בפקודות הורי, ולא שמע געָרה מפיהם מעולם! את מעשה העבורה רכש לו בשלמות, ויעש בחפץ כפים ובטוב טעם את כל אשר נטל אבי עליו, והיה מדקדק בעשית המלאכה יותר משצָוה. "קדרה כשרה וכף כשרה" מצא אבי בו במלוא המובן. האיתון ומלואו — זוהי ממשלת פרוקופי, ואיש לא יעז לקחת חפץ משם, אף לנגוע ולהעתיק כלי. "הלא אנכי הוא האחראי בפני בעל־הבית בעד כל זה!" היתה טענתו הצודקת הזאת מלוה אותנו פעם בפעם. אפילו אמא היתה כוזזת ומחמרת בענין זה בחבינה, כי הדין עמו. כדג במים, התהלך לו פרוקופי בממלכתו, מפשל שרולים ועסוק עבודה, ותחת כל הגג ישרהו.

וה' ברך את עסקי הורי, ורחבו ונסבו, עד כי עצר אבא יכולת לסלק את כל נשיו בדיקנות נמרצה, וגם חשך סכום הגון. מזמן לזמן היתה מבקרתנו הנוצריה האפיטרופה — ואין די מלים בלשונה להביע לנו את תודתה העמוקה על כל הטוב, שגומלים הורי על פרוקופי שלה, וכי שמח הוא בחלקו מאד. "אין כמוהו מאָשר בעולם!" וכי מוקיר ומעריץ הוא את אבי עד להתנדב בעדו. אבי היה מעניק לה בכל עת קב גרִיסים בצרוף מעות קטנות, כפי הוראת פרוקופי, והיא מברכת את ביתנו והולכת לה שבעת רצון. בשעות דחוקות היה מעניק לה אבי גם סכומים מלאים בהסכמת אחיה, ורושם אותם בספר לזכרון לעיניהם.

ז. שְׁכֵנֵינוּ.

משמאל הכניסה לביתנו, מערכה, עמדו שני בתים בשורה סמוכים זה לזה, וגדר טיט נקשה מבדילה ביניהם, — ולא פסקו מדנים מקרבם, עד שנהרסו ונחרבו כליל גם שניהם. את שני מגרשיהם תפשה אחרי כן רשות הרבים לאשפתות ולמוצאות, כאלו הסכימה דעת הקהל מסביב בלי אמר ודברים, כדבר המובן מאליו, להחרים את הנקודות השתים האלה ולשקצן כתועבה, וזה תשמישן, כמעשה יהוא לבית הבעל, — ויותר משלשים שנה עברו עליהן ללא ישוב...

הקרוב לביתנו, יצחק הזקן, היה מטבעו איש רך המזג, אך כניו וכנותיו היו מחרחרי ריב, והיתה להם הנאה יתרה מקללות ונאצות נמרצות. ומה היו עושים? היו שופכים את עביטיהם וכל מי זוהמה וטומאה אל חצר שכנם, אל חצר אלטר הכורך. גם את זה חנן ה' בכת ואחות פושקות שפתים, אשר רחב פיהן כשער החצר... פעם בפעם היה טעיר אותנו רעש גדול, שהתפרץ בין השכנים האלה בקולי קולות בוקעי רקיעים, וכחרפות נסות, צורטות את האזן. כמה יפיסו הורי את „תולדות יצחק" הרתחנים, המתלהבים כאש בֶּנגלית, — והם קרובים במקצת לאמא זהבה, — לחצוב להם בור לשופכים, כמנהג העולם, ולשבת מריב; ויש מקום ויש יכלת, והם יסיעו להם בכל — ולא הועילו. ראובן בן יצחק, צעיר חסון, גם רוח והולך בטל, אוהב מצה ובוטח באגרופו — זה הוא דמות השטן, המבעיר את הבערה בעברת זדון, שסופה בוז וקלון. ואם עבר עליהם יום בלי קטטה, היה אבי אומר בלצון: „חג היום, כי קמו שכנינו על צדם הימני, וסמן טוב הוא". כן נמשכה השמצה ימים רבים, עד כי התחתן ראובן, אחרי אשר קלקלה לו לשון סתר כמה שדוכים בדבה רעה... ויצא לגור בעיר אחרת, ותשקע האש לאט לאט. כן יצאו בני הבית מזה ומזה החוצה, אל העולם הגדול, והזקנים קמטו בלא עת, ושמטה אחת טרם תעבור, ויעברו כל הנרגנים, ולא נשאר מהם על יסודם אף אחד, ונתפשה קרקעם לסחי ומאום, כאמור.

ואני — דבקה נפשי אחרי אלטר הכורך: אם מפאת פסיכולוגית חילדים, המבקשת את הנרדף, הואיל ונפשם הנקיה מרגשת יותר בצער הנקיים, ומשתתפת לנחמם מיגונם ולחבש לעצבותם; ואם מפאת טובת

ההנאה, שהפיקותי ממלאכתו. תכופות הייתי מבקר בביתו וסוקר בסקרנות רבה ובהתעניינות מעשית בעבודתו, וענג רב התענגה נפשי בראותי את חריצותו האין־סופית, ההופכת גלי עלים לספרים מהדרים כאלה. אינני זוכר את הרגש, אשר עבר עלי בראותי, כי כמו אבי במלאכתו הוא, אומן מהיר גם הכורך במלאכתו שלו; בכל אפן, רחש לו לבי רק חבה וכבוד. ותמיד היה עובד! כאבי וכזליג ממש. ומה אהבתי לשרתהו! "על הרקיע השביעי" הייתי מרב עליצותי בפקדו עלי לפעמים להכין לו קולן מקמח השפון ומן המים הרתחים ובמצאו אחרי כן את הרבק לטוב ויפה, ולא אבדו שעותי חנם: כל ימי משתמש אני למעשה במעט הידיעה, שרכשתי לי במלאכה הזאת אז בדרך כַּתָבוּת. ומי יעריך את התועלת הספרותית, שמצאתי בפרי הרוח, אשר בספרים ההם, שנתנו לכריכה. הם המה נתנו לי את הדחיפה הראשונה המברכה! ברבם, אמנם, לא הבינותי דבר; אך דפדופי התדירי בתלי תליהם היה ממציא לידי גם ספורי מעשיות בכתב אשורית, והייתי קורא בהם וקורא עת רבה, אף בלי נקדות על הרוב, ומבין בהם אולי פחות גם משמינית שבשמינית. ר' אלטר, הטרוד והעסוק, היה שומר את פי ושואלני לפעמים, מתוך תאבנות בוחנת, על הנושא שבספור זה או הלזה ועל תכנם; ואני — מתאדמות לחיי יותר משערותי, ועונהו בקטיעות ובגמגום כך וככה, ושנינו יודעים אנחנו, שאינני יודע. אך הוא מנחמני ונבא לי באמרו: "תדע ותבין היטב כשתגדל, אם רק לא יצטנן הכסף בך. העקר הוא הרצון, ואם יש חשק — יש הכל"...

צעדים אחדים מפתח ביתו במורד נקרה באר עמוקה המספיקה מים חיים וצוננים, צלולים וטעימים לכל הבתים הקרובים וגם לכלא.

מצד ימין, מזרחה — ביתו הרם והמפואר של ר' זאב־דוב פְּסְטִילְניק, עם מרפסת קרשים ועם מסעד לארך פני הבית, מרפסת מורמה וגם סכוכה בפאת הגג הדרומית; ובחמש מעלות יעלו אליה ויצעדו מזרחה על פני מרצפת קרשים חלקה עד בואך הפַּרְזְדורה. בבית פנימה — אולם רחב־ידים ושלשה חדרים גבוהים ומטבח, וקרקעיהם רבודי קרשים כלם, משוחים בששר משמן, חלקים ונוצצים. מן הפרזדור ימינה נכנסים אל אכסדרה מרוחה, בלתי ספונה, כאיתוננו, ורק גג הבית יטללנה גם היא. שם, אל תחת יסוד הבית, חצוב מרתף מקרה של אבנים מסתתות, המשמש להרבה

דברים, ובתוכם — גם להחזקת פרות וירקות כבושים בחביותיהם, כמו: תפוחים, ענבניות, מלפפונים, אבטיחים וכדומה, גם בשר מלוח, אליה מעשנה, חמאה מהתכה וגבינה משמרה וכדומה — צידה לחרף; מלבד יינות לבן ואדם בחביונות מיוחדות, ומלבד עסיסי שזיפים ודבדבנים ועוד, ומלבד משרות גרגרים שונים בבקבוקים פקוקים, הטמונים בקרקעית המרתף מכמה שנים, וטעמם באמת „טעם גן עדן, מחיה נפשות"; ומלבד מרקחות ורבות בצלוחיותיהן ובכריהן, ומלבד תפוחי אדמה וקטניות מכל המינים, ומה לא היה שם! גם „חלב צפרים", גם „צלחת השמים", ורק אבא ואמא נעדרו שם. ובבית הנהדר הזה התגורר... שר הכלא, יוהן בן בגדן סַבַּנסקי, עם אשתו ידויגה, מגזע אצילים פולנים, עירים היו, וטבחם משרתם. זאב־דוב עצמו, האלמן הזקן, גר בביתו הקטן, של שלשה חדרים, הנשען במקצת אל חבית הגדול מאחוריו, מצפון, עם בנו ובני ביתו של זה, שש נפשות. הזקן ובנו התפרנסו מעסקי סרסרות בכבוד, אפם כי כל הימים היו טרודים ורדופים בעסקנותם: הבקר יוציאם, והערב יביאם, כגורל אמא והבה.

עקרת הבית, חיא דינה־רבקה, אשת הבן, היתה אשה משכלת, יודעת רוסית לאשורה ומעט עברית וגרמנית; והיא — „בת אב", ממשפחה מיחסת בכלטה, מבית משכילים־אריסטקרטים, אשר שפרו את חנוכה. צבי גרנובסקי אחיה תפש שם מקום חשוב בחיי הצבור. ביתנו וכל שכנינו כבדוה מאד בעד מעלותיה אלה, שעטרוה כלויות חן נוספות על תכונותיה האישיות, והן: פשטותה, חריצותה, נדיבותה. לא פעם הליץ אבי ברצון, כי על ביתה רמז ר' יוסי באמרו: שכן טוב. אך חבה יתרה נודעת לה מאת אמא והבה, שהיתה גם היא קצת מלמדת בעברית, פַּתבנית ובעלת־חשבון מהירה. מלבד זאת, בהיות אמא מערבת עם הבריות בעולם המסחר, סגלה לה אגב במקצת גם את השפה הפולנית, ולכן רחשו לה הפולנים המרבים אהדה מגלה, והיו כרוכים אחריה במקחם ובממכרם, כדרכם בכל מקום עם יודעי שפתם.

שתיהן, אמא ודינה, התאחו כאחיות מלדה והיו מתרפקות אשה על רעותה בדבקות, כנשמה אחת בשני גופים. ולפי רבות הימים, כן גדלה הדדותם, וכמעט שלא עבר עליהן יום בלי שיחה שמחה, הבאה מתוך געגועים וכליון נפש. שתיהן בעלות קומה יותר מבינונית, עם פנים עגלים

ועם פיות זעירות, מעט־נראות, עם עינים שחורות ועם אזנים קטנות ומצחות גבוהים ומקשתים, אלא שמצח אמא, בת שלשים השנה, היה כבר חרוש קמטים מקבילים — חותמת הרפטקאות, טרדותיה ודאגותיה התמידיות. גם בגופה נבגרה יותר, נמלאה; ודינה, בת שש ועשרים, היתה לעמתה כאחותה הצעירה. שתיהן בלי קפלטים, כי אם מִנְלים משלשים עם אמרות של סלסלות על ראשיהן, ומחלפותיהן השחורות חבויות בכבולים אטומים. אמא היתה מהירה באפיה ובבשול ובקיאה במלאכות יד: בגזירה ובתפירה, ברקימה ובצניעה; ודינה היתה כפופה לה ונזקקה תכופות להוראותיה ונהנה ממנה עצה ותושיה גם בזה, וגם בהנהלת המשק והטבטבת, וגם בטפוח הבנים. מעולם לא ראיתי שתי נשים מסורות זו לזו בלב ובנפש כמוהן; שתיהן השקיפו זו אל זו רק באספקלריה מאירה, ולא ראו אשה בחברתה אף מגרעת כל שהיא, כמו שאין חמה רואה פגימתה של לבנה.

בעלה, יוסף פסטלניק, כבן שמונה ועשרים, הוא קצת יודע ספר — וחמין בן יין לגבי אביו התלמודי. הכוהן הזקן היה קובע לו עתים לתורה אחר עטל היום ולחם הערב, כן בערבי החרף וכן בשחרי הקיץ; "ומעולם לא יעלה בלילות החרף על יצועו בלי שילמד תחלה שעור גמרא", העידה בו דינה כלתו, כמסיחה לפי תמה, ותטפל בו ובחדרו המיחד בפקוח מלא, כבת נאמנה. בשכר זאת הוקיר אותה בעלה מחייו ויכבדה משנה כבוד מתוך אהבה בלי מצרים; ולא זו מחבבה, עד שלא היה מזכיר את שמה בלי "חחיה": "דינהלה־תחיה אומרת", "דינהלה־תחיה הולכת", עד כי נעשה אַחַל זה כחלק אי־נפרד משמה הפרטי. בהיותו כמעט בשנות הכח היה, אמנם, זריז מאביו, הישיש והתשוש, עושה ומעשה בחוג זבין וזבין הרבה יותר; אבל העסקים החשובים שבשדרות העליונות, וביחוד בין סחרי עורות וצמר, כגלמיים, כמעבדים, היו נחתכים בפרוש על־פי שודת אביו. נאמנותו ומבינותו של תלמיד־חכם שב זה, בעל הצורה והדרת הפנים, הגבירו את סמכותו בעולם המסחר והתעשיה, וכלם — כיהודים, כלועזים — היו מקבלים עליהם את מוניטיו: דעותיו, החלטותיו, פשרותיו בלי חשש וערעור כלל ומהנים אותו תמיד "ביד הגדולה".

התרועעה עם אמא ועם דינה גם ידויגה הבודדה, ונשי החן קרבוה אליהן בזרוע ידידות. בשעות הפנאי הכללי היו מבלות יחד באיזו מלאכת

יד, ונושאי שיחותיהן הרוסיות היו, כנהוג, לקוחים מאוצרות האפנה החדשה והמטבח וכדומה; לפעמים—סבכו גם על הרוחות, הנושבות בעולם המדינותי. פעם אחת קראתני האצילה אל המרפסת ותשאלני, אם יודע אני את פרוש הפסוק: "מה יפית ומה נעמת, אהבה, בתענוגים". אדמתי וקפצתי הביתה. באחת מארוחות הערבים התגלגלה שיחת הורי על גורל האצילה הגלמודה, ואני ספרתי אגב על אודות שאלתה אותי את פרוש המקרא הנזכר. שמעו ויתמהו. אבי הוסיף, כי מדי בואה הסדנתה לקנות ריפות — אם כי יכולה היא לעשות זאת על ידי הטבח — מתכונת היא לזרוק מפיה מלה עברית ובבטוי נכון, שלא כגויה מלדה, למשל: נר חנכה, שבת שירה, "אסתר-תענית" וכדומה; גם מתענינת היא לדעת, מתי חל חג זה או צום פלוני, או מאימתי ועד מתי נמשך מועד אלמוני. גם מדת חסידות הכיר בה: בכל פעם מוחקת היא בעצמה במחוק את ברוצי הריפות מעל החמש, לבל תעדיף חלילה מן הראוי לה. התיחסות כזאת מצדה מעלה על לבו, כי מזרע היהודים היא. על אלה הוסיפה אמי באנחה, כי "גורלה מר מאד... השר—מנהגו לשוב הביתה אחרי חצות הלילה, שכור תמיד; מתנפל עליה ומנאץ את שמה, ואין קץ לשערוריותיו.. מתחבר הוא לפולנים זוללים וסובאים, כמוהו, ושם, במרזח, מאבד הוא במשחק קלפים ובענינים אחרים... את פרוטתו האחרונה, ואי אפשר להושיע לה ברב או במעט", סימה אמא את דבריה ונאנחה שנית.

השערת אבי בלבלה מעט את דעתי. בתחלה פניתי אל אהרון ואל רבקה ונסיתי לגרוע אלי שיחה מפיהם, אולי יודיעוני חכמה בסתום זה; אך הם השתמטו ממני, התפשטו עלו על משכבותם והתחילו לקרוא "קריאת שמע" בפהקנות מלאכותית, למען ינצלו מטרחי וממשאי. במזמות, זו חשבתי, עליתי על משכבי גם אני והתיחדתי עם הלך נפשי לחקור את סודיות הענין המפלא הזה. ברור כשמש, כי לחלוטין אי אפשר להעלות על הדעת, שאמנם מזרע היהודים היא האצילה: כי איך נשאה לגוי? בכל זאת קשה: מאין יודעת היא מלות עבריות? ומדוע נאנחה אמא ככה?... לבבי הילדותי התחמץ מאד, ואנוד לאמללה מבזיונות בעלה, השכור הגדול והנורא, ונפשי הרכה התקוממה להנקם ממנו. ובכן... נרדמתי באנרופים קמוצים. שנתי אמנם ערבה עלי, גם לא ידעתי, אנה הלך לו הלילה; אולם בהקיצי

תקפתני קנאת האצילה מן הרגע הראשון: מאין יבוא עזרה? גם ה„חדרה" הלכתי תפוש שרעפים אלה, כאלו יש באמת לאל יד ננס כמוני להחיש מפלט לה, ואם אין אני לה — מי לה. והנה התחולל פתאם מארב מרעיש, אשר הוביש את מבטי ושם לאל את כל מחשבותי להיטיב את גורלה המר...

כאמור למעלה, היינו מיבשים בימות החמה את הכסמים נגד השמש. כיצד? על־פי פקודת אבי פרמה רבקה אחותי מספר שקים דקים, לבדם במחט מקאית לשטיח גדול, והיו לבירום נרחב. אחר טאטוא נכון מלפני קיר החזית כחם היום היו מציעים שם את הבירום, בוזקים עליו שק או שקים כסמים ומבדרים אותן עליו שכבה דקה, ואחד מבני הבית שומר עליהן מפני החזירים, הרעבתנים להוטים. בכל יום ששי בשבת אחר הצהרים הייתי אני השומר, כי אני לבדי הייתי אז ריק מכל מלאכה, וכמו כן ביום צום או ביום פגרה, שהייתי פטור בהם מתלמוד־תורה, ותהי המשרה הזאת על שכמי. יושב אני לי עם מקלי הארך מן־הצד ומעיין בטייטש שעל תהלים או שעל הפיוטים הרבים שב„קרבן־מנחה" ומעמיק לפרקים גם בפנים גופו, מחפש בכל עיני את החרוז הנפלא ההוא, המתרגם בטייטש בספור שלם הסטורי או אגדתי. ויש, אשר ישאני דמיוני אל איזה עולם של קסמים ופליאות, כמו שבעת הרקיעים, שעשה לו חירם זה למעלה מזה מהלך ת״ק פרסא במרחבי אין קץ, ומציר לי בחזון פנטסמגוריה מגֻונה, לוקחת לבי וכל חושי בי. דואה אני כך על כנפי רוח וטשׁ מרקיע אחד אל משנהו בטיסה אחת, כמלאך מיכאל, ושואף לראות את היכל חירם הגא מאד, ופתאם נפעמתי ונפתעתי ממראה עיני, הזדעזעתי, כנפי רוחי רפו, כאלו נפלתי ממרומי שחקים אל תחתיות ארץ, ותחושה מעין „שבירת הכלים" עברתני והלמתני. ואני נחפזתי הביתה לספר להורי את אשר קרה נגד עיני, אך דבק לשוני לחכי, וכפי אין מלה; ורק כעבור רגעים מספר הודעתים את עצם הענין, ונרעשו כמעט גם המה מתחלה; אך לסוף שחקו על משבתי מטוב לב,—ולחנם! המקרה הפתאומי גרר אחריו אחרית מרה מאד, ויהיו גם למות תוצאותיו, כאשר נראה תכף.

כשלש מאות וחמשים אמת מביתנו מזרחה משתרע הכלא הנזכר: המון בתים רמים ונשאים, מרבי חדרים לאין מספר לכליאה ולשמוש. גם

שדרות עצי שטים ותרניתות שתולות שם, גם באר מי מחצבים, כלתי צלחים לשתיה. מקפת אותם חומת אבנים רבועה וגבוהה, אשר ארבעת קירותיה עבים ובצורים מאד, ארכים כל אחד כתבת נח. יומם ולילה יסובבוה חילים חמושים ולא ימושו מן המצפה עד בוא חליפתם—עד עבור שש שעות שמירה, כי כן נמשך כל משמר.—כתלים אמללים! נדונותם להסתכל בדם ודמע עוד כל ימי קיומכם... גודרים אתם בפני כל מחשבה אנושית, בפני כל רתת רצון טוב, בפני כל זיע של יצר חפשי. גם את עוף השמים יגרשו מעליכם, לבל ישכון בקרבכם, פן יסדר חרש איזה חבור בין הכלואים ובין בני החורין... איה רושם, איה סופר את גבורי הרוח האמתים והמופתיים, המתגלגלים אסירי עני וברזל בחוריכם והמערים למות נפשם לטובת האנושות? הגידו נא, עלובים, מה רב: המספר עליכם או מספר המעגים באשמניכם באביב ימיהם, ובתיכם — קבריהם?... מובן, כי רק אחרי ימים רבים עמדתי על תעודת הכתלים המרעלים האלה ועל טיב השיטה המלכותית הזאת; אולם אז... אז הייתי מסתכל רק בארבעה אסירים מובילים אל הכלא מים מתוקים מבאר אלטר הכורך. חבית, מכילה כעשרים דליים, רתוקה על סרן מפרזל אל בין שני אופנים מחשקי ברזל, נקרבת דבוק אל פי הבאר. אסיר אחד דולה, והשני מוציק דרך אפרכם, והוא משפך רחב, עד מלאת החבית. אז יכנם אחד מהם אל בין שני היצולים—המה שני הבדים, היוצאים משני קצות הסרן קדימה, אשר כל החבית נתונה כמעט כלה עליהם בארכה, ואשר מוט מאזן מסֻמר אל קצותיהם וזיזיו נמשכים הנה והנה. נשען האסיר מלוא חזהו על המוט כסום רתום, ושני חבריו מימינו ומשמאלו לופתים בזיזים, ושלשתם מושכים קרימה, והרביעי, הדולה, דוחה את החבית מאחור. ארבעה חילים, מזינים כחרבות מצומדות עם תעריהן על מתניהם ורוביהם על כתפיהם, סובבים מכל צד ומלוים אותם בהליכתם ובחזירתם. פעם אחר פעם היו עוברים על־יד ביתנו, יום יום, בלי דלוג. ואני מתבונן בערלים האלה, סובר בגלגולי חייהם וצופה לעתידותיהם, עד כי התרגלתי אל החזון המעציב הזה ומצאתיו לטבעי ונכון על־פי האידיאולוגיה דלהלן. עם ישראל קבל תורה מסיני, לומדים והוגים בה תמיד ומקיימים מצוותיה; ואת עשרת הדברות הלא יודעים על־פה אפילו התינוקות! ולכן הם כלם צדיקים. לא כן הגויים: ריקים הם ונבערים, בלי

לחלוחית תורה ומצוות, אינם נושקים ציצית ואינם מתפללים; אינם הולכים ה"חדרה" וחומש עם רש"י לא ידעו ולא יבינו, ומה איפוא יעשה, שלא יחטא? ואמנה גונבים הם, רוצחים וכולי. על־כן צריך להיות בית כלא, ואסוריו — כלם ערלים, וכו ירצו את עוונם; וכינותים חוטבים הם עצים ושואבים מים, כגבעונים. ומרב ימים יפקדו: יש נתרים ונפטרים לחרות גמורה, כאזרח הארץ, ואיש אל משפחתו ישובו; יש משלחים לארץ גזרה ולעבודת פרך, מי למועד קבוע, ומי עד זבילא בתריתא. ויש גם נתלים ונהרגים, "ולא יקרא גם תרנגול"... ותחתיהם באים אחרים, ומכאן — הפנים חחדשות תכופות. וכה הולך ומשתלשל הענין, מתחור בעיני ונעשה לי הכל ברור ומובן, כמשכל ראשון. —

יום ל"ג בעמר היה אז, ואני שבתי כבר הביתה מנאות השדה, לאשר טילנו אנחנו, "הגדולים", עם הרבי זליג, ובאשר ערכנו "סעודת שלמה בשעתו": איש־איש ועוגה עם ביצה שלוקה על מטפחתו בצרוף בקבוק תמד אדום ומתוק. אחר ערכנו "מלחמה" והשתעשענו בנשקנו, בקשתותינו ובחצינו, ונירם אל ארבע רוחות השמים לנצח את אויבינו, הלא המה עצי השדה, הנעצוצים, הנהלולים, כמעשה גדודיו של בר־כוכבא. רבנו, אחרי אכלו ואחרי שתותו, נטה "ויחטוף תנומה" אגב. ובכן שהינו שם עוד בחוך תלמי השדה הניחוח ונקטוף פרחים שונים מכל הצבעונים, ומנפפים ומלפפים בכנפי הרוח הנעימה שבנו איש לביתו אחר הצהרים. פה כבדחני רבקה אחותי במנת השמירה. השמש נוטה ימה, ואני יושב וחושב. מקלי בימיני, ואני רוכב בערבות של רזים עלאים, כאמור, ומועף ביעף ישר אל פלטין חירם, והנה עוברת על־יד בירוסי חבית הכלא המלאה, ובתוך המושכים עודר גם יהודי... נתתי עיני להתבונן עליו מעט, והנה תוך כדי ראיה זנק האסיר הדוחה מאחרי החבית, הזדקר הצדה, אל אחרי ביתנו, ויתחמק; גוי גדול ורם, פרוע ראש, רק כתנתו ומכנסיו עליו, ויעבור, ואיננו. החיילים ראו זאת, בהחליק הנועז מתחת ידם, ועשו עצמם כלא רואים, לבל ירגישו הקדומים בדבר, האסירים המושכים, פן תגדל רעה זאת מאחרת. "לא הרשו לרדוף אחרי הפליט", הסביר אבי על שאלתי: מדוע לא רדף אף חיל אחד אחרי הנם? "למען ישמרו, לפחות, על הנשארים, לבל ינוסו גם הם".

ח. שְׁרִירוּת וּמוֹסָר. (סוף)

חשר התחלחל מאד בשמעו על דבר המנוסה כשובו הביתה מאֶחר בלילה, ובבקר אין אל הכלא וישפוך את חמתו על האסירים, ועל הפקידים, ועל הצופים, ועל עצים, ועל אבנים, ועל מי לא עבר חרונו! וייסר את כל האחראים קשה, ושאגתו הנוראה הרעימה גם מקיר הכלא וחוצה. עבר היום בבהלות, ובלילה נדדה שנתו. צעד בחדרו בקול זועם אחור וקדם, כדוב שכול סגור בכלוב, ויהלך אימים על כל סביביו. מפיו התמלטו כדודי אש של עולם ומלואו, וכל הבית נהפך להר געש, למדור גיהנומי. עד הבקר ישב אחרי־כן ויערוך על־פי עצת אשתו הנבונה, פרזדוגמות נמרצות לכל הערים והכפרים במחוז בלטה — לקום כאיש אחד, לחפש גם לתפוש את האסיר הנס, פלוני בן פלוני, ואלה סמניו... עברו כשבועים, והגנב נתפש בכפר בְּנֶזְרִי, כששה מיל מבלטה קדמה. מהרו והודיעו את השר על־ידי אחד הרצים. מה עשה השר? אחר אשר חבש לו טבחו את סוסו האביר והקל, עלה עליו השר, תחב קצות מנעליו בארכופי המרדעת, דרבנהו בכח ויטש כנשר אל הנתפש. שם התנפל עליו כארי דורס, שכר כל עצמותיו במגלבו, בידיו וברגליו ולא התקררה דעתו, עד שקשרהו ברגליו בעבותים אל זנב סוסו ואל צדי המרדעת, והוא בעצמו רוכב ודוהר בכל עז וסוחב את האמלל עד הכלא. ואך פה, בחוג ממשלתו הבלתי־מגבלת, חרץ להנקם בבורח לעין כל האסירים, למען ייראו ולא יזידון עוד. בשצף קצף ירד השר מעל סוסו ויצו את פקידיו להתיר את האסיר ולהציגו לפניו פה, בגרדום. הכניסוהו ו...הניחוהו לפניו—פגר מת, פצוע וקרוע מכף רגל ועד ראש... נבהל השר, נסוג אחור. הבהילו את הרופא. הוכח, כי מת המסְגף, וכי אין תקוה להחיותו. ראה שר העיר, כי רעה נגר פניו, הלך ומסר עצמו לקטגור, הוא הפרוקורור, ויספר לו את כל המוצאות אותו מאלף ועד תו. נמצאו גם שמחים לאידו והועילו למפלתו. עוד יותר הגריעו את מצבו הדחוק אכרי הכפר בנזרי, אשר בתוכם התגוררו גואלי דם המומת, והם הזעיפו את דעת הקהל עד נקדת הרתיחה. ראשיהם וזקניהם נועדו אל בית פְּקֻדותם, דנו על מפעל השר המפקח, והעולם הניח*):

*) האספה החליטה.

להגיש קבלנה אל בית־דין הגליל ביד הקטגור ולהרצות בפרטות את רצחנות השר ואת תוצאותיה. ובכן השיאו עליו עוון פלילי החמור ודרשו ממנו את דם האובד, הנגזר מידו. במרוצת חמשה חדשים חקרו, ולסוף הגיע תור „הפרוצם" המענין, אשר חכו לו כאל מלקוש.

„כל בלטה היתה שם בהיכל המשפט", מסרו לנו אמא ודינה, שנכחו גם הן שם בשעת ברור הדין. „חקרו את העדים הכפריים ובשום אפן לא יכלו להוציא מפיהם איזך פרט זה לאמתו: אם היה האסיר בהקשרו אל הסום חי עדין או כבר מת? האכרים הנבערים נחלקו בדעותיהם: זה משער בכה והשני סובר ככה; „דומני", „סבורני", „צריך לשער" וכדומה העדאות בלתי ממשיות. השופטים, גם הקטגור והסנגור חתרו לברר בדיוק דוקא פרט חשוב זה, ולא הצליחו, ויצא כל עמלם בחקור זה באבוד־זמן בלבד. השר בכה וייבב ברמעות שליש ויצטדק בפנותו אל השופטים בשאלתו, לאמור:

„איך היתה משקפת עלי הממשלה, לולא נתפש הבורח? בודאי היו מאשימים אותי בחסר ערנות ופקוח... ומה שהכאיב את לבי ביותר — הוא כי במסירותי ובזריזותי ובמשטרי הנדיר קניתי לי שם טוב בחוג השררה המחוזית והפלכית, וכמופת הציגוני לרבים, ופתאם קיקלון כזה על כבודי...

אמנם, גדשתי את המאה, והנני מודה על פשעי נגד ה' ונגד המשפט... אשמתי!" — צוח בכל עוז ויך באגרופו על חזהו, כהלם פעם, וכל האולם נסער ונגרש. „אולם הלא עשיתי זאת רק מרב שקידתי על משרתי ומגדל אמונתי לחובתי ולשלטון הגבוה ולסדרי המלוכה... הן לולא תוכחות חמורות באסירים, אלמלא מרדות ראויה, הלא... יהרסו כל השתות!"

„אומרים, וכן גם מתקבל הרשם", הוסיפה אמא, ודינה הסכימה לה: „כי פרקליטו המהיר, הוא שטונובסקי, שם בפיו את ההתנצלות הזאת ויורהו לנמק את התוכחות בסגנון פתוסי זה, המעורר רחמים. אף את המחוג האהוד של צוחת הנפש ואת הודוי הרגשני „אשמתי!" בצרוף ההכאה על החזה המרעמת — הכל כאשר לכל למד מפי עורך־דין זה, כתלמיד ותיק. והיא שעמדה לו והמציאה לו באמת אנקיה של זכות. דמעותיו היו תמימות, יוצאת מן הלב, והן בודאי השפיעו לטובתו, כי שערי דמעה לא ננעלו. האצילה ישבה על ידנו, ופלגי מים ירדו עיניה. וגם רחמינו אנו נכמרו כמעט על המן הרשע הזה. התובע הכללי, הפרוקורור־הקטגור, עצר

מתהלה ברוחו הסוערת ויפתח את מחשבתו הדיונית בלי התפרצות אכזרית. אך מעט מעט התלקח מזגו, המתון למראית עין. ויור מפיו נחלי אש על ראש הנאשם והוכיח בהגיון, כי כל טענות הנאשם נעדרות אמת הן, וכי הוא איש רע הנהו וחסר רגש, וכי בזדון ובהכרה ברורה ושלמה עולל את מעשה הרצח, ולכן דמו בראשו.

„הן; אם מפיו נחיה, מפי נמוקיו התפלים", התרעם הקטגור בגמר האשמתו: „הלא הותרה הרצועה, וכל שר או פקיד, אשר נתן באגרוף אלים, יהרוג את הממרה בו ויצטדק אחר־כן בשקידתו היתרה לשמור על הסדר, פן יהרסו השתות... יש דין ברוסיה, והוא איננו מתיר שום דם אדם!... לדעתי, חיב הנאשם לספוג את הענש החמור על־פי החק... והחק..."

אחרי־כן נתנה רשות הדבור לשטונובסקי*). הוא נגש אל חובתו, התיצב הכן והחל להרצות את כל שלשלת הקורות מתחלתן ועד סופן ויתאר את תמונת הרצח בצבעים נוראים ומבליטים, עד כי לא התאפקו רחמי רבים ודמעותיהם לאובד האומלל. כל הקהל תלה את עיניו בפרקליט המקסים ויבלעו את דבריו בצמא. הסנגור המתון בסם את עצומותיו על פרטי החקירה־ והדרישה המקדמות של טענות הנאשם והעדאות העדים פעם, פעמים ושלוש. על סמך מערכת המצבים ויסודות הפשע בא לידי מסקנה, כי מנוסת האסיר רמתה את הנאשם בים דאגה וחרי־אף במשך ארבעה־עשר יום, וזעזעה בזה את כל עצביו עד היסוד. השראה מדכאה וממשכה גררה אחריה בלבול הדעת ומצב של בלתי־בר־ענשים, מצב של נדנוד המות, השולל מן האדם כל דין וחשבון במעשיו, עד שנפל האסיר הבורח קרבן מיד טמטום הלב והערר הרגש.

„ואל תדמו, אדוני השופטים, אדוני המשבעים והקהל הנכבד, כי הכאתו את הבורח בכפר היא הממה את תודעתו, את תודעת הנאשם, עד לבלתי הרגיש את רוע מעשהו ואת חֹמר הדין, התלוי מעל לראשו, — לא! ההכאות בכפר הן הסוף הטרגי של הטרגדיה האימה; והיא, הטרגדיה גופה, התחילה בו ברגע, שברח האמלל. מן הרגע ההוא התחוללה הפכה נוראה בנפש הנאשם, וביום ההוא אבדו עשתונותיו; ויהי

*) הוא אבי המתמטיקן האודסי והפרקליט הקמנצאי.

מטרף ברעתו... להכות איש עד מות ובנכחות עם רב; לאסרו אחר־כך בעבותים אל הסוס בקשרים קימים כלי כל עיון מקדם להוכח, את מי קושר הוא, ושמא גברא קטילא זה, וכלי הרהור כלל, פן לא יחיה אחרי הסחבו מרחק כזה; ולא דעת ולא חשבון, איך עושה שר אחראי מעשה קרימינאלי כזה נגד השמש ונגד בני אדם; למחבו עת רבה בדהרות סוסו, ואין חמתו שוככת; לרדת בבטחה מעל הסוס ישר הלשכתה, בלי כל שימת עין על המחוב, להודע, החי הוא עדין; לפקוד על צבא הכלא להציג לפניו שם את האסיר — בכונה להפליא את מכותיו עוד ולהוכח רק פה, כי כבר נפח האמלל נפשו, — לא, אדוני, לעשות כל המעשים הנוראים האלה, אשר תמהרנה שערותינו לשמעם, אף כי לראותם ועל אחת כמה וכמה לעשותם במרוצת זמן רב של שעות שלמות, בלי שמץ התפכחות משכרון החרון המדהים עד הרגע האחרון, — הלא על־כרחכם תאַמדו גם אתם, אדוני, כי אין זה כי אם פסיכוז של שגעון גמור, שתוק כל הרגשים וההרגשים, וכי רק גולם אין־רוח התלבט ברציחה, ולא זה הנאשם שלפנינו. סְביקט אחר, לגמרי אחר, אשר עמודי בינתו התרופפו, ולא הבין, ולא חש, כי בכל פעלה חותה הוא גחלים על ראשו עצמו. כמכה־ירח, זה הסהרורי, אשר תרדמה עזה חולנית מלפפתו ומעפלתו לפעול פעלים זרים, והוא איננו יודע כלל גם תכניתם, גם תכליתם... וכי אינכם רואים, אדוני, רוח רעה שלטת? או השכחתם את הרוח הרעה, שהיתה מבעתת את שאול המלך, עד כי בכל ימי חייו האחרונים היה רודף להרוג את דויד חתנו, מגנו ועבדו הכי נאמן? כי כאשר ישתגע בן־אדם, וישבור את חלוניו, יקרע את כסותו מעליו, ישרוט את בשרו עד זוב דם, כן המכלכל ההוא, וכן כל גבורותיו ונקמותיו באסיר הבורח. תקיפה חריפה של הדהמה ממושכה, תולדת פחד פתאום, או עוצר רעה ויגון — שני גורמים, שהשפיעו יחד על נפש הנרעש במשך שני שבועות כסדר וחוללו פתתת במרכז מוחו, ונפגם שם כוח המעצור. ותחת השפעת הפעליות חולניות נהפך המטרף למוכני חסר רוח, חסר הרגשת האחריות, חסר ההכרה, שיש דת, שיש חקי מוסר, שיש דין ומשפט, ובכלל — שיש אנושיות. ואיככה איפוא נהותת על גלם, על משגע מחלט, המחולל פעלים, אשר יתנודדו כל רואה בם! מדעי תורת הנפש והקרימינולוגיה יודעים עכשו מקרים רבים כאלה; ולא תמהתי ולא

כלום, אלו שמעתי כי אבד הנאשם גם את עצמו לדעת בשעות הרעות ההן. כי מחוללים כאלה עלולים גם למעשים אכספנסיויים כאלה.. אפס, אדוני, המבולבל הלה כבר מת באמת, ואיננו... ויהן בגדנוב זה, היושב לפנינו, המתמוגג בדמעותיו והמכה על לבו "על־חטא", — הוא איש אחר לגמרי, איש, שהיה תפום מחלה אנושה והבריא, תודה לה', ואשר, ככל איש בריא, הרוצה ללכת בדרך הישר ומבקש סיועגו, יכול גם הוא לבקש ממנו, שנושט לו יד עזרה. ואנחנו כאנשים ממודנים מחויבים להיות נענים לו ולקרבו, כי זאת הן חובת האדם. לפיכך, על פי הכונה העמוקה וההבנה הנכונה בהחקים מספר... ומספר..., שבהם צפויים מקרי פשע כשל הנדון שלנו, אין להאשים את האיש המרכא הזה כלל. אדרבה: צריך לרחם עליו ולסעדו. ואני משתדל לפני כם המשפט לזכות את מגני בדינו ולהשיבו על כנו".

הסנגור גמר, ועל פני כל הקהל והשופטים נמתחה כעין נחת־רוח, כעין הקלה מן מועקת לב נלחץ — סמן של רשם נעים מאוד; ורבים גם התפעלו והביעו את חפצם ללחוץ את יד הפרקליט בידידות ובתודה; ויש, אשר גם הדמיעו מרב רגש...

שאלו לאחרונה את השר, מה יש לו להוסיף עוד להצטדקותו, ויען ברמעות, לאמור: "מה לי להוסיף? ומה אצטדק? הלא חטאה גדולה חטאתי... רציחה! וכי יש עוון גדול מזה? אך אני הן עשיתי זאת במלאותי את חובתי למלכות, מתוך הכרתי את אחריותי הרבה, ואתמרמר, ואשתער על הבורח, כי כל פושע חיב לשאת ענש... גם אני נכון לקבל ענש, ונכנע אני בהחלט לפני חמר הדינים. אולם מתנפל אנכי (ויפל על ברכיו, ויצטלב, ויפשוט ידיו) ומתחנן לפני כם המשפט בתחנונים: ישם נא לבו אל מצב רוחי אז, ברגעי הפשע -- וברגז רחם יזכור".

אחרי התיעצות די זמן ארך הביעו המשביעים את מסקנתם, לאמור:

"אשם, אך ראוי לחנינה".

על היסוד השפיטה הזאת הוציאו השופטים את פסקם, לאמור:

"הנאשם פלוני בן פלוני נמצא חיב על־פי החקים דלהלן: מספר... ומספר..., ולכן משלל הוא מכל זכיותיו האישיות ומרוחק מכל משרה ממשלתית ושררית לכל ימי חייו."

ממחרת, בצהרי שבת, מסרה דינה, ואמא סיעה לה, לנו ולמשפחתה על אודות כל הפרוצדורה, וגם את הנאומים הרצתה, וקטעים שלמים — אף מלה במלה. היא, כאמור, ידעה רוסית היטב, בכל פרטיה ודקדוקיה, כי כל נעוריה גדלה בין דוברי רוסית עברים ולועזים, ולא פסקה מקריאה ביחונים רוסיים גם עתה. נוסף על זה גם כוח זכרונה הרב ובקיאותה המקיפה בספורים על נושאי שפוטים שונים.

ואני? רשמי המשפט וברורו והנאומים פעלו פעלה עזה על נפשי הרכה, ותחת השפעתם התוקפת הייתי מספר ימים כמשגע ממשטע אזני. גם ביום, גם באשמורות הגיתי במשפט וחקיתי בתנועותי פעם את תפקיד התובע הכללי ופעם את עורך הדין, פעם את הנאשם ופעם את הנשיא השופט, וממצה אני מזכרוני את כל המשא־ומתן הדיוני בפרטי פרטים, עד שהיו הורי לפעמים בוחנים אותי לדעת, האומנם נרשמו ונקבעו כל צדדי המשפט בזכרוני; ואני עונה על הכל יודית (כי כן הרצו את הפרטים אמא ודינה) ועומד בנסיון בתושיה רבה. אהרון היה מתלוצץ בי לפעמים ושואלני בהעויה, לאמור:

„ומה יש לך עוד להוסיף על הצטרקותך?"

אחר הדין נעלם יוהן בגדנב מעל אפק בלטה אחרי מגוריו כשנה בשכונתנו, וגם הטבח הסתתר. במשך ימים אחדים נתקעה האצילה במעונה כמסגרה ולא נראתה בחוץ כמעט. „מתבישת היא", נחשה אמא. לסוף הופיע הטבח בכבודו ובעצמו וחבלים בידו; ארז וחבש את הרהיטים ואת יתר כלי הבית ויסדר את החבילות אחת אל אחת; הלך והזמין עגלון, ושניהם עמסו את המטען על העגלה ויסעו. האצילה מסרה את מפתחות הדירה לדינה, נכנסה אלינו נגרשה מאוד: פניה חורות, עיניה דומעות, שפתיה רותתות, וזויות פיה כאלו מתעמקות לצדדין. במצב דכדוך נפש כזה נפרדה מעל אמא ומעל דינה בנשיקה ומאת כלנו בברכה לכבית, ותצא — ועקבותיה נעלמו לעולם.

במעמד ההוא מסרה לנו דינה בלחש, כאלו אין מגלים סוד כזה אלא מפה לאזן, כי ידועה האמלה היא באמת בת־ישראל מפולניה, וכי הוריה הם חסידים אמידים, ושמה — יהודית.

אחר חג הסכות העבירו הפסטילניקים בדק נכון בכל זויות הבית,

מן הרצפה ועד התקרה, ויתישבו בו. את הבית הקטן השכירו להרשקה ליטוק, והוא מלמד מפרסם, אם כי חדש מקרוב בא.

ט. לְמוּדֵי בַּ־חֲדַר״ צְבִי הַלִּיטָאי.

רבי צבי הליטאי הגיע לבלטה בתחלת הקיץ „ובין כסה לעשור״ העתיק את משכנו אל שכונתנו. בימי „בין הזמנים״, כלומר בחדש תשרי, הספיק ליסוד לו חדר לחמשה־עשר תלמידים. ההורים שבשכונתנו, בהקף סביבות הכלא, גם שמחו לקראתו: יסור מעליהם בבת־אחת כל עול ההכרח „לשלוח את הבנים העירה״. לכן לא עמדו על המקח ולא דקדקו עמו ביותר, גם מתנו את דרישותיהם ממנו. העקר הוא שיעצרו השובבים בביתו כל היום ושילמדו; ומה ילמדו בעצם — זה לאו דוקא. חזקה למלמד, שילמד לתלמידיו „מה שדרוש ליהודי״. לדרישה נוחה זאת מצד הבעלים חברה גם אהדתם אליו מחמת ליטאותו. הוספה יפה שמשה זאת בעיני הבלטתים. הליטאים המרובים במחוזינו היו לועגים לנו ולחנוכנו התלמודי, מבזים אותנו על עם־ארצותנו בכלל ובמקרא בפרט, בהצביעם גם על מלמדינו כעל „בורים גמורים״ במקרא — ובצדק לא לחנם נחקק בלב הורינו לאמת מפרסמה, שיודעים הליטאים היטב את התנך, ולכן — „הרוצה ללמד את בניו מקרא כראוי, ימסרם לליטאי״. מסקנה זאת נעשתה לאמונה ולמסרת. היהודים שבכל פלכי נגב רוסיה, המכנים את עצמם בשם „יהודים פולנים״, פטמו את בניהם רקאך בתלמוד ובפוסקים, בלו בעצמם בהם את שעות פנאם ודקדקו להתמיד גם את צאצאיהם רק בחוג הלמודים הנזכרים, ולמוד התנך בהגיון היה עד הימים ההם כעין קרקע בתולה. גם כי היה מלמדנו הפולני מקריא לתלמידיו פרק בנביאים ראשונים או את ההפטורה, היה מוציא זאת כלאחר־יד, אין ורץ עם חניכיו כאחד הצבאים למהר ולסים, כאלו כפו שד לאבד זמן ב„הבלים״ כאלה, שאין בהם לא חדוד ולא סברה, לא עמקות ולא פלפול.

הליטאים הם המיסדים את המקרא בתרביצותינו בתור למוד עקרי ויסודי; ונלוה אליו גם למוד הדקדוק. כן את „אמריקה״ חדשה זאת גלו

הליטאים לפני ששים־שבעים שנה בכל „תחום המושב" שברוסיה הדרומית, ודור לדור ישבח מעשיהם.

אמנם, בתלמוד ובפוסקים יש אשר ישגבו מהם מורינו הפולניים, לכן היו הליטאים מתחכמים ונמנעים מהתלכד עמהם בקרבות אלה, והיו משיטים את אניותיהם בים זועף זה, ים השלחן־הערוך, באמנות רבה, לבל תנגפנה בשוניותיו הפלפוליות ובמעבות התוספות והמהרשא וכדומה. יש, אשר יעור הפולני במעמר שִׁפֵּי הצבור בבית התפלה, יתגולל על הליטאי עם איזה „תנו רבנן" בידו להכשיל את ה„צלם־קאפף" (כנוי ללליטאי) ולבטל יחד את ישותו ואת חשיבותו, כאת החמץ בערב־פסח. הלזה פותח בנחת את החמש, מראהו באצבעו על „פסוק רשי" מפרשת השבוע ומציע לפני בעל־פלוגתתו להסביר ל„עולם", מה רוצה רשי בדקדוקו שם: וויטב... בלשון ויפעיל", וכדומה, ומכה מתוך בליסטרא זאת את נוצחו הפולני „שוק על ירך".

„ולמה זה תטפס בגמרא, אם אינך יודע עדין את רשי שבתורה? יריע עליו הליטאי אז בחגיגת נצחון.

ותכופות, בכל בין־הזמנים, בחדשי ניסן ותשרי, תתפרצנה התנגשיות כאלה ותגרורנה אחריהן ריב וכאב להמתרינים, הנלחמים בשוט לשון על קיומם העלוב. לא מלחמת מעמדות, כי כלם מלמדים המה; לא מלחמת אסכולות או פרגרמות, כי לא המתודה היא העקר באמת ולא השיטה והתכנית, כי אם מלחמת החיים נלחמו, על פת לחם והכריע ההכרח הטבעי, תביעת החיים המתקדמים.

הון יקר — אדם חרוץ. סוף־סוף עלה ביד הגרים העלובים להתערות במושבותנו. כמלמדינו האזרחים, ולתפוש עמדה בעולם ההוראה, כראוי להם, עד כי השלימו מלמדינו אתם על־כרחם והתרצו לקלטם את מפלגתם, בהשקיפם על עצם התאבקותם במבט פכח, לאמור:

„אי־אפשר לבטלם, את הליטאים הצלויים*) האלה. גם הליטאים יהודים הם; גם להם לחיות בעולם... ועד מתי השעור להתקוטט ולהתבזות?"

ויתרועעו, וכמרוצת הימים זכו הליטאים לאהדה ולכבוד בהרבה שדרות היהדות שבנגב רוסיה.

---

*) צלויים — מלובנים באש יסורים ועגויים.

אמנם, יקרה לכל אדם פרנסתו, וכל הנוגע בה יורדים עמו לחייו. וכל־שכן המלמדות, מחיה בזויה זאת, שעל־פי הלצת רבי דוידל הטלנאי היא רק בזויה ולא מחיה, היא קשה באמת כקריעת ים־סוף, ולא נפלאת איפוא, כי עמדו מלמדינו על נפשם כשומרי החומות, לבל יעבור זר בתוכם ויסיג גבולם ויגזול מידם את החררה החרוכה הזאת. פן תֵּעשה המלמדות הפקר, וכל הרוצה — יפרוץ גדר ויפתח חדר לעצמו. אכן, מלבד יצר ההשתמרות, חי וקים גם רגש הישר, המרכב מיסודות האחות והצדק, גם הוא נותן קולו במעמקי הנפש ומכה גלי מחאה שם, ומכריע בחיי המציאות את הכף דוקא לצד המתֵחרה.

„העניים המרודים האלה, הליטאים הנודדים, בני תורה המה, קראו ושנו ושמשו. גם הם נושאים ריחים על צוארם, על אשה ובנים, אכל מחֻסרי פרנסה המה. שמעו במדינתם כי ארץ מברכה היא אֶקרינה; והיא הן באמת זבת חלב ודבש הנה. ואולם מורי תנ"ך ודקדוק ולשון נעדרים פה כליל משנים קדמוניות, — והתגלגלו הנה הליטאים הזריזים, כדבורים עפות אל שדות בר, ציץ ופרי. הגיעו הלום ממרחק כמה מאות פרסא, מבצות ליטא ומערבותיה הדלות, אשר במסכנות יאכלו בה נזידי גריסים, בתקותם למצוא פה לחם לפי בני ביתם. והם בעלי תנך ברובם, בעלי כתב ולשון, ויש גם בעלי דקדוק בתוכם, והצרך בהוראתם ככר כֶּבֶר, והולך, וגדל. נמצא, שמקומנו ימלא את חסרונם הם, ומשנתם תמלא את חסרוננו אנחנו, וכלום יש מלוא הדדי מתאים ונכון יותר מזה? ולחאמר נתנה גם אמת זאת: הליטאים ישפיעו על הפולנים לטוב במובן ההתעוררות וההסתגלות ללמודים החדשים. יצחקו ויצעקו למו הזקנים, כי „זנח ישראל טוב ועובד הוא את הבעלים" — את בעלי התנך, את בעלי הדקדוק וכולי; אך הלא רוח העת דורשת זאת, ורק שוטה ילחם בתקיף ממנו. מלמד פקח, להפך, ישית לבו גם הוא לחיל המקרא והדקדוק, ללמודים, אשר יתפארו הליטאים בהם, ואשר עליהם גאותם ותושיתם. אז, מלבד התועלת החמרית, אשר יפיק הפולני מיתרון חשוב זה ודרוש כל־כך: לא יגָרע מן הליטאי, לא יירא ביומי תחרות, חדרו לא ילקה בחסר, — ימצא גם טובה מוסרית: לא יחורו פניו מחסר ידיעה, ודעת תלמידיו והוריהם תהיה מהם נוחה תמיד. וכי יש למורה

הנאה גדולה מזאת? הלא זוהי משאת נפשו בכל עמלו! זאת היתה דעת הקהל בימים ההם ומישרים שפטו בני אדם. —

אהרון אחי הוסיף לבקר בתרביצת רבו הקודם וללמוד גמרא, בעקר, כחפץ אמא, ואני נכללתי במספר תלמידי הרבי צבי הליטאי. חדושים נפלאים ראיתי פה.

א. התלמידים לא היו כלם בני גיל אחד: אני — בן שבע שנים, ואפרים קליכמן כבר מניח תפלין! ורבים כמוהו. מובן, כי כשם שאין גילינו שוים, כן אין גדלינו שוים, והייתי אני ודומַי כחגבים בעיניהם. כטוב לבם בהשתוככותם בנעדרות הרבי, היה פינחס אנגרט, תעלול מגֻדל, אשר בגשמיות חפש מרבה וברוחניות שכח כל עקר, מתיצב באמצע החדר, כופף זרועותיו אל ירכיו, כמראה Φ רומית, מפשק את רגליו הענקיות ומצוני לעבור זקוף ביניהן; ואם אמאן ומריתי, מאים הוא עלי ב"עשר מכות". בתואנה זאת היו ה"ענקים" סונטים בי ובחברַי, קטני ארץ כמוני.

ב. החלונו "להלך בלילה" תכף מפרשת נח והיינו ממשיכים את הלמודים בערבים עד שבע וגם עד חצי שמונה על־פי השעון ממש. קופסה קטנה עם דלת סדוקה מלמעלה עמדה תמיד על בֻטַח החלון, וכל אחד מאתנו היה משלשל לתוכה קפיקה אחת (פרוטה, מיל) לשבוע. ביום הששי יפתחנה הרבי במפתחונו, ירדה את המעות על כפיו ויקנה נרות במחיר, ויספיקו לשבתו ולחמשת לילות השבוע לנו די והותר.

ג. בבקר ובערב התפלל כל אחד מתוך סדורו, הפרוש לפניו על השלחן, והרבי מתפלל אף הוא עמנו. במקרה אזכרה לאב או לאם של אחד התלמידים יתאזר הרבי אז באבנטו, מעשה חזן, והיה לנו לש"ץ (שליח צבור). כן התפללנו ב"מנין", והיתום היה אומר קדיש, ואגב חטפנו "קדֻשה וברכו" גם אנו.

כל הזמן למדנו חמש ורק חמש, אבל מגֻבל כלו בביאורי רשי: את כל פרושיו, שאלותיו ותשובותיו, מדרש ואגדה, היה הרבי שולה מים זה בלמדנו את הפנים ומשלכם אל תוך הסברותיו במקראים. מובן, כי תבול זה הכביד, ולא כל מוח סבלהו, ועל־כן נחשול נחשלו אחדים מחברינו. אפס לא עכב הרבי ויוסף להמשיך קדימה, כי אמר: "הגוים המפגרים יחזרו על הלמוד בימי הקיץ". ובכן היה מוסיף ומפטמנו בחמאה של תורה.

אני השתדלתי, כדרכי, גם התאמצתי לקלוט את הכל, כי כבר הסכנתי לזה בתרביצת רבי אשר (זליג). אף זכרוני עמד לי. ידעתי על־פה פרשיות רבות, כגון ברכת יצחק, ברכות יעקוב, פרשת ויחל, נאומי בלעם, האזינו, ברכה. גם את שתי התוכחות שננתי בהתמדה וידעתי בהן קטעים רבים על־פה. ובזה נעשיתי „למדן" ומכריע את רב חברי הגדולים בבקיאותי ובידיעתי הרחבה, והיה הרבי מכנני „בור־סוד־קטן". מובן, שלא השלמנו פרשיותינו עם הצבור, כי לא למדנו על הסדר, המקבל בתרביצות מלמדינו הפולניים— ללמוד סדרה לשבוע, סדרה לשבוע. פעמים, שלמדנו שתים־שלוש סדרות בשבוע אחד.

ואבי? — אבי יש לו השקפה סדורה וברורה בחנוך הלמודי; הוא היה נהנה מסדר־למודים זה ומברר בדעתנות למתוכחיו, לאמור:

„בן עשר שנים למשנה... בן חמש עשרה — לגמרא, וברוך לא הגיע לעת־עתה אפילו לשמנה, ולמה איפוא נאיץ ונרחק את השעה למסרהו אל „גמרא־מלמד"? ימלא תחלה את כרסו במקרא, כמרשם חכמינו, ואחר נראה".

ופעם חמד לו לצון, אשר הסב ענג ונעם. בסעודת פורים באו בערב להסב עמנו, כנהוג, גם קרובינו בן־ציון בן דובריש דודתנו ואלעזר יתום, חתן גיסיה. שניהם אברכים הגונים, בעלי אשה ובנים, לומדי תורה ויראי חטא. בין תכשיל לתכשיל, בהיותם מבסמים קצת, רצה אבי להפתיעם מעט, והציע לפניהם לבחנני בתורה. שאלוני על סדר השבוע, ומה השתוממו, כאשר עניתים, כי עומדים אנחנו בפרשת „כי תבוא"! חשבו, כי משטה אני בם. ולכן דרשו ממני להגיד להם את התכן, והגדתי, ואת פרשת הבכורים — „ארמי אובד אבי" — הנעמתי על־פה. בחנו גם את אהרון בגמרא, ויען בהבנה ובהטעמה — מתחלה את המשנה: „המניח את הכד ברשות הרבים" וגומר, ואחר זה מקצת מן הגמרא, וכמו כן על־פה; וכלנו היינו שבעים ושמחים. אגב הרצה אבי לפני תאורחים את מתורת הרבי, והם הללוה ואמרו, כי באמת כך יאה יותר, וכי, „מפליא לעשות הוא, הליטאי".

על־כן החליט אבי לחנכני בתרביצתו עוד ועוד, עד סימי אצלו את כל „הפסוק" (נ"ך); אך הגיע חג המצות ויאַסף את המחשבת הטובה הזאת, וחנוכי קבל מגמה אחרת, לא שערנוה.

במשך החרף רכשתי לי מדע חדש שלא בידיעת הורי ורבי: את מלאכת הכתב העברי. האמנות הזאת עלתה לי, אמנם, ברמעות ובמלקות, אך לסוף נצחתי אני, ולא הם; וזה הדבר. פינחס אנגרט הפֵּחַ, בכל פחזותו ובכל ארך רגליו, לא יכול להלוך עם חבריו "הננסים" רגל ברגל כחמש. והיה הרבי מניחהו רבות לשבת אל השלחן השני ולחזור על הלמודים ביחידות. אגב, לבלתי השתעמם בעבודה חרפרצופית זאת, היה גם כותב אלפבית בעפרון שחור על גבי גליון ניר לבן, מקפל כמחברת, וחוזר וכותב, ומאַיִת רק את האותיות האלה, ולא מחה בו הרבי. קנאתי בו ובקשתי מאתו ללמדני את האמנות הזאת, ויאות לי בגומלים: שאעזרהו בחזרתו ובשננו את השעור. כאשר סגלתי לי את הכתב, נצנצה בי מחשבה חשובה: לרכוש עפרון וגליון ולכתוב מת שלבי חפץ, לבלתי היות תלוי בדעת אחרים. הזריז נשכר. פעם נגשתי אל ארוננו לקחת לי כום חלב, ואצבעותי נתקלו במטבע אחרי זֶה הרֹבד העליון; לקחתיו, והוא — שתי קפיקות. הבינותי, כי עת־מצוא היא להוציא את רעיוני אל הפעל. חשתי וקניתי לי בו חרש עפרון ושני גליונות ניר, גם סרגלתים אֵיכשֶׁהו והיתי כותב ב„חדר", ואיש לא ידע ברבר. רבי היה גוער בי לפרקים על בלותי את הזמן באולת והולך לו לדרכו, ואני עושה את שלי: מעתיק מן הטייטש. לסוף הרגשתי מוסר כליות: לבי הכני על קחתי את המטבע בלי רשות הורי, כאלו צפה רוחי מראש, כי עתיד אני לתת את הדין, וכעין צמרמרת עברה על בשרי. "פחדו בציון חטאים". ובאמת בא יומי. באחד הבקרים, בנער אמא את הפַּרִיות, זאת אומרת את הכרים ואת הכסתות, ואגב גם את בגדי אהרון ואת בגדי אני, נפל העפרון מכים המכנסים, וגם אושת הניר המעוך שבכיסי הבולט נשמעה החוצה — ונבעו מצפוני. אמא שמה את הכל חזרה בכלי, ותהי כמחרישה. אך בערב, אחרי אכלנו את הארוחה, חקרני אבי בפני כל בני הבית וישאלני, איפה השגת את העפרון ואת הניר. בתחלה הצמדתי, כי מצאתי שתי קפיקות, והתאדמתי ככרמיל, כי כחשי בפני ענה. על השאלה „איפה מצאת?" גבכתי תשובות ותרוצי־גנב, שהיה האחד מגַחך מחברו. כאשר הסתתמו כל טענותי, ונפרצו דמעותי, הודיעה אמא כי לפני ימים אחדים הניחה את שתי הפרוטות בארון לקנות שמרים, ורבקה לא מצאתם שם; ועתה — אכן נודע הדבר איך נעלמו.

סבי, ששהה אז בביתנו, כפפני על ברכיו, ואבי רָטַני ברצועתו, כשהוא

מונה: אחת, שתים... ואני בוכה ואינני מבטיחהו, שלא אוסיף. ויתפלא בי, ויעמידני לפניו, וישאלני נרגז על פשר הקשנותי. עניתיו, כי, לדעתי מתר לקחת מאוצר אבא גם בלי ידיעתו. הכסיפו פניו, ואחר שתיקת רגע הוסיף בקול מרכרך, לאמור: "כן, על־פי הדין כך הוא באמת; אולם אתה חטאת ועוית. ראשונה, צריך אתה לדעת, כי לקיחה, איזו שתהיה בלי ידיעת בעלים מדה מגנה היא, והיא מעברת את האדם על דעתו, וסופו גנב. ויושב בכלא, כאשר עיניך רואות. והשנית, הכי הודית מתחלה וראש, כי לקחת את המטבע בארוננו? כחשת, הכחדת תחת לשונך ברמאות ועוד. ועתה ראה גם ראה, כמה עברות עברת: לא כבדת את אביך ואת אמך, כי הסתרת מהם את מעשיך, וכן לא יעשה בן ישר; גנבת — וכתוב: לא תגנוב; שקרת — וכתוב: לא תשקרו, והנה התקים בך מה שנאמר ב־פרק": עברה גוררת עברה. ועתה מחויב אתה להודות ולאמור „חטאתי", ונסלח לך". הרגשתי, כי הדין עם אבי, וכי דרישתו צודקת. הכיתי על לבי בודוי „חטאתי!" ויפטרוני. אי־אפשר, כנראה, לאכול מעץ הדעת בלי יסורים, ואשרי מי שמקבלם באהבה. בערב המחרתי חקרוני שנית, אפס בטון התפעלות והתפלאות, לדעת, ממי למדתי את אמנות הכתיבה. ספרתי להם. אז החליטו לקנות גם לאהרון ולרבקה מכשירי כתיבה, וילמדו גם הם לכתוב עברית. „ואתה תורם!" צוני אבי בפנותו אלי.

— טוב עניתיו: אך בתנאי קודם: שיטעמו גם המה טעם הרצועה תחלה.

„לא", ענה אבי בשחוק, וגם כל הנוכחים שחקו מטוב לב: „אתה עשית באסור, ולכן ספגת מלקות, והם יעשו זאת בהתר". צדק אבא גם הפעם. ותמיד צדיק אבא. „מה טוב להיות אבא!"...

עוד אזמנות אחת, והפעם — בלתי נקיה כלל, קניתי בחרף ההוא: לשחק בכפתורים; אך היא הסתימה בדמעות, ולא חזרתי אחריה כל ימי נעורי. למשחק זה התפתחה בי אֲכִיונה עזה וזרה, והייתי מהיר בה עד להפליא. רבים עשו חיל בה, ואני עליתי על כלם בחריצותי וזכיתי תמיד בכל כפתוריהם. ואיך היו מתנקמים ממני? היו מפילים אותי ארצה, מריקים את כל כיסי, גוזלים גם את שלי ומניחים אותי ככלי ריק. והימים ימי ניסן, שבוע שלפני הפסח, עת חפש גמור, ולשחק בכפתורים אין לך שעת־כשר יותר מזאת. מה איפוא עשיתי? — בבקר השכם, בהיות כל בני הבית רדומים עדין בזרועות

השנה הצפרית, ואף פרוקופי, להבדיל, עמהם, עליתי על העליה לבדוק את הסמרטוטים ואת בלואי הסחבות, אולי אמצא כפתורים עליהם. "יגעתי ומצאתי — תאמין", ואמנה מצאתי. שם ערמה אמא לערמה אחת את כל הלבנים, גם צפות הפסדיות, והמטות, והכסאות, וכמה פקרסים ומכנסים התגלגלו שם! קפץ עלי יצרי הרע בלהיטות משנה והסיתני לקטוף את כל הכפתורים יחד... ריקם עליתי ומלא ירדתי, ואתגנב, ואצא החוצה — ובו ביום הפסדתי את כלם, כלומר גזלום ממני המנולים, ושבתי הביתה נקי ומתחפש ללא־יודע מאומה. אך לא לעולם סוד, ואם מרצע בשק תטמינו? נשבעו ארץ ורקיע לגלות כל סוד ולהודיע. בצהרים עלתה אמי לצבור את כל כלי הלבן לכבוס, ואגב התבוננה — והנה מתלאה: אין אף כפתור אחד! כרגע הבינה, ידי מי חלו בהם. וכעבור שעה קטנה באתי על שכרי בעולם הזה: ביד חזקה שתים, ברצועה נטויה שתים...

ראה אבי את תוצאות הבטלה, ויספחני אל הטחנה: לרקוד על הדושה ולעזור לפרוקופי בטחינת חבילות המצות של המזמינות השונות, — עבודה קצת קשה, אבל גם נעימה, וגם אהרון שעה בה, — ונמשכה שלושה ימים עם רוחים רבים. לחג אתנו את חג המצות באו אלינו סבי וסבתי, ואחר החג לקחתני הסבה אתה להלבינובה. גדולים געגועיה וגעגועי שרגא אחי עלי; והשנית, לא אבו סלוח לי את סרחון הכפתורים, והחליטו להצילני בעוד מועד מחברים רעים, האוצלים עלי מרוחם המשחית. הנה ממשמשים ובאים ימי הקיץ הארכים, ואשתגע בשעות הבטלה, ואצא לתרבות רעה, חלילה: לכן אין טוב מהסיעני מבלטה.

ובכן נכנסו חיי אל תוך מראית חדשה, ואני אז בן שבע שנים ומחצה, כאמור למעלה.

י. מושבתנו הלבינובה.

שתי שורות בתים פזורים בארך שני קילומטרים על־פני מורדות שני הרי מישור מקבילים, וגיא מתוח ושטוח ביניהן — זאת היא המושבה הלבינובה. היא אחת הקולוניות העבריות, שנולדו לעשרות בפלכי חרסון ופודול, לפני תשעים שנה כמעט*). רצה ניקולי הראשון (על־פי המסורה, היתה יד ישראל

*) משנת 1835 והלאה.

באמצע) לזכות את ישראל בעבודת האדמה ולהעמידם על קרקע קנינית, לפיכך הרבה להם זכיות ופטורים מכל מיני מסים וארנונות, אף מן צבאיים במשמע; עם שלטון עצמי, כאחד הכפרים, במשך חמשים שנה, כימי דור אחד. הזכיות הנקובות היו יציבות וקיימות ופעלו גם אחרי מות הקסר מחוקקן, אחד הנסיכים, הקרובים למלכות (ואולי היה באמת שמו הלבון), מכר לניקולי את השטח המדבר, וזה הושיב עליו חמשים משפחות, חמש ועשרים בכל שורה, בבחירה חפשית להתישב באשר יבחרו; והנחיל כמעט לכל משפחה חבל קרקע של שש עשרה עשיריות (דיסיאטינות, 175 דונם בערך) לאחזת עולם. והאדמה שמנה ופוריה, צלחה לכל מיני זריעה ונטיעה, כלה כמעט עדית במלוא המובן, ברוכה באקלימה ובמשקעי אוירתה המלאים.

מתחלה התפתח הישוב באפן טבעי: כל אכר וביתו עבדו אדמתם וישבעו לחם. כעבור שנות מספר התרבה סך הבתים, ואז נפלגו האזורים הישוביים בשמותם, והם: הקצה הדרומי, הקצה הצפוני והאמצע. כל צבור שם את לבו ואת עמלו לכונן לו מוסדים חברתיים עם תשמישים משתפים לצרכים כוללים, כמנהג העירוניים. הקימו להם בית־תפלה עם משוכה עבה, בנו מרחץ עם נוחיות דרושות, גם באר גדולה של מים חיים חפרו ויגדרוה בצואר אבנים, למען היות לה תקומה, ולא ידלחוה אשדות התר בקיץ ונגרי השלגים ופלגותיהם באביב. על־יד הבאר מזה ומזה כוננו שקתות עץ ארכות ועמקות להשקות בהן את העדר בעונת קרח ובשנת בצרת. והבאר — כברכת מים מימיה הברלחיים, עד צוארה יגיעו תמיד. קרקעיתה וקירותיה נברכו במקורים מתגברים, אשר הקירו מימיהם בקלוחים זורמים בשטיפה ובחזקה, ותהי "מלאה כעין" בכל עת, אף אם ישקו ממנה עדר כלו בבת־אחת. והיה האיש, אשר ידיו רב לו, הוא ישאב ממנה ישר בדליו: ישח — ודי לו, וישאב לו. אף ילד וילדה בני גילי יתכנו את הדלי בחריץ שבקצה האסל או במסמר, ודלה ידלו בנקל גם הם. וראה זה פלא: בשני הקצוות נחצבו הבארות מלמעלה, ברבדות שבצלעות החרים, והיו מלאות תמיד; ובאמצע, ששם נחפרה הבאר מלמטה, בעמק, וגם בה היו העינות שופעות למכביר, — היה קשה להשיג מים מן הבאר העמקת בלי קילון! על־כן נאמר: על הרים יעמדו מים.

אחרי אשר נאחזו והתערו החקלאים בראוי, הפנו את שימת־לבם לספק עוד שני צרכים עדתיים: אחר לדור ההולך, והוא — בית עולם; והשני לדור

הבא, והוא — בית ספר. הרב הדין, רבי יוסף צבי מעיר ליפובץ, מורה הוראה במושבה, ושני השוחטים עלו בלוית בעלי בתים תורניים שבעה על ההר המערבי והקצו שם מקום לבית־עלמין. גם העמיקו תעלה מסביב לשטח הגדור, ועל־יד עברי פיה פנימה שפכו תל גבוה ותלול מחליות העפר הכרוי, גם הכפישוהו בקוצים ובברקנים, לבל תעברנהו בהמה. את התעלה שפעו בשני קצותיה ויעשו בה מוצאים למי הגשמים. בביאה הציבו אהל, ולפניו — שער. זה חשער לעולם האמת ולמנוחת עולם.

ומלמדים? — את המין הזה היו רושמים ומשיגים בעירות הסמוכות, ומהם גם התאכרו במשך הזמן. אך רֻהבם נשארו במלמדותם, ותורתם — אומנותם. ויש, אשר לא הוציאו גם את שנתם: יותר מזמן אחד לא יכלו לבלות ולהזקין במושבה, ויצאו אל מולדתם.

ויכלו מוסדי האכרים, וישימו הישבנים השקדנים את לבם לצרך העדרים, והוא צרך משתף באפן טבעי לאדם ולבהמה, הלא היא ברכת מים. בקצה המושבה סללו גשר עפר מוצק בחמר ובאפר, מגבלים בחבילי זרדים, בקש, בחצץ ועוד חמרים מַקשים ומאַבנים, לבל יתמסמס מן הגשמים, ושלא יחוררוהו המים, החוטטים בירכתי תחתיתו. כגבה שני אנשים קומת הגשר באמצעיתו, וכארבע אמות רחבו מלמעלה.

אחרי כן חפרו בתחתית ההר המערבי, ומעינות פרצו מאציליהם הבקעתה והיו זורמים אל המכתש כעין סילונים צרים ומועילים לכלכל את הברכה בספוק, ולא חרבו המים בה כל השנים ההן. מלבד מבועי המים, השופעים והמפכים בדיצה, יספקוה גשמי הקיץ ושלגי החרף, הנמסים והנוזלים מתוך היער הקרוב. יער זה מסתבך ומתפשט אל ראש הפסגה הכללית ומפציע לו מזרחה ומערבה, כענן ירוק, פרוש על ההרים. ומה נהדר מראהו כאשר תשבצהו הקשת אחר הגשם!

לעת האביב, בימי הפשרת השלגים, היו מקדימים ופוערים את שני הסכרונים העגֻלים שבגשר, למען היות מוצאים למי־שחו הגאים, הנקוים אל הברכה גם יחד.

גם בקצה הדרומי שקדו וייסדו כאלה ועוד ביתר חזוק וביתר הדור.

ומה רבה תועלת הברכה!

א. מן הברכה ישקו העדרים ברב ימות השנה, לבד מעונת הקרח, שלשת החדשים ההם, שבהם קופאים המים, והשלג יכסה את הארץ, עד שתכלה רגל הבהמה מן השדה: אז ינהל כל אכר את מקנהו אל הבאר להשקותו ברהטים.

ב. בצהרי ימי תמוז, בשעות הקלמינציה (פסוג), בהיות השמש בזנית, בנקדת גבהה, מתעוספת צרעה ופושטת בנהימה על העדר. מפיה כולט עקץ פטיט כחד המחט, ועקיצתה מפלת על הבקר איסת מות. דיה לצרעה אחת להגלות בזמזומה בקצה העדר — ועל־פני כל המגרש לא תשאר פרסה. כרגע תחרד, תזדעזע כל השפעה; תחיש, תקום על רגליה; תוטל כל פרה, תפשיל זנבה על העצה כעגיל, וכחץ מקשת תנום, תדהר כמטרפה, כשור אצטדין, עד הגיעה אל הברכה הברוכה, אל המנוס היחידי והבטוח — שות תשית המימה, תכרע בבת־ראש ותשקע עד צואר, ותנצל שם מן הרודף הארסי, מן הגדז*), הוא הצהצה הפודולי, אשר כל עקוציו ינעו עד זוב דם. וסוסים אינם יראים את הצרעים: כחם היום, והשמש יחל לקלמן, יתיצבו הסוסים זוגות, פושטים את צואריהם ומניחים את חרטמיהם זה על גב זה ממש ומשיבים את המזיקים הלאה, ומעל ראשיהם ואחוריהם יגרשום ברעמותיהם ובזנבותיהם. יש לסום בינה ויכלת.

ג. אכרים אחדים חפרו להם בורות רחבים ועמקים על־יד בתיהם, אצל המרתף, וינקרו את קירותיהם בקורות כרותות ואת הקרקע רבדו בסבכים ובגבבה, בהיות הברכה קפואה, היו מנפצים ומסיעים מעליה רגבי קרח וממלאים בהם את הבורות. בימי הקיץ היו הקרחונים האלה משפיעים טובות רבות לבעליהם ולשכניהם.

בסדרים פשוטים אלה שטפו חייהם מספר שנים, והישוב הלך והתרחב ונעשה צפוף, נהיה לקבוץ משפחות מאתים ויותר, והיו מגיעים בית בבית וגן בגן. על "הימים הנוראים" היו נקהלים אצלינו יהודים גם מן הקולוניות והכפרים הסמוכים, ונוספו גם המה על מתפללינו עד אפס מקום; ורבו לפעמים העומדים בעזרה מהיושבים פנימה. אפס, אין העודף הזה מכביד עלינו כלל; להפך, שמחים היינו תמיד לראות את הפנים החדשות ומכברים

*) מין צרעה, ובתלמוד שמו גז. עיין בתבון.

אותם ב„עליות" ובמקומות „המזרח" ומשתדלים להפיק רצון מהם „בהכנסת אורחים".

אולם, כאשר עברו שנות מספר, חשתנו העתים, והיסוד האכרי הראשון לא השתמר בתמותו הקודמת אף במושבה אחת בכל הפלך הפודולי. מפי השמועה למדתי, כי אחדות מן הקולוניות האחרות, ביחוד אלה שבסביבות חרסון וניקולייוב, קימות עד היום על אדמתן; אך, כנראה, נולדו הקולוניות הפודוליות במזל אחר, אשר הכהה והועם לאט לאט מסבות שונות.

א. „הרבה עשה החתון. בנות רבות הוצאו אל הערים בנשואיהן, והבנים עזבו גם הם ברובם את נחלות אבותיהם ונהפכו לתושבים עירוניים, ויבכרו את החיים המסחריים החפשיים על פני החיים האכריים, הכולמים אל עבודה תמידית ודוחקת. וטבעי הוא: טעם אדם טעם פרנסה קלה, לא יחפוץ עוד בעבודה קשה".

ב. „הרבה עשתה הבדידות, והיא אפי החיים הראשוניים האלה. בכלל, היו פרושים מן העולם הגדול, כנעולים בחומת גטו, והנער שאף לחיים חברתיים, שיש בהם חבלים לבב ולנפש, — ואין. על כן, כשנעשו הגדיים תישים, הזדרזו ויעקרו משם את דירותם בלב שלו ושמח בהמצא להם האפשרות הראשונה. ובכן נשמטו ונפזרו לארבע הרוחות, פרשו כנפיהם כעוף שמים ויצפרו למרחביה, לראות עולם בפניהם ולבלתי היות „קבור חיים" במכלאות ערבה ושעמום וציה. ומי יתנה את לבבי לב ההורים, הנשבר והנדכה, בראותם את בניהם גדלים פראים, בורים גמורים, בלא תורה ובלא מדות, לבערות כפרית! והדור הצעיר חנך עוד מחתוליו אל אפני חיים אחרים, לא הסתגלו אל הפלחות ואל סגלותיה מעודם באבם, ומה יעכבם?"

ג. „אך יותר מכל גרם לעקורים ולפזורים צמצום האדמה עצמה, שהוליד גרעון רב במחיה ובכלכלה. הסתעפה המשפחה, והאדמה חדלה להספיק לכלם, אם כי לא חדלה את תנובתה. למה תקנה התורה שמטה? — למען תשבות האדמה בשנה השביעית, והחליפה כוח לתת יבולה ולעשות הבואה מחדש, כמנהג האדם, השובת ביום השביעי, למען ינוח ויחזק להוסיף ולעבוד.

אכן דורשת אדמתנו שביתה כמעט אחר כל שלוש שנים, ולכן היינו מתחכמים לה: מְבוֹנְנִים אותה. כן: יש אשר נחליף ונזרע השנה חטים בשדמה, אשר זרענוה אשתקד שעורים או תירס, וגם להפך. ויש, אשר נטשנה לגמרי, נזבלנה ונעזבנה, והיתה לשדה בור, ועלו בה עשבות אחו לחיה ולבהמת הבית. בין כך ובין כך אין הקמץ משביע את כל בחי האבות. ולחכור אדמה מאת הגוים מסביב אי־אפשר, כי מצמצמים גם חלקיהם הם. מכרחים היו ההורים לצפות לעתידות בניהם ולסדרם בעוד מועד באשר יוכלו. אף לא פעלו עולה בממרם אותם לידי אומנות או גם לתגרנות, שַׁמָּה יהיו צפויים למחסור ולהכבדה מעיקה, כאשר יגדלו?... הנה אני, למשל. משש־עשרה העשיריות מחֵיב אני להניח עולמית שתי חלָקות למרעה לעדר הצבורי והחיה והעוף הביתיים. כארבע־כחמש חלקות שומט אני להובירן שנה זאת, והיו לִשְׁלָף; צריך גם לַדַּיְרן ולַטַּיְבן, ותצלחנה השנה רק למגרש: למשלח פרה ולמרעה עֵז. נעבדות איפוא רק תשע או שמונה חלקות. טוב, אם יגבר עלינו חסד עליון ויצוה לנו בהן את הברכה, וגם אז נספיק לצאת ידי חובתנו בצמצום גדול לפי גויתנו ומקננו. אך מה נעשה בשנת רעבון? מלבד זאת, בני, הכריחונו הליכות החיים לאחוז בעבודת ארִיסים, ועל־פי שיטה קרקעית זאת, גם כי עשתה הארץ לקמצים, לא עלתה בידינו לחשוך לאסמינו ליום רע, כי רבו האוכלים, והטובה מעטה, בערך. ראו אביך ודודך דויד, כי עלולים מצביהם להגרע עוד, וכי אין כל תכלית לפניהם פה לעתיד, כי דלים הם ולא יאמצו בעבודתם החקלאית, וישימו גם הם אל המלאכה ואל המסחר פניהם, ועתה מוצאים הם את פרנסתם כשפי".

ד. והרביעית, לא כעברים כגוים. לכפרים אין כל דאגה וצורך, אין כל עֹל של גדול בנים וצרכי צבור ומוסדים חנוכיים ודתיים על חשבונם, כי פטורים הם מכל. ישלחו עם הצאן והבקר את עֲוִילֵיהֶם, ואת רַבּוֹתיהם — עם חזיריהם ואוזיהם וזגתותיהם, ולמה להם רועה? ואנחנו הנה שוכרים אנו שלושה רועים למושבתנו, ומתחיבים אנו להאכילם ולהלבישם ולהנעילם, מלבד משכרתם החדשית בכסף מזומן. אתם, הבנים, לומדים בחדר, ואי־אפשר להשתמש בכם לעבודה ולשליחות. להרבי צריכים לשלם שכר־למוד במועדו, כי מסכֵּן הוא, ואל שכרו נושא הוא את נפשו

כל השבוע. מלבד המלמדים דורשים את החזקתם ואת הספקתם גם הרב, גם השוחטים והחזנים ועוד "כלי קדש", שאין לאיזן אף מושג כלשהו מהם ולא הוצאת פרוטה עליהם. אמנם, לא יחדל אביון לגמרי גם מקרב הערלים; נמצאים עניים גם בכפר; אבל אלה מעטים הם, ורבם המכריע— אמידים, ויש בתוכם גם גוים עשירים. והגויה הכפרית? היא עזר לבעלה בכל תופעות חייהם המשקיים והחקלאיים, אשת חיל במלוא המובן: בחריש, בבציר, ובקציר, בנפוש ובעדור ועוד. ועבודותיה היא, כאשר התבוננתי אל פרשת חייהם, מרובות ומרכבות הרבה מעבודותיו שלו. בחדשי החרף האמצעיים חפשי הוא ופטור כמעט מכל. שותה הוא לו יי"ש פעמים בשבוע ומשתכר עד להקיא ועד להכות — ונגמר תפקידו הבַּעֲלותי. והיא— אין קץ לעמלה גם אז. טווה היא, אורגת בנול הכיתי, כגרדי מְמחה; תופרת ומוכרת גלומי בד ואריגי צמר, שיורי צרכי משפחתה; סדינים, מַגבות, יריעות וכדומה, וממציאה ביגיע כפה הכנסות אין מספר. וכן כמעט כל נשי הכפר; אחת חרוצה מחברתה. ולעומתה היהודיה? על פי תקנת חכמינו (כתובות מה:) עושה אשה לבעלה שבע מלאכות: טוחנת, אופה, מבשלת, מיניקה את בנה, מכבסת, מצעת לו את המטה ועושה בצמר. ועתה נקרא נא לסבה שלך ונשמע מה בפיה. גם היא אשת חיל באמת; אין כמעט בכל הקולוניה משלה, וביגיע כפיה תומכת היא את כבודנו. אם כי טוחנת איננה, עושה היא בכל זאת מלאכות הרבה יותר מכפי הרשום בגמרא. בחדשי החרף, כאשר רואות עיניך, מִשַּׁחת גם היא ידיה בכישור, וכפיה תומכות פלך. ממטוה הצמר ופַקוּלי פשתה סורגת היא כמה זוגי פֻּזמקים בשבוע, גם גרבים, כפפות. וכן מצמר־הגפן, שאני מביא לה מן העיר, כי שקודה היא במלאכתה, ובלילה כמעט שלא יכבה נרה. כעבור חדש או יותר, ונצבר בארגזה עשרה צמדי פזמקים, תריסר גרבים, חצי תריסר כפפות — חבילה הגונה מכל המינים, ולקחתים אתי אל היריד עירה קְרִיבֶּה, או סַוְרָן, גם לבלמטה. "רבה" מַעֲרִפְיָתֵנו. טעמו החנונים את טיב סחורת הסבה, וקופצים עליה בתחרות סוערת בשלמם בעדה יותר מן המחיר הרגיל. ובקיץ? אמנם, לעבוד בשדה ובגן — זה לא לפי כוחה; סוף־סוף בת ישראל היא, גם בת תלמיד־חכם. אך גם בלא זה טרודה היא כל היום הגדול, ועבודותיה עצמו מספר. מלבד הטפול

העולמי בַּבָּקר בבקר וכערב ומלבד החליבה; מלבד הליכות הבית ומלבד הסריגה, שאינה פוסקת לגמרי גם אז, מחַבצת היא, מגַבֶּנת, מגַבֶּלת גם צפיעי בקר בתבן ומכינה מהם רֶלֶך לכל החרף, כרֹב שכנותינו; משפצת את בדקי הבית, מסַיֶּדת ומסַיֶּדת לי בתקוני העליה והמרתף... וכן עובדים אנחנו מהנץ החמה עד צאת הכוכבים כל הימים, וכמה מושיענו זה? אחר כל היגיעות איננו מספיקים להשוות את ההכנסה אל ההוצאה. לכל נצא מן השנה בצרור נקוב או גם בגרעון, המשקיע בחוב ובפרענות של פרעון, נוסעים אנחנו פעם בפעם אל היריד לייאסינובה הקרובה ומוכרים שם את תוצרתנו, שעלה לסבה לחשוך בגבינה ובחמאה בשבוע־בשבועים, וגם מקצת מעופות הבית, שהצליחה להדגירם באביב ובקיץ ולצרור בצרור החיים את חיתם, — דבר, העולה בטפוח רב ובפקוח אין קצה. עמל כבד ורב, אך תודה לאל, שאין עמלנו עולה בתהו, ויש שכר הגון לפעלתנו: עזרה נכונה להחזיק את שווי המשקל של התקציב השנתי. וחסכון — מאן דכר שמיה!"

"כעת מרגישים אנחנו שנינו אפיסות הכוחות מרב עבודה, ומצב בריאות זה אלצנו להסתלק זה שלוש שנים מחקלאות עצמית ולאחוז בשיטת האריסות, כאמור. כן: לערל איגנָטי, אחד ממכרי בכפר פּוּבְּרִיק הסמוך, נותן אני כוח הרשאה לעבוד שמונה חלקות מאדמתי בעד העומר הרביעי, זאת אומרת: הוא עושה את כל העבודות הדרושות, והזרעים — משֻתָּפים, מחצה משלי, ומחצה משלו; והיה בתבואות, ולקח הוא שלושה עמרים, ועמר אחד לי... על־כרחי נאותותי לתנאים רעים כאלה, ככל אכרינו, כי אין ברירה, בני", גמר סבי את שיחתו באנחה משברת.

שיחות כאלה על נושאים חקלאיים, כלכליים, תרבותיים וחברתיים התיצרו ביניני בתחלה קרובות ואחר־כך רחוקות. אהוב אהב סבי אז לשפוך את נפשו על הבנתי והרגשתי הרכות והמתעניות בשאלות־חיים שונות, והיה פותרן לי אחת־אחת בהתגלות לב וברגשי רצון, כאלו ממתקת לו סִפרת־על־פה זאת את מרירות הגורל ואת הנחם העולמי, הנוהם בחביון לבו.

כן התנוטט הבסיס החקלאי והדלדל בכל הקולוניות הפּוֹדוֹליות, ויהי כמסום נוסם. האכרים הנמהרים ירדו מנכסיהם אחד־אחד, ורגליהם נתקו מעט־מעט מעל שטח הפלחה אל עולם המסחר. החליפו העברים הגלותיים

חיי קרקע וממש בדמיונות שוא. כאלו צחוק עשה לו א' בבחרו בחמר אנושי זה הבלתי־מסגל לנסותו בנסיון אחרא', בנהול משק כפרי,—אירוניה מַחלה לב. וכאלו להכליט ביותר את תולדות האי־צלחים ולהוכיח בחוש את יתרון המכשרים, נתן בלב שני אכרים הלבינוביים, והם חיים בן יהושע וַיְסַמֵן ובן־ציון צַיְלן, לתפוש כראוי את מְשכל החיים הפלחיים. שני אלה נולדו אכרים ברוחם ובעצמותם, ולא פסקו מעבודת אדמתם בגופם וכנשמתם, וַיְעַרו בה הם ונשיהם וכל בני ביתם. הם הרחיבו את הֶקפָּה, שכללו והאדירו את מכשיריה, והיא גמלתם טוב: כּוֹנָנָתַם, העשירתם, גם עמדה להם בצרתם ביום דין והצילתם מגזרה קשה ואכזריה, כאשר נראה להלן.

יא. רַבּוֹתַי בְּהֶלְבִּינוֹבָה

שרגא אחי למד עם ישראל בן דודי ועם יתר בני גילו הפעוטים בחדרו של אברהם הרדרקן, ולי ולילדי גילי לא נמצא עדין מלמד מתאים. נטרפה השעה מפני המלקוש ורבוי גשמי רביבים עד לבלי אפשרות לנסוע בחול המועד של פסח או אחר החג אל העירות הסמוכות לרגל ענין זה, כמנהגם. לכן פנה סבי ושכניו אל החזן רבי יצחק פאשינסקי, שהיה כעין „אורח־פורח" במושבה, בהצעה לסדר לו „חדר" בקָצֵנוּ לששה נערים בשכר חמשים רבל „בעד הקיץ". הלז הסכים בתנאי: שירשו לו להתעסק עמנו בבית־הכנסת, לבל יצטרך לשכור לו חדר לשם „חדר", וינצל מהוצאה יתרה בטובת הנאה זאת. בבקר השכם היו מקדימים הזקנים — הנמושות להתפלל בזה „ותיקין" בצבור, ומאז הבקר היה יהיה המקדש־מעט ריק עד הערב; כי ה„אלמנט הטורח" לא בקר בהיכל זה בחול לתפלת שחרית, זולת ראש חדש, לכן התירו לו, והיתה זאת בכחינת „זה נהנה, וזה לא חסר".

אפרים, בן בן־ציון הצַיְלן, דוב הקַיטנוֹבי, האחים זאב ושאול ווייסמן, בני חיים בן יהושע, מאיר קרַאם ואני — אנחנו המה ששת התלמידים, אשר עלה עלינו הגורל לשמוע תורה מפי רבי יצחק במשך הקיץ, ובלי הצלחה יתרה. חברנו מאיר היה חסר כשרונות לתורה, „לעניני דקים" כאלה, ככל אחיו ואבותיו, שהיו כלם כמעט „מעוטי תורה וגסי רוח". כל מעיניהם היו כל ימיהם מרֻכָּזים בעסקי שור וכשב ועז. משה,

אבי מאיר, התפרסם לסיטון חשוב בסחר צאן וצמר, ולו שם בסביבה. בעולם העדרים והנוקדות גָּדלו וחָנכו כל חמשת בניו, ואף אחד מהם לא זכה להבין באותיות הקטנות, אם כי "התאבקו בעפר רגלי אליעזר השוחט עד יום חתונתם". חֹסר הכשרון הוליד חֹסר חשק, כי זה בזה תלוי על־פי־רוב, ולכן לא הצטין מאיר חברנו בלמודיו. גסות מוחו לא החכימה את רבנו, וזה היה מקדיש לו לרוב את "מתק לשונו" ואת שֶׁטן ימינו... אך כל עמל שפתים וכל יגיע כפים לא הועילו לשנות את הבנתו ואת תכונת קליטתו אף כחוט השערה. רבנו היה שרוי תמיד בכעס עליו ומתלוצץ בו, באמרו: "המאיר — לארץ, מאיר צלַח רק להיות בארץ, כלומר באדמה". דוב וזאב היו קצת קשים לשמוע; אך מן יום ג' בשבוע, כאשר תפסו והבינו כבר את הענין הלָמוד ואת משאו־ומתנו, היו נותנים את לבם אל ה"תוך" ומבינים את הגמרא ואת רש"י לאשורם, בהכרה מלאה, עד כי היה הרבי מסלסל ומפלפל עמהם כעם גדולים. אפרים ושאול ואנוכי היינו צעירים מהם; אף אמנם טוֹכנו מהם בחפיסתנו, בהיותנו מהירים לשמוע, וביום ב' היינו יודעים כמעט תמיד עלֵי־פה את כל השעור התלמודי; אך עד עמק הבנתם והקף סברתם לא באנו, ולכן היו מתגאים עלינו ומכנים אותנו בשם "עגלים קטנים".

למדנו בעקר — גמרא, ולא מתוך גמרא ממש, כי אם מתוך הספר "לקח טוב"; זהו ילקוט של כמה משניות וקטעי גמרא ממסכתות בבא־קמא ובבא־מציעא עם פרוש רש"י. אפס... כי לא נחנן הרבי בכשרון פדגוגי ולא בתשוקה להוראה, בשתי המעלות, הכרוכות זו בזו. לכן כמה שהתאמצתי בימים הראשונים לרדת לסוף דעת התנא או האמורא ולהבין מעצמי את הפלפול בכללותו, כדוב וזאב חברינו, לא היה עולה בידי, וזה השפיע לרע גם על שקידתי ועל תאבתי. בשנות למודי שלפני זה לא סגלתי את בינתי להתעמלות מוחית זאת, ועתה טש עלי פעם־אחת הפלפול התלמודי בכל סביכותיו, כנשר נורא על זוחל פעוט, וַיֶּהֱמֵני. מלבד זאת אבד הלמוד את חנו בעיני גם מסבה אחרת. הרבי כשהוא לעצמו היה, כאמור, משֻלל מסירותו וחביכותו של זליג הדרדקן וחמריותו ותביעותו של צבי הליטאי; הם היו לוהטים ומלהיטים, מחשמלים בזרם חבה ומעוררים במעמקי הנפש רצון ושאיפה. רבי יצחק חזן היה מתלהב רק לעתים

רחוקים מאוד, וברגעים ההם היה באמת אָהוד ומענין; אך „עלית נשמה" כזאת תפעמהו „פעם בשמטה ופעמים ביובל", ועל־פי־רוב הרבין תורתו בקרירות ובשויון נפש. עלת־העלות זאת הכשירה את נזקי: במשך הקין שכחתי כמעט את גרסתי הקודמת, שעלתה לי בעמל רב כל־כך, והייתי קרח מזה ומזה, מה שצערני אחרי־כן מאוד. את הגמרא? אותה היינו יורעים שלשתנו על־פה כמעט תמיד כאמור למעלה. מדי שבוע בשבוע צפצפנוה כתפי הזה, כגרמופון, המנעים זמירות אחרים, ומשלו אין לו מאומה: כמוהו היינו דוכרים ונוגנים בקול, כאלו היתה לשון הרבי דבוקה תחת לשוננו ודובכת את שפתינו לאמור זאת ולנאום זאת. ובהתפלפל הרבי עם זאב ועם דוב בפרכות ובהויות הש"ס ומפיק מפיהם תשובות חריפות בדעת ותבונה, לא היינו משיגים שלשתנו את השקלא־והטריא כלל; קול דברים היינו שומעים, ומבינים איננו לשכלם, והיה בעינינו כספר החתום. לפעמים רע עלי המעשה עד דכא, והייתי פורש ובוכה במסתרים. מן העורבים יצאתי ועד טָוָסים לא באתי. רבי יצחק היה מטבעו פְּסוּלוּם, כבד־פה קצת, וברצותו לפעמים להביע דוקא במהירות את כונתו ואת הסברתו ולבטא את הכל מפרש, נלעגה לשונו עוד יותר, כטבע כל העלגים, והיה מגחך. השתמשו אחדים מחברינו במומו זה, היו מחקים את העויותיו בדבורו ומצחיקים את החכריה „עד כדי נפילה" ממש. ואני מודה ומתודה, כי נמשכתי גם אני אחרי הצחוק הפלילי הזה עם איזה רגש נקם בלבי הפצוע...

בחדש תמוז קדח הרבי תכופות. היום יַלמד לנו את המשנה עם הסְגָיָה שבגמרא, ומחר — אחוז חם הוא עם כאב ראש, ואנחנו עזובים לנפשנו יום, יומים, גם שבוע תמים. בפָרָכְסיזמים אלה השתלמתי בהלכות המשק וסגלתי לי אגב מעלה יתרה: לרכוב על סוסים, וגם בלי אֹכף ואף בלי רסן. ברכבי לפעמים על גבי אחד מסוסינו המגֻדלים, כננם על גבי ענק, הייתי מחזיק בקוצות רעמתו הארֻכה והחלקה, ודוהר כבזק על־פני ההר, ולא ישיגני בן־קשת. והימים ימי עבודה דחוקה בשדה. קציר החציר כבר נגמר, כבר יבש על פני השמש אחרי הפזרו ונצבר לגלים חלולים על תלמי הדשא ומחכה להובלתו גרנה. רבים כָּלו זאת מכבר, ואנחנו אחרנו עד כה, כי היתה עגלתנו זקוקה לתקון רציני. בערבים בחירים

וככוכבים, אחר תפלת מעריב וארוחת לילה, ירתום סבי את עגלתנו הרחבה והמכילה לשני סוסינו החומים הפטומים, יקח אדרת שער ושמיכה סמיכה, כַּדֵּית מים, אשר פיה צר וסתום בקלח תירם; גם מגרף וקלשון ימשוך וחבלים עם מוט ארך, יאגדם וישימם בירכתי העגלה; ועלינו שנינו וישבנו על הרוכן, ונסענו השדה לשם לַיְלוּתה. הסבה ושרגא כבר תפושי שנה הם על משכבותם. מתחלה יעלו הסוסים על פני הככר הקרובה, מערבה. משם יטו אל הדרך הכבושה, ימשיכו קדמה כחצי שעה לאט על־פני הגו ויסורו אל חלקותינו. אצל אחת העַרמות נעמוד. סבי ירד, יתיר את הסוסים, יכַבֵּל את רגליהם הקדומות בכבלי ברזל ויניחם לרעות כאשר יתורו להם. אחר יכרע על־יד הערמה, יתחב בה את אצבעותיו ופִּשׁותיו עמק וימרוט משם מלוא חפניו חציר. יחפֹּן שנית וימרוט ושלישית, עד כדי מצע רחב תחתינו, וּבַכּוּף, המתהוה כעין תנור קמור, יסדר את מראשותינו. נשכב; סבי יטול את ידיו, יחל לקרוא שמע, ואני אחריו; נתכסה וננום אגב קריאה. ישן סבי שנה קלושה, מימית. לבו ער; משעה אל שעה ייקץ לצלצלי ככלי הסוסים, בחינת "נים ולא נים", וחושו הדק מבחין את התרחקותם, ואם עומדים הם או רבוצים. ואם עמום הצלצול, או כי לא נשמע כלל, יגיע סבי אז את אזניו אל הקרקע, בְּבֵין גֵּז, יאזין, יקשיב וידע, איפה הם רועים, ולא ישגה! מלאה האדמה שמועה. ומה ערבה השנה! ומה נאה ומה עדויה כפת הרקיע! נאבק עמי מלאך השנה בסרוב, מתחזק הוא לעצום את שמורות עיני. משליח בי רדמיאל זה רוח קלה, נושבת מאפסים בנעימות שבעולם, מלטפת את ריסי באצבעות מכשפות ומפלת אגב־אורח חבלי תנומה ראשונה על עפעפי לעמצם. כאלו חושש הוא, מלאך השרת, פן אשליט, חלילה, עין רעה בצבא השמים, ונעדר אחד מן הכוכבים המקשטים, הקורצים אלי בחבה ובחדוה כל־כך. להכעיסו פוקח אני את עיני עוד הפעם ומגנב סקירה מהירה, כהרף עין, מפאתי שחקים עד למרומי על, ונדמה לי, כאלו רואה אני את נשימת הכוכבים ברמיזותם אלי בקרניהם. תופֶּסני אל אפרכסות אזני את לחישתם ואת דפיקתם, המתאמת עם דפיקת לבתי אני, המתרחבת והמתפשטת. הנה חופיעה הלבנה, המלאה, האדֻמה, ואני מסמר את עיני בפני יהושע, המתוח בה, ומעמיק בבותי בצורתו שבַּדְיוֹקָם להבחין היטב את תוי פניו. אפקח

שוב את עיני, אתאוה לספור את הכוכבים, וריסי עיני כבדים כעופרת, נוחתים ונדבקים... נזכר אני, כי לא עלתה ספירת הכוכבים ביד אברהם, ואיך תעלה בידי תולעת כמוני. אגב חולף על זכרוני מה שסח לי רבי, כי כל כדור הארץ עומד תחת כוכב אחד, וכי כל כוכב הוא עולם מלא, עולם בפני עצמו. ועוד הפעם מתרחבים אישוני, ומבטי התועים מתהלכים על חוג שמים, רומזים ונרמזים בידידות עם המתנוצצים בתכלת, כי קשה עלי לגרוע עיני מזהרירם. אלי, אלי, מה יש בכל העולמות האל? ההם? מה גדלו, מה רבו מעשיך, ה'!...

שריקה! עוד... עוד... שריקות תכופות... מי שורק שם?

„הפרחה הכפרי, הלן בשדה. שורקים הם, גם מבערים קש וקוצים מדורה רחבה להפחיד את הזאבים שביער הקרוב, ואגב צולים הם בלבוסים, מזידים נזיד"...

מתעורר סבי עם עלות השחר, הולך ומפתח את הסוסים מכבליהם, רוכב ומשקם מן הבאר הסמוכה, מציגם אל הערמה לאכול שחת רעננה, והם לועסים אותם בתאימותם, הטוחנות כריחים, בתאבון טבעי. עד כה ועד כה מקיץ גם אני, נוטל את ידי ונושק ציצית; לובש את אגנינתי ונועל את נעלי, לבל יבָלע לי מפני הקר הקל. בה בשעה עולה סבי על העגלה, ואני ממציא לו עמסי חציר כפי כוחי בסלגז. הוא מסדרם בחלל העגלה שכבה על גבי שכבה, ואני מוסיף ומושיט לו גם בקלשון. עם הצנה הצפרית, החודרת בשעת הנץ החמה, מתחלפים כוחותי, והעבודה מתקדמת. העגלה גדלה ופוסגת כפורחת מעלה־מעלה, עד כי התנשאה השכבה העליונה מרום מנגדי, ותקצר ידי להגביה למעלה ראש. אז הורני סבי להמציא לו את הקצה השני של המוט, אשר קצהו האחד תקוע כבר וקשור בעניבת החבל מאחורי העגלה. הושטתיו לו, והוא אחז במוט וַיְשָׁרהו מלמעלה קדימה, לאורך העגלה בתוך, ויכבשהו היטב בכמתי החציר, לחוץ והעק בהשענו עליו בכל גופו; ולאחרונה קשרהו אל קדמת העגלה מלמטה, כשהוא כורך וחובש חבל ארוז עליו ועל יתד העגלה אחת ושתים הדק היטב, עד תם החבל. לסוף רתמנו וטפסנו והתכצרנו למעלה שנינו, ובאחוז סבי במושכות התנהלנו לאטנו צעד בצעד. השמש יצאה לקראתנו ותקדם את פנינו; אך אני תרהיבני נפשי עז וגאון, כי השכמתי

קום ממנה. בינותים לוחש סבי ברכות השחר, ואני מתפלל גם־כן על־פה עד הודו. גם פֹּה בגרן, עזרתי הרבה, אם כי גם דודי דויד לא ישב בחבוק ידים. וטוב להודות, כי ברגעים מעטים השלים הוא יותר מאשר אני בשעה. סבי שבחני, כי מיטיב אני להמציא על העגלה, והַנֵּנִי בזה: אז הייתי בעיני כאכר קטן. ככלות ההובלה בקשתי מאת סבי לקחתני השדה בהחל חרמש בקמה, למען אראה בקציר התבואה. את קציר החציר החסצתי מפני הלמודים.

כן חלפה עלי עונת ההובלה בשלום, בכלל; רק אחת נכשלתי ונענשתי. במוצאי שבת, כרתום סבי את הסוסים לערוך לילותה ובעסקו בהכנות, עליתי אני על העגלה, ישבתי על הדוכן ואחזתי במושכות כמוכן לנסוע. ראני סבי וישאלני, אם אמרתי ויתן לך. החרשתי. סמן רע. בעינים האלה היה זקני קשה כארז ולא וַתֵּר. התעבר ויצוני לרדת מיד. ירדתי וצעדתי החדרה בלי כל חשק, וידו לָוַתני והכתני אחורים אחת ושתים. ועוד לא התמלאה בזה סאתי: בעודני יושב ולועס ברגז את הפסוקים מתוך הסדור לאור הנר הדקיק, אשר חשכה סבתי מנרות השבת בעצם לשם אמירה זו, כמנהגה בקדש, — עלה סבי עם דודי וידפוק את הסוסים, ויסעו.

בתכלת תמוז ובתחלת אב עסקנו בקציר החטים. בעצם קצרו את כל התבואה האכרים לבדם, כמובן. הם גם עמרוה כלה וסדרוה גדישים, חמשה־עשר עמרים בכל גדיש — רביעית שְׁשִׁימה; ואנחנו לא נקפנו בעבודה אף אצבע קטנה. אני אמנם נכונותי לעזור, אך לא התאימו כוחותי עדנה. אריסנו החדש, טִיחָן, בעזרת אשתו והולדי בנם, צעיר מגדל, עבדו בחריצות ובשקידה, וכמעט שלא פסקו ידיהם מעבודתם. אחרי המטמוע ישקו את הסוסים, יקשרום אל סַרְגָּלָתם ויצידום בשחת טריה ועסיסית לכל הלילה. לא יניחום להלך ולרעות כדברם, לבל יפסידו את הקמה או את הגדיש ולבל ירעו בשדה אחר. קנאתי בתודי, ונסיתי גם אני לקצור, ויקש עלי מאוד, כי לא היה החרמש לפי מדתי. המוט, הידית, ארך ביותר, וכצרוף הלהב השרוע חֲוֵי משא כבד במקצת ליד בלתי רגילה. תפשתי בכל־זאת בחרמש, נגשתי אל הקמה והניפותיו בכל כוחי לקצור בשבלים — ונפלתי אחור. כלם שחקו על „גבורתי" ועל נפילתי. אך רוחי

לא נפל. נסיתי שנית, שלישית, ואך שחוק לרואי הייתי. לסוף קרב אלי תודי ויפטרני בנחמתו, כי מקדם לי עדין, וכשאגדל — אוכל. אני לא הבינותי את דבריו האקראינים, ותרגמם לי סבי כי הוא המליץ בינותינו. לנים האכרים בשדה כל העת, וכטרם בקר צועה תודי כבר בקציר, מנפנף בחרמש כמו במקל־יד, וכל תנופה — קצירה, תנופה — קצירה; והשבלים הקצורות מנחות ומסדרות, כשערות הראש לפי המשרק; וטיחן ואשתו עוקבים אותו. צועדים הם אחריו ומאלמים אלמות, ואינם מדביקים אותו ממהירותו בקצירתו. וכן צצים ועולים גדיש אחר גדיש ויוצרים טורים ארכים של גדישים חרוטיים על־פני כל הניר הגזוז — מחזה מושך את העין ומענג את הרגש.

כעבור חדש פתחנו את ההובלה, וגם בה בושתי ונכלמתי. כשעלה סבי על העגלה לסדר בה את העמרים, כמעשהו בחציר, נעצתי את המלגז בעמר ואמרתי להרימו ולהושיטו לסבי, ולא עצרתי כוח. חיזק דודי עלי וינם בעצמו, ויהי מהיר במלאכתו, ובמשך שעה טענו עגלה מלאה עמיר, זוחלת ונאנקת כל הדרך. גם בחבישה זאת נזקקו סבי ודודי למוט ולחבל. הפריקה בגרן נעשתה בלי השתתפותי, כי גם בה עברה תשוקתי את גבורתי. כמרוצת שבועים סדרנו את מנת יבולנו בגרננו, שתי כומסות גדושות, בעלות קטר גדול, ובאלול נגשנו אל הדיש. אחוזי מעדר ורחת, מגרף ומגרפה, פנינו את רחבת הגרן מכל אשפה וצרורות, ונכבדנה. וננקנה היטב גם במטאטאים, ובמרכזה בצרנו עמוד ונחזקהו, לבל ינוע. אז יעלה סבי על פסגה ויזרוק משם עמר אחר עמר שִׁשִּׁימה וחצי או מאה עמרים, ודודי יתיר אגודיהם, יסדרם סביב לעמוד והניחם עגולים: הראשון — מסביב לעמוד ממש, והוא עגול קטן; השני — סביב לזה, גדול מן הראשון; העגול השלישי לופת ומקיף את העגול השני, וכן עד גמירא. הקריב דודי את צמד סוסינו אל ההקף הקיצון, וצואריהם אסורים זה אל זה ברתם, וראש האחד קשור בחבל ארך אל העמוד שבמרכז. אני, האכר הקטון, עומד מאחריהם ודופקם בשוטי, והם עולים על העמרים וסוללים אותם בפרסותם, ותוך הליכתם דורכים ודשים הם את השבלים, מעבטים מעט־מעט את ארחותם בהסתובבותם ומתקרבים עם כל סבוב אל העמוד, כי בתוך כך נכרך החבל עליו, מתקצר ופוחת ובא עד קצו. אז יתיר

דודי את קצה החבל מן הסוס הראשון ויקשרהו אל השני ויהפוך את מהלך הסוסים חזרה. באפן זה שבים ומקיפים הם את העמוד ומתרחקים מן המרכז יותר ויותר בסבוב הַלָּיָנִי, ההולך ומתרחב במלוא החבל עד בואם אל הענול הקיצון, ומשם חוזרים ומקיפים עד הגיעם שנית אל העמוד, וחוזר חלילה. דודי מחזר אחריהם, זורק חוצה את גלליהם ומהפך אגב את העמרים תחתיהם.

דישה אחת כזאת נמשכת שלוש־ארבע שעות. אחר נגש סבי, בוחן ובודק את השבלים לדעת, הנדושו כל־צרכן, אם לא. אם מספיק הוא, יאסור את הסוסים אל העגלה ויאכילם; והוא ודודי יגרפו במגרפיהם לאט־לאט את התבן מעל הנדוש, בנערם את המלילות בזהירות להפיל מתוכן את הגרעינים, האצורים בקרבם ובקרב חבילות הקש. יצברו את תערובת הגרעינים עם המץ הצדה ויעשוה חמר חרוטי גבוה ויכסוהו בבירום; יסעדו את לבם, ינוחו מעט; יסדרו דישה שנית וישקו אגב את הסוסים. שכיחות גם שלוש דישות ליום אצל משכימי קום. יש רשים במוריגים חרוצים, חובטים במדושות ובני גרן אחרים; אולם אין דעת סבי נוחה מהם. "ההדוש בכלים האלה איננו שלם, כי אינם חובטים למדי", נמק סבי את סבת תתו יתרון לשעטת הסוסים ולדריסתם.

היום נוטה לערוב, וסבי ודודי לוקחים איש רחתו בידו, פורעים את חמר הגרעינים הצבורים, זורקים וזורים אותם על פני הרוח. הַבָּר נִגָּר ארצה, ואת המץ עם החשש נודף הרוח הצדה. כתם הזריה, אוספים הם את הבר אל שקים ומכניסים אותם הביתה או אל האסם, ושם מנקים את האֹסֶף בְּמִזְרֶה ובְּכָבָרָה ומכשירים אותו לטחינה. ה"מחר" דומה לה"אתמול" בתכנית עבודתו, וכן גם המחרתים עד תם הדיש. ויש, אשר מאפס פנאי או מהעדר רוח לזרות ולהבר, ילינו החמרים בגרן; והאירו פני המזרח, ורוח קלה תחלוף, כדרך הטבע, — מזדרזים סבי ודודי, שומרי הרוח, אצים וקמים, זורים ומְבֵרים, כונסים ומכניסים... "אין זמן לפהק". גם את המץ גם את העפרורית ואת יתר מיני הפסלת, היוצאת מתוך נקוי הבר, שמים בשקים וגונזים. והיה למאכל לבהמה ולעוף; ואת התבן עורמים לערמה רמה, צרה, וארכה, והיה להסקה.

הרבי אמנם הבריא כינתים אף מקדחת רביעית, אשר תתקפהו תקוף

אחת לארבעה; אך החדר נפגם: את חציו אכלה העבודה החקלאית. כן: אפרים והאחים וַיְסמן חדלו כמעט לגמרי לבקר בתרביצתנו לבקרים. גם קדם לכן לא היו טן הדיקנים בזמן זה והיו מדלגים עליו פעם־פעמים בשבוע מהחל עבודה בגן ובשדה, ונעשו ההורים נצרכים לעזרתם הפעילית והסבילית. אך מראש חדש אלול והלאה לא נראו פרצופיהם בחדר אף אחת בבקר: בפרק־זמן זה נעשתה מציאותם בביתם ובשדה להכרח נמרץ בלי פוגה. רק אחרי הצהרים יבואו ויעסקו מעט בלמודים, או גם אז לא יבואו כלל. חֶסר זה השפיע לרע על מרץ רבנו, שלא היה מבֻרָך ביותר גם בלאו זה, כאמור, והוליד בנפשו כעין אפתיה להוראה, למלוא חובתו הפדגוגית, אשר את שכרה היינו מכניסים לו בדיוק מלבד זה קרבו גם ה"ימים הנוראים", הנוראים מִשְׁנה על כל חזן, הרואג לגרונו ולקולו, ונעשה רבנו טרוד בנגוניו ובשנוניו: ואיככה איפוא ומתי בעצם תעשה תורתו תורתנו? גם זה יאמר: בראותנו, כי אין רבנו ממהר לבוא אל השעורים, וכי גם בהסְפּו עמנו יהיה כלא היה, הבינונו מיד את תפקידינו אנו — והיינו מתמהמהים בבית או איפושהו ומאחרים לבוא אל הלמודים גם אנחנו. להפך מדעת המקַבּלים, גררה אצלנו אתערותא דלעילא את אתערותא דלתתא. וגם הרבי חכם: ראה, כי מתאחרים אנחנו, וְלֵב רַחֲמֵנו מרחוק, ויאחר עוד יותר. אנחנו מסלמדנו השכלנו ואחרנו עוד, עד כי לסוף היינו עוסקים בתורה רגעים ספורים: והשיג לנו קצור הכקר את לחם הצהרים, וקצור הצהרים — את מנחה ומעריב. וגם את אלה פוטרים היינו כמעט בפתיחת הספרים לבד ובספורי בדים ומעשיות, עד כי פנה יום. פה הגיעו ימי "הסליחות", ויסע רבנו החזן סַוָרְנָ"ה, ואנחנו נפטרנו בכן גם מן המשחק האלם הזה, המשחק באחור, שהיה תולדת הבנתנו ההדדית. ברית כרותה להוראה, שלא יצלחו חזנים לה, כנראה...

הגיע "ראש־השנה", יום הדין והמועד הראשון לחשבון הנפש. המועד העביר את השאון ואת ההמולה, אשר עטונו עטה בימי העבודה, בעת הרתיחה, עד בלי הותיר לנו רגע פנוי לבלוע רק. נחנו ושקטנו, ואני ישבתי בבית־הכנסת במצב של גדלות המוחין ושמתי לבי אל התפלות בשחרית ובמוסף ואל הפיוטים. מובן, כי את הרב המכריע לא הבינותי. נסיתי לעין בפרוש מטה לוי, כדרכי, והנה סתומים לי גם פרושיו, ואני הלא התהלכתי

בהם קדם כבן־בית. רבונו־של־עולם, הכי כל־כך נבערתי?! זלעפה אחזתני. מוסיף אני ומעיין. "האוחז ביד מרת משפט — לשון הכתוב הוא: ותאחז במשפט ידי, דברים ל"ב". דברים? מי אמר זאת? ובאיזה ענין? בלי ספק, שירת האזינו היא, וכמה שמציתי את מוחי להזכר את המלים שלפני פסוק זה או שלאחריו, לא עלה בידי. טפש לבי, כמקרה רבי אלעזר בן ערך, אשר התבודד לאכילה ולרחיצה וישכח את תלמודו, עד כי קרא בתורה: "החרש היה לכם" תחת הכתוב "החדש הזה לכם"... חלשה דעתי מאד. "מששתי את כל כלי", ולדאבוני הגדול נוכחתי לדעת, כי נבובים וריקים כל חדרי זכרוני; וכי לא לבד שלא הוספתי מאומה, כי גם שכחתי את הכל גם שכוח; הפסדתי במרוצת הקיץ את כל קניני הרוחניים, אשר רכשתי בבלטה בהתמדה ובזעת אפים. ומה חלקי מכל עמלי פה? — כערות ורעות רוח. חשכו עיני, ויתכו כמים דמעותי. התחרטתי עמק וקבלתי עלי באלה ובשבועה לחזור בחדש תשרי על כל הפרשיות, שידעתין על־פה, להחיות מתים, אשר מצאו בזכרוני קברות למו. כמעט שנרגעה רוחי בחרטת תשובה זאת, ורמעות עיני נכונו להתאדות, והנה פונה אלי אברהם הדרדקן, היושב משמאלי, ושואלני לתמו, איך פרשו לי רבותי בבלטה את הפסוקים "ויירא את הקיני"... לא ידעתי. סבי, היושב לימיני, רואני בקלקלתי, וחרפה שברה לבי. ככשתי פני בקרקע, ועיני — מקור דמעה, ואבכה עד בוש. נחמני סבי וייעצני גם הוא למהר ולחזור על כל התורה וההפטרות, ודבריו תמכו את לבי מעט. בשעת הסעודה, גם בתפילת מנחה ובשעת תשליך היה רוחי שקט ושלו. אולם זיקות החרפה, אשר נצתו בנפשי כלאחר־יד על־ידי עצמי ועל־ידי זולתי ואשר נעמכו כמעט בתנחומות סבי, התלחשו בי בהדרגה, כאשר נשא משכבי בשיחי. כל הלילה לא שכב לבי כמעט ותהה על הראשונות, ורק באשמרת הבקר נרדמתי. סבי העירני בחפזון, ובעצמו אין אל הרנה ואל התפלה. נעורותי, אך כבדו עלי אברי, כאיש, אשר מחלה קשה עברתהו. התחזקתי והתרחצתי והלכתי אל בית־התפלה. בין שחרית למוסף, קדם תקיעת־שופר ביום שני, השתעשעו חברי בעזרה ויתמהו עלי, כי נעצר אני לפני ה' פנימה ואינני יוצא לשוח מעט בחברתם, שלא כטבעי, העליז והשובב. כלתה התפלה, ועגמתי לא פגה. בעת הסעודה "פקעו עצבי", ויגלתי מנהמת לבי. סבי וסבתי הוסיפו לנחמני ולדבר על

לבי רכות ותקוות, כי אלמד עוד וארע יותר. אך אני סתרתי את כל תשובותיהם בהוכיחי להם עותתם על פניהם, אשר הוציאוני מבלטה מראנה מדבר, פן אשחית דרכי והייתי בכל רע, ומה הועילוני? אמנם, מכל ארח רע כָּלֵאתי רגלי פה, אך איך נהפכתי. את כל תורתי שכחתי, ונעשיתי בעֵר מאיש, ופני מלאים קלון.

„ולו הואלתם והַנַּחתוני בבלטה! כי אם אשאר פה גם לעתיד, אֶבְעֵר ואֶכסל כמאיר קָרֵם, „המאיר לארץ", ואז למה לי חיים"...

סבי וביותר סבתי געֲרו בי ברגש נרגש ובחֵמה מעֻשָּׂה, באמרם אלי, לאמור:

„בימים האלה, בימי הדין וראש השנה, אסור להוציא מן הפה דברים כאלה, משום „אל תפתח פה לשטן"... ה' ירחם, ועל החרף הבע"ל יזמין לנו אל־נכון מלמד הגון".

אך מבליגית יגוני גברה על כל תנחומיהם, ואמאן להתנחם. סר וזעף התהלכתי כל היום, באזנים מְקֻטפות ובפנים מכֻרפמות, ורוטן צדוק הדין כאסתר; „כאשר אבדתי — אבדתי".

אי לך, יַלֶדוּת נואשה! הלא שמע ה' קול בכיי, ויעש פלא: אבי בא ויבא עצות מרחוק.

יב. רַבִּי חַיִּים.

המשך.

כאמור הצליח אבי במעשיו, עד כי הספיק לשלם את נִשְׁיוֹ וגם לחשוך סכום הגון, ויגמור בדעתו להצטיד בעוד מועד בכֻסָּמים, והיה לפקדון לשלשת ירחי הסתו: לתשרי, לחשון ולכסלו. בתקופה זאת מתקלקלים הדרכים מחמת רבוי הגשמים ורטיבות מתמידה, ויוצאת מזה, כידוע, שתי רעות: הספסרים מפקיעים את השער, וזה מאפיס כמעט את כל הרֶוח; והשנית, על־ידי העדר כסמים מתמעט לפרקים הפדיון לחדש תמים, ונטול עליך לשבת כל הימים ההם בלי פרנסה. לכן נסע אבי בהקדם ליאסינובה על היריד של יום ג' בשבת, בעשרת ימי תשובה, ויקן שם בַּמות כסמים, וישלחנה הביתה, והוא עצמו סר אל הקולוניה לשבות עמנו את יום הכפורים. רצה אבי לפָקדנו לשלום לשנה החדשה בהיותו כה קרוב אלינו,

כי עשרה קילומטרים יסינובה מהלבינובה; אנב יתחקה גם על עִנְבת השנה ועל חלק יבולנו בה. בחנני אבי בלמודים, ואני עמדתי לפניו ככלי מלא בושה וכלמה. סבי תאר לפניו בפרוטרוט את מהלך לסידתנו בכל חדשי הקיץ וסִיֵם, כי גם ופלא הוא מה שלא שכחתי גם „עברי". חיבים לאחוז באמצעים עקריים ולבסם מעתה את חנוך הילדים פה על מצוקים מוצקים; ולבעבור זאת צריך להִוָּעֵד ולהִוָּעֵץ.

מן השמים סיעונו. בימים ד', ה' בשבת התראה אבי עם בעלי־בתים אחדים ויקח עמהם דברים בענין זה. במוצאי יום כפור הזמין בן־ציון הצַיָּן את השכנים הקרובים אל ביתו לכוס יין ולִבְרַית מצוה. קם בעל־הבית, מזג את הכוסות, לקח כוסו בידו ויען ויאמר:

„רבותי, הרי אני כבן חמשים שנה, ולא זכיתי לקים מצות „שכחה" עד השנה: השבוע שכחתי עמר בשדה. הפעם הראשונה בימי חיי וחיי אבותי, זכרונם לברכה, — מצוה חביבה כזאת, הבאה רק בהסח הדעת, ככל הדברים המעֻלִּים... הנה לקט ופאה אי־אפשר לנו לקים פה, כי אין עניים מלקטים בשדותינו, ויחֻנֵּני ה' כמלוא מצוה זאת. לחיים, רבותי, לחיים! יהי רצון, שנזכה כלנו לקים את המצוה הזאת ואת שאר המצוות היקרות, התלויות בארץ, במהרה בימינו בארץ־ישראל. לשנה הבאה בירושלים!"

— אמן! נענו כל הקרואים, שתו וטעמו באחולי כל טוב לבעלי השמחה ולכל משפחתו החוגגת, ועל השלחן הופיעו סֻפָּנִים, דָּבְשנים ותרגימים נעימים, מַזּוּלֵי ריר ומְנָרי תאבון. שתה גם אבי „לחיים", ולשונו דברה בחכו, ויפן אל המסִבּים וביחוד אל חתן החגיגה, לאמור:

„הנה זכית, רבי בן־ציון, לקים מצות שכחה, והיא מצוה חשובה מאד, כי אי־אפשר כמעט ליהודים לקימה בגלות. ולהגוים בודאי אין מצוה כזאת, שכל עצמותה היא השכחה, וזהו ערכה. אולם, רבותי, הלא מונים אנחנו בתפלה יום־יום לאמור: אלו דברים, שאין להם שעור: הפאה והבִּכּורים וכולי. אלו דברים, שאדם אוכל פירותיהם בעולם הזה, והקרן קימת לו לעולם הבא... ותלמוד־תורה כנגד כֻּלָּם". נמצא, כי המצוה ללמד את בנינו תורה גדולה מכל המצוות, ובה אסורה השכחה אף לרגע, ככתוב: „השמר לך, פן תשכח", ועל כן בא הצווי לנו „והגית בו יומם ולילה". מוטלת איפוא החובה על כל אחד מאתנו לתקן תקנה ממשית

מהיום והלאה בחנוך בנינו, שיהי נכון, קים, ולא תלוי באויר, ולבל נִכָּשל יותר במלמדים אי־הֶגְנִים. ועליך, רבי בן־ציון, להיות המתחיל בדבר, לקים מה שנאמר: „מצוה גוררת מצוה". וכאשר תתקע יתד לִסְפּה אחר סערתך, תהיינה כבר שלש מצוות בידך לשנה החדשה, והחוט המשֻלש לא במהרה ינתק. גם תהיה זכותך רבה, כי זִכִּית את אחיך בדבר גדול, ובשכר זה תנוח ברכה בביתך ובכל מעשיך. ביום ג' הבע"ל אשוב לבלטה, ברצות ה', ועתה הרשוני נא, רבותי, לבקש שם מלמד ישר וכשר לתעודתו הרבה, ואשלחהו הנה עם משפחתו. ואתם הַקְצו נא לו בתוככם בית לדירה ולחדר על חשבוננו לעשרה תלמידים בשכר מאה רבל לזְמַן ומאתים לשנה, כי לדעתי, רק לתנאים כאלה יאות מלמד הגון לעזוב את בלטה ולהשתקע פה לכל ימיו. יופיע נא ה' על עצתנו ויכונן את מעשנו".

דברי אבי הצליחו ויעשו פרי. לא זזו ההורים משם, עד שתקעו כף בקבלה גמורה, בהתחיבות מחלטה למלאות כפי הצעת אבי, ויפרדו בברכה ושלום. ביום א', כ' בשבט עלה ביד אבי להטות עוד הורים אחדים אל הצעתו ולצרפם אל יְסוד החדר העשׂור, „לבל יחסר המזג", מאת הרֶבּל למלמד בעד זמן, וביום ג' בבקר נפרד מעלינו בהשכמה בהשאירו אחריו ברכה ויסע על היריד ליאסינאבה וישב בשלום לבלטה. שם לא אחר אבי להציע לפני רבי זליג את מְבַקשו. הלזה נפנה בימי החג לשם הענין, טרח, בקש ומצא מלמד הגון באמת ומנֻסה, היודע פרק בהוראה, ויציגהו בחול־המועד לפני אבי. האברך רבי חיים הנמלץ נכנס עם אבי בדברים ובשיחה מפֹרטה בנוגע לתנאי הכרית ולתכנית הלמודים. תהה אבי על קנקנו וכוח לדעת, כי חיים הנוכחי הוא כלי מחזיק ברכה ויהיה חיים למוצאיו, וכו בטח לבו, כי נעזרנו. סלק לרבי זליג שכר טרחתו וגם על יד רבי חיים שקל זוג רבלים בתור מפרעה, ויתפטרו איש לביתו. אחר החג המציא אבי לרבי חיים ולבני ביתו (אשה וילד בן שלוש וילדה בת שנה) עגלה ישר למושבתנו. הרבי נשא את ביתו ואת מטלטליו ויבוא הלבינובה.

פה פָּנו לו כבר דירה נאה, שיש בה כדי להרחיב דעתו של אדם: אולם אור ומרוח, עם שני ספסלים ארֻכים סביב שלחן ארֹך, גם חדר יאה לקִבּה, מטבח גדול עם פרוזדור רחב, ובו תא יבש ונוח לשרותים שונים.

בעל העגלה מסר לסבי את פתקת אבי וקבל מידו את שכר ההובלה בצרוף אגרת עם „תשואות חן" לאבי חלף השתדלותו וזריזותו. סעד העגלון את לבו בצל קורתנו, וירתום, ויעל, וידפוק, ויסע לשלום.

כן נוסד ה ח ד ר מעבר הנהר, בבית הרביעי מדירת חיים וַיִסמן הנגבה. הרבנית ערכה בינותים את רהיטיה כאולם ובחדר המשכב ובמטבח ועוד, והכל בסדר ובטעם בלטה, ודעתה נוחה מכל. מובן, כי הייתי אני הדרור הראשונה לבקר את הרבי; אך, כאורח בלתי קרוא, לא נעם לי לגשת אליו ו„לתת לו שלום". בעל קומה גבוהה מבינונית, פנים שחומים קצת עם חתימת זקן ושפם סביב פה צר ודק; מצח גלוי ורם, ותחתיו עינים שחורות וחכויות, חודרות חדרי בטן; חֹטם חטוב; שתי פאות שחורות מסלסלות, ועל הראש כובע קטיפה עם מצחון כזה, ובעצמו לבוש פְּרִיזמה קלה ומוקִים מִצְחצחים — זהו מראה הרבי חיים. הוא הרגיש במבוכתי, ויפתח פה לאלם. שאלני לשמי ולשם אבי. הגדתיו. נהרו פניו, ובדרך בקשה הציע לפני לִשמע את כל התלמידים, שיבואו להֵראות. בקפיצות שתים ושלוש הזעקתי את כלם, וכעבור חצי שעה הסתדרנו כבר מסביב לשלחן עשרת בני יעקוב, ורבנו בראשנו. הוא הצהיל פניו אלינו בקול רך וחובב, ויבוא כשמן בעצמותינו. כרגע הרגשנו כלנו, כי שלח לנו ה' מטמון יקר, כלי חמדה, ולבנו שׂשׂ ורחב ונמלא גיל על כל גדותיו.

על שִׁשְׁתֵּנו הקודמים נוספו עוד ארבעה ילדי חן, בעלי כשרונות ונמוסים והתפתחות ידועה בתלמוד. ונשב לפני רבנו מימין לשמאל כאחי יוסף: „הבכור ככבורתו, והצעיר כצעירתו". התחיל הרבי לבחננו; בגדול החל ובקטון כלה. תפס ונכנם עם כל אחד מאתנו בלמודיו הקודמים, והשתעינו כשעה בתורה ובגמרא. משא־ומתן זה גלה לרבנו, כי רַגְּנו הגדול עסק כל השנים בשלוש הכבות, ויותר — בבבא קמא. לפיכך שטה מעל סדר נזיקין וָנשת אל סדר נ ש י ם פניו, למען עַנין את מוחינו התַּיָרניים בפלפולים חדשים וכסוּגיות מלבבות. באותו מושב נחתך בהסכם כלנו לעסוק, על־פי הצעת רבי, במסכת גִּטִּין. שיחתנו ומסקנתנו זאת נחשבה לנו להתחלה טובה ביום ג' בשבת, שנכפל בו „כי טוב", עוד קדם ראש־חדש חשון, כי אמר הרבי: „זריזין מקדימין". מלאי התפעלות שבנו הביתה, ושמחת עולם על ראשינו, כי הזמין לנו ה' מלמד משכיל וענותן,

אשר דבורו בנחת וגם בבקיאות מחבבת: את הכל יודע הוא על פה, ובמלה קלה מתקן הוא דברי זה ואת הרצאת הלזה, ומה יפו טעמיו, ומה מתוקים שפתיו! שמעון הסופר, אבי ישראל חברנו החדש (נער כבן עשר, יפה מראה וטוב טעם), שלח מכתב לקריבוזר, וביום א' בערב הביאו לנו משם "חמש גמרות גטין".

בימים ד, ה, ו, אחר ההתחלה המקסימה, התעסקנו רק בחמש ורשי, ורבנו באר והאיר פסוקים סבוכים ומותרים בסדרות בראשית נח. כלנו הבינונו את הֶסְבֵּריו מן הפעם הראשונה, אם כי אחדים מהם חדשים וקשים. הלמודים נמשכים בנחת, בניחות, ברפות; כלי רעש וזמר, בלי קפדנות יתרה, בלי אימה משתקת. עניני הלמוד עצמם, ספקותיהם והתרותיהם, מעוררים חיות ומרץ, תחרות ושאיפה עזה להבין יותר, לחדור עמק, לתפוס היטב את הפנים ואת פרוש רשי. נדמה לנו, כי לומדים אנחנו מפי רבי חיים לא מתמול־שלשום, כי אם מזמן, ממועד ומועדים. כל־כך דבקנו בו מהר בגו ובלב. מובן כי הכסף אל הלמידה התקדם בנו מיום אל יום, והתמסרנו אליה בכל חם ילדותנו, והיינו בולעים את הדברות כבפורה כטרם קיץ.

בימים הקודמים למדנו רק כשעתים, כשלוש שעות ביום. בשעות הפנויות מצא הרבי לנכון לו לבקר בבתי תלמידיו ולהתודע אל הוריהם, כי, מלבד שהיה מטבעו איש רעים, הנה דרשו זאת ממנו גם הרגש המוסרי והחוש הצבורי: שלום־עליכם ההדדי יקרבם זה אל זה ויוכיח לאיש מהו. בשבת בבקר בקרוהו גם הוא הורים אחדים, ובתוכם גם סבי, "באו על קדוש" ויאחלו לו להתאזרח במחנינו בשעה טובה. הרבי והרבנית כבדום בי"ש ובפשטידה, ויעלזו בכבוד.

ביום א' בבקר, אחר תפלתנו ואכילתנו פת שחרית, התישבנו סביב השלחן איש במקומו היעוד, והרבי פתח שיחה בהסברת המלה גֶּ ט. באמצעי שאלות ותשובות באופן אִנְדִּקְטִיוִי, שכל אחד מחבורתנו השתתף בהן כפי הבנתו וידיעתו, עמדנו לסוף על הכתוב בתורה: "כי יקח איש אשה... אם לא תמצא חן בעיניו... וכתב לה ספר כריתות, ונתן בידה, ושלחה מביתו". כאן אחז הרבי בדרך הַדְּרָכָטִיוִי, וַיַּרְד בהשתלשלות המשגים חזרה עד הגיענו אל נקדת מוצאנו, אל השם גט, שהוא נושא השיחה.

בנתוח מדעי בהיר בעליל הסביר לנו את המֻנָּחים "לשמו ולשמה ולשם גרושין" וסבת דרישתם ואפן הוכחתם. תכן הגט, מספר שורותיו, נֻסְחו ואפן מסירתו ליד האשה, או לשליחה, או לרשותה וכדומה — את כל הפרטים האלה כמעט שחֻקקנו וקבענו בעצמנו על־פי ההכרחים ההגיוניים, שנהגונו בחכמה מענין אל ענין ובתנאי אל תנאי. ההלכות נהיו ברורות לנו בכל פרטיהן וסעיפיהן, עד כי רק "כסיל לא יבין את זאת". בעצם הענין הזה התגלה בכל תקפו כוח רכנו הפדגוגי: כלנו, לרבות "העגלים הקטנים", הבינונו בשוה לשכל מליו עם כל דקותם ועמקותם, כאלו אין בהם כל חֹמר וקשי. ואפילו "המאיר לארץ", "הגוי" הגדול הזה, ירד במקצת לעמק ההלכה והיה מכֻוָן בתשובותיו לענות כראוי הן או לאו, אם כי לנמק את החיוב ואת הפטור, את הכשר ואת הפסול קצרה עדין לשונו. כל־כך היו הדברים מחֻדָּרים אף לאשמאי זה. לעמת זאת, כעגינים פשוטים, בלתי מרכבים ובלתי סבוכים, ידע מאיר לָעוּת את רבנו דבר וגם לבארו לו אל נכון, ויהי לפלא. משתוממים היו עליו דוב וזאב אריותינו והליצו: "הגם מאיר בנביאים!"

את הגמרות מסרו לנו ביום ב', ממחרת, ולכן למד לנו רבנו היום, ביום א', את המשנה הראשונה "המביא גט ממדינת הים" בעל־פה. פרטי המשנה הצריכו את רבנו להבין לנו בדיוק נכון את השמות "מדינת הים", הגמוניא, ערך הערים רקם, חגר, עכו, לוד, בכל וכדומה ביחס אל ארץ־ישראל, — ואת אלה למדנו וחזרנו עליהם אחר הצהרים. וכן חלפו עלינו שעות היום בבאור אחר באור, בפרוש אחר פרוש, עד כי רד היום. אז התפללנו ושבנו איש לביתו ברכוש גדול ששים ושמחים.

ממחרת למדנו אותה המשנה כבר מתוך הספר, שנים מכל גמרא. רבנו זֵגֵ גדול וקטון לכתה אחת, ובכן יצאו לו חמש כתות, או זוגים. הגדול צָוָּה להורות באצבעו תמיד על המקום הלָמוּד, למען דעת בכל עת במה עסיקינן, ולא תתעינה העינים אנה ואנה, ולא נבוא לבלבול מחשבה. שיטה חדשה שוטט לו הרבי. הוא פקד על דוב להתחיל את המשנה ולבארה. הלה קרא: "המביא גט ממדינת הים צריך שיאמר: בפני נכתב ובפני נחתם". עֵין ברשי, שנה וישלש, אולי יבין, אולי יכין, ואנחנו שומעים ושותקים. לסוף התקשה. רמז הרבי לזאב לחוש לעזרתו. מתקשים

שניהם בדברי רשי בדבור המתחיל וְרָקָם. מתעורר השלישי, הרביעי... דום. פונה הרבי אל הכלל בתתו רשות הרבור לכל מְתַחרה לְסַיֵּעַ. עשרה רגעים טרם יעברו, וכל החבריה עסוקה כבר כלה בהסבר המשנה על־פי רשי וחותרים בכוחים משתפים להעלותה אל גבה ההבנה הגמורה; ומראים אנחנו גבורת שמשון ממש בהַסיעו את דלתות השער ובהעלותו אותן על ההר. והרבי? הרבי איננו, כאלו איננו, כי הוא נכנף לו, כאלו יושב לו במנוחה חיצונה וכמעט שאיננו משתתף בהתעלותנו. פה תוחב הוא מלה אחת, שם — חצי מלה; מגיד פרוש מלה זאת, מְיַשֵּׁר קריאת דבור הלז; מַרמז באצבעו לעין ברשי שנית, לשוב אל פְּנים המשנה. שואל כמו דרך אגב: ומה? ואם כן? ולפיכך? מנענע ראשו לחיוב או לשלילה על תשובה זאת או על מסקנה הלזו. חוטף ישראל, תופש שאול, וכל אחד מַחרה, מחזיק, — ולאחרונה מסַכמים אנחנו ויודעים כלנו את המשנה מראש ועד סוף. וגם מאיר שלנו יכול בסיוע הרבי לסדר משנתו, החל וסים כיאות. מה רבה צהלתנו בנצחון זה! כבשנו את חומת יריחו, כבשנו! ואף רבנו שמח בו; אך עיפה נפשו מן הכבוש, כנראה. ואנחנו לא פללנו כלל, כי בנפש רבנו פנימה מתחוללת עבודה רבה בשעה ההיא, עבודה בדומיה, עבודה קשה אולי מִשֶּׁלָנו. ורגש חדש נולד בלבותינו: רגש הַנָּכְחוּת. אחרי הפסקת מרגוע שֶׁאֲלָנו רבנו, מה יש את נפשנו לעשות עתה. קפצתי אני בראש כהדיוט ועניתי, כי מבקש אני מאת הרבי לִשְׁמעני, ואני אעביר לפניו את המשנה עם פרוש רשי להוכח, אם מבין אני אותם כדרוש, ולא אבוש בהַכָּחני. הרבי הסכים וימלא את מִשְׁאֲלָתִי. תקונים שנים־שלשה, רחיפה קלה פה, תמיכה והזה כלשהי שם מצד הרבי, וצָלַחתי את כל המשנה בשלום. קנאו בהצלחתי יתר חברי, ואחר הצהרים חִקו את נסיוני כלם. נצחוננו הֶאֱבירנו, ונאמר לנסות היום את כוחינו הנועזים גם בסבכי הגמרא, על פי דֶּגמת מַפָּתנו האתמולית. אך עצר רבנו בעד התלהבותנו זאת ויבקש מאתנו קשב רב לאשר ירצה לפנינו תכף. נשען על ידיעתנו הנכונה מתוך המשנה את ההבדל בין ארץ־ישראל למדינת הים ואת יתרונה התרכותי עליהן, פתח הרבי להקנות לנו בברור מלא ומקיף את מחלקת רַבה וָרַבא ואת בטואיהם הקלַסיים: לפי שאין בקיאין לשמה, לפי שאין עדים מצויין לקימו. אחר־כן הצעידנו גם בשיטות רבי מאיר,

רבי יהודה, רבי אלעזר, ונצא קוממיות אל שדה הפלפול הרחב בלב אמיץ וברוח גבורה. כן התקדמנו בלמודנו התלמודי ונכבוש מבצר אחר מבצר בשלשת הפרקים הראשונים בלי דלוגים. היום ה' ואיומיו נפלו ממסגרת השבוע בתור זמן מֻבְחָן, כי את התעודה הזאת נטלו להם מעליהם גם שאר ימי הלמוד הקודמים: יום יום ומבחנו בפִסְקתו שלו. יתר עליהם יום ה' רק בזה, שבו היה רבנו מעבירנו לפניו ככני מרון בכל הנלמד במשך השבוע, קושר ומאחד את כל ה"חתיכות" לחטיבה מסֻימה — לדף גמרא או לדף וחצי ודורש ממנו בבקרת חמורה ידיעה גמורה והבנה שלמה בכל האספולסטיקה הרכושה.

התיחסות רבנו אל למודי חמש ורשי היתה מן המדרגה השנית. את אלה היינו עוברים רק ביום ו' עד הצהרים: את הסדרה — כלה, ורשי — כמה שירשה הזמן העתי וגם... כוח רבנו. רבנו חיים היה צם בכל יום ששי של הפרשיות שובבי"ם ת"ת (שמות, וארא, בוא, בשלח, יתרו, משפטים, תרומה, תצוה). רק לסדרה משפטים עשינו נֶקֶר וגְדֵלָה, כי דחינו בעבורה את למידת הגמרא והתעסקנו רק בה ובפירושי רשי ואור־החיים כל ששת הימים. ולא נחמנו, כי הוצאנוה מן הכלל. כמה רעיונים והסבֵּרים גלה לנו רבנו בפשטי המִקְרָאים באמצעי דקדוקי רשי ואור־החיים! עולם מלא תורה ואורה, לא שמענום ולא טעמנום עד אז. כרב חובל נפלא העבירנו רבנו על־פני תהומות ים הדינים וההלכות ויפח נשמת חיים בכל פסוק, בכל משפט, בכל תבה, שבמדר משפטים, רב העניינים והגונים. מוחנו הפטיט נהפך לאוצר בלום, מלא פסקי הלכות והוראה, ועל שפתינו הוסיף לקח ובקיאות, שכל ישר וכשרון הבעה עד להפליא כל דורש וכל שואל. נרמה, כאילו צָפה רבנו מראש את העתיד לבוא, ויחשוך את עמלו מכל הסדרות במשך החרף וַיאצְרֵהו בקֶפת מרצו, ויקדישהו כלו לפרשת משפטים; ובבואה — הראנו את ידו ואת איתָנותו לתורה, ויפתח לנו פתח רחב בה ובמפרשיה הקדושים והנערצים.

עברו החדשים. וכאשר העמקנו בחרף, כן העמקנו בתלמוד, והצטינו אחדים מחברינו ביכלתם להכין תַקְריא מעצמם, זאת אומרת: ללמוד שעור גמרא בלי עזרת הרבי. ולא נפלאת היא: משתדל היה רבנו בחכמתו לענין אותנו בכל יום בבאורים בהירים, מעודדים ומצודדים, עד רָבְתה השתוקקותנו

לכל פסקה חדשה; והיינו פושטים, ממש כחילים מזֻיָנים על חומה בצורה, בחשק חדש ובשאיפה רעננה על משנה חדשה, על אִתַּמַּר, על תנו רבנן וכדומה. כל פרט וכל מאמר נקבעו כמו בסמרים בלוח לבנו וחדרי זכרוננו הודות להתעניינותנו החיה ולמרצנו הנפרץ. וטבעי הוא, כי מהרה צץ ויפרח בנו על־פי זריעה כזאת יצר טוב לעבודה עצמית ולרכישת נצחונות חדשים במלחמת התורה.

בוחנינו היו משַבְּחים את רבנו ואומרים: „גדולים מעשיו; חדושים רבים", כי שיטתו מופתית, סדר חדש ומועיל, לא שערוהו אבותיהם. שכננו רבי שמחה פרימן, חנוני מנופקטורי, למדן חריף ובר אֹרְיָן, פוסק שאלות באסור והתר לכל קְצֵנו, חכם ומבין גם בהויות העולם מכל „קולונים־טינו", היה בוחנני תכופות בשבתות אחר השנה והיה אוהב לפלפל ולבלבל. ואני מרצה לפניו את הגמרא ואת רשי, מפרק לו את כל קְשָיותיו ושם כל המַעַקְשים למישור. נשמת מאיר שלנו קבלה תקון יפה, וָשְתה „פעלה רבה", ודי לו די, כי ידע בספר, בפנימה. ואולם היו בתרביצתנו גם כאלה, שידעו חמשה דפי גמרא על־פה, ויש — גם עשרה, חמשה־עשר, עשרים, עשרים וחמשה, ויש — ואני בתוכם — את כל השלושים.

מובן, כי הורינו כלם כאחד היו מפארים את רבנו ברגש הערצה ומתאמצים להפיק רצון ממנו על צד היותר טוב. בימי חנכה ופורים הריצו אליו תשורות איש כמתנת ידו בכסף ובשוה כסף. ובהגיע פְרוֹם הפסח הזדרזו אבותינו, כאלו עשו חוזה ביניהם, ויסלקו לו את יתר שכר הלמוד ויעניקו ביד נדיבה לרבנית את כל צרכי החג: מי מצות ומי תרנגלת פטומה, מי עֵרך מירות ומי ערך כלי זכוכית, מי זוג אֶלֶגַנטיות ומי מפה יפה וכדומה. כל אחד תֻחָרָה בחבריו, מכירי הטובה, ויעט להשביע את רבנו רצון ולהַנותו מהונו. משה קבם, אבי מאיר, צִיֵד את שלחן הרבי בחריצי חלב וחמאה כל החרף! גם בבית הכנסת חלקו לרבנו כבוד. לפרקים עבר לפני התבה והנעים את התפלה בנפשיות נגינתו, המושכת את הלב; וביחוד — משנפטר חותנו, ובין אין לו, והיה רבנו שליח הצבור בכל שבת ואומר קדיש אחריו, אם כי אין דיני יתמות בשבת. גם להרבנית הראו אמותינו חבה ורֵעות, קרבוה כמו נגידה והשתדלו לבקרה תכופות, לכל תרע שעמום. ובכן היינו קָנֵנו, כלנו, כלנו בטוחים, כי ירבה הרבי

ישיבתו בקהלתנו, ומראש טעמנו בחכנו את נעם לקחו האידיאלי בקיץ הבא, ורבים מחברי מתנדבים לשגן על־פה עוד שלושים דף גמרא ונהנים הנאה רבה למפרע... אך אין אשר מתמיד תחת השמש. הכל חולף, עובר, ואת מקומו, המשמח א' ואנשים, מניח הוא לרגז לב ולדאבון נפש.

יג. רַבִּי פֶּרֶץ.

המשך.

לא סבה, כי אם שלשלת סבות נצמדו זו בזו כטבעות והכריחו את רבנו הדגול לעקור דירתו חזרה לבלטה. חותנתו האלמנה, אם הרבנית, נשארה כגלמודה אחרי מות בעלה. על ידיה — שתי ילדות מגיל הלמוד בחדר. היא עצמה טרודה כל הימים במקח וממכר הקַרַרות, והתגרנות אוסרת את ידיה וגוזלת את כל עתותיה, והילדות מחֻסרות פקוח וגדֻלות כקוצים ובַרְקָנים, מה שגורם לה צער וכאב לב.

„ולטה לו לחיים, יחיה, להשתעכד שם, בקולוניה השוממה, להיות נע ונד בנכר, בעת שביתנו עם שלשת חדריו המרֻוָחים ריקים כל היום? יאות נא חיים־שיחיה, והטלמדים, המתגעגעים עליו, מרֻצים לסדר לו פה בחול־המועד־פסח חדר יפה עם שכר־למוד רב יותר ועם בעלי־בתים הגונים לא פחות מן הקולוניסטים. כן הגידו לי בפרוש ודרשו ממני לכתוב לכם ולבקש תשובה תכופה, למען דעת. ולבי, לבי נקרע לגזרים... ואם לא תשובו אלי בהקדם, ירדו שונאי ציון ביגון שאולה..."

מלבד „מענה לשון" זה של החותנת, הכביד על כף ההכרעה הקטֵגוֹרית עוד גורם חשוב כשרוצים. ילדת רבנו חלתה בחרף: הפעוטה הצטננה, ועלתה לה מכה בגרונה. חשש האסכרה החריד את כלנו. כמה יגיעות יגעה אם אפרים, אשת בן־ציון, לרַפאתה! כמעט שלא זזה אשת החיל מעל ערש החולה המסֻכנה שבוע תמים. גם מלוּגמות, גם לחישות ערכו כפיה ושפתיה לקטנה, גם שקויי אַפֶקְטוּזין השקָתָה. נראה בהיר, כי שנסה הבנציונית את מתניה להלחם במלאך־המות שלא בכַתָבות — וְנִצְחַתּוּ! הילדה הבריאה לגמרי ותיף אחר־כן כשושנה; ואולם העֲבדה המעציבה, כי אין בישובנו רופא, דכאה את חיי הרבנית עמֹק; והיא לא עמדה על טיב העדר זה, עד שנכשלה בו, בהיות חיו בתה תלואים בשערה. רואה היא את

ילדתה האנושה מפרפרת בין החיים ובין המות, והדרכים מקלקלות, עד כי אזלת יד מהחיש רופא הנה מן העירות הסמוכות...

„רבונו־של־עולם! האם מתר לגור בפנה נרחה זאת? ואיכה מפקידים האנשים את חיי החולה בידי איזו אכרה! התרעמה המרודה במר רוחה.

מני אז נשארה מרירות נוראה בחדרי לבה, מרירות, היוצאת מראגת אם חרדה, ותחרץ לברוח מזה בהמצא לה האפשרות הראשונה. היא נאנקה דם, כי מה לא ישא ויסבול היהודי בעבור פרנסתו? אך עתה, ביום הפקדה, — ותפקוד עלינו חטאתנו. כקבלה בתחלת ניסן את האגרת הנזכרת מאת אמה, „הנמוגה בדמעות", בצרוף פריסות שלום מאת קרובותיה וידידותיה ובקשות נשנות ומשלשות „לקצץ את העסקים" ולשוב מהרה לבלטה, — רתחו מעיה, ולא דממה אף רגע לממש את מזמתה. היא האיצה ברבנו לענות כרגע לאמה מענה חיובי: אם־ירצה־השם אחר הפסח לא יתמהמה, ויעמסו את חפציהם, וישובו בעזרת ה' לעיר מולדתם. בינותים יטרחו נא המלמדים לסדר לו חדר בבלטה, כהבטחתם. ויעש כן: ויכתוב וישלח — בלי תפונה, על כרחו.

ביום־טוב הראשון של פסח הזמין רבנו אליו בבקר את סבי ואת יתר הורי התלמידים „על קדוש", פרש לפניהם את „מגלת החותנת" ויצג את מערכת המצבים, אשר נוצרה מפאת מיתת חותנו, ויבקש מאתם לבלתי התרעם עליו, כי „אנום הוא על־פי הדבור", נראה, לעזבם. נפשו דואבת על זה מאוד, כי קשה עליו פרידתו מאת ידידיו הנאמנים האלה, אשר כבדוהו בטדה מרבה כזאת ואשר נהלוהו בכל צרכיו מחי מחסורו. וביותר צר לו להפרד מעל בניהם, הדבקים בו כל־כך, והוא אוהבם אהבת־נפש, כאשר יאהב איש את בניו, יוצאי חלציו. גם הרב, גם הרבנית ברכום והודום ברמעות עוד ועוד בעד כל הטוב ובעד הכבוד והיקר, שהנחילום כל העת; ואולם מה יעשו? הלא גם הורינו בעצמם מרגישים, כמה קשה עליהם לזוז מפה, אך הלא מכרחים הם להקריב קרבן זה לטובת אמם הגלמודה, אולי ירוח לה באמת בחברתם. מברך רבנו את ההורים, שיזמין ה' לבניהם מלמד אחר תחתיו; גם הוא יחפש בבלטה...

לא רעם ביום בהיר המם את הורינו — הידיעה הפתאומית הרעישתם עד מוח עצמותם. רגע נדמו כמשתקים, ולאחרונה נענו... ויודו להרבי על

התושיה ועל הפעלה הרבה, שהנחיל לבניהם בחרף זה. אף אמנם קשה להם מאוד להשלים עם הרעיון, כי לקוח הוא מהם "רבי יקר וטוב ומסור כזה", וכעת נטל עליהם עוד הפעם ללכת ולבקש, ובודאי לא ימצאו. אבל חלילה מהם מהפריע ומעכב. אולי יצליח ה' את גורלו בבלטה יותר. "מה' מצעדי גבר כוננו". ברצות ה', אחר החג ימציאו לו עגלה להעבירהו לבלטה בשעה טובה. והם ובניהם יזכרוהו לטוב כל ימי חייהם.

"תודה וברכה לכם, רבותי", השיב רבנו נרגש. "בימי חול־המועד החפשיים שלחו נא אלי את הבנים, את תלמידי החביבים, ונשתעה בלמודים עוד כל ימי היותי פה, לבל נשכח גם אנחנו איש את רעהו, ככל הנפטרים זה מזה מתוך דבר הלכה. נְנַצֵּל ככל האפשר את הזמן הנשאר".

הורינו הודו לרבנו שנית ועל החסד האמתי הזה, ויִפָּרדו מאתו בברכת חג כשר ושמח. ולמען יְוָכח בעליל, כי אין בלבם כל טינה וכל תרעומות עליו, וכי גדולים אליו רגשי חבתם ותודתם, הזמינו אותו ואת הרבנית בימי החג על קדוש ועל "לביבות פִּסחיות", ובצהרים התועדו אליו "הציגו יין ואגוזים" והמתיקו את השעות הספורות בידידות ורֵעות בלתי מֻגָּעה, כמנהג אוהבים טהורי לב.

בימי חול־המועד היינו מאֻשרים עוד להשתעשע עם הרבי בלמוד שיר השירים על־פי רשי ושתינו בצמא את באוריו, המושכים את הלב הילדותי התמים. הרועה האוהב והשולמית האהובה הם הקדוש־ברוך־הוא וכנסת־ישראל. כל המחזות והפגישות, הפרידות והראיונים סובבים על ציר אחד — על עצם הענין, כי גדולים געגועיהם זה על זה, וכאשר תגיע השעה המְכֻוָּנה, יתאחדו כקדם, כמו בבית ראשון ובבית שני. על כנסת־ישראל לשפר את מעשיה ולקרב את הקץ, כי רק בה לבדה תלוי דבר הגאלה השלֵמה.

את הפרק האחרון — "מי יתנך כאח לי" — למדנו בהתרגשות רוח קצת, אשר תקפתנו באפן יצרי, אנסטינקטיוי, כי דומים ענינו בהרבה למצבנו אנחנו; ובמסתרים נאנחה נפשנו על לקיחת אדונינו מעל ראשנו. כאלו חזה מזלנו את גורלנו, את עתידותינו העגומות, וַיָּשֶׂר עלינו השראה כוספת, אשר פשטה ומלאה את כל קרבינו. בהנעימנו את הפסוק האחרון: "בְּרַח, דודי", נצבט כל לב, ודמעה כל עין.

ענה רבנו רגש ואמר לנו:

„תלמידים טובים ונשמעים, שקדנים מצוינים היתם לי כל הזמן, ולא נגעה בכם ידי אף אחת, וכמה אסיר תודה אני לכם בעד „חטיבה" זאת! מתפלל אני אל ה', כי, אם ננזר עלי להיות מלמד בכל חיי, יהיו נא כל תלמידי טובים ומקשיבים כמוכם. ואולם ידוע תדעו, בני, כי לא הרבי הוא העקר בהצלחת הלמודים, כי אם התלמידים. תלמידים מתמידים מחכימים את רבם ומוסיפים לנפשו אֵיל ורצון כביר להנחילם יש וחיל בתורה. ובזאת תִּגָּחֵמו, בזכרכם תמיד, כי תושיתכם תלויה בשקידתכם..."

ובכן נסע רבי חיים עם בני ביתו מקרבנו מיד אחר הפסח, ביום א' בשבת, טעוני ברכות ואחולים אין קץ, וצרכי אכל, ויין ושפות בקר, וכל זֶמֶרת הלבינובה, כאשר יכלו שאת, ובלבותינו השתררה איזו ריקות ושממון. יותר מכלנו יבב מאיר, כהמר אֵם על בן יחיד.

„עתה אפסה לי כל תקוה להיות איש, ואמות בער ככל הבורים". מֵרר בבכי, ולבו ידע מרת נפשו. יצא רבנו חיים — פנה זיו הלמוד, ובטל החשק להתגדר בתורה. —

אף בחיי אבי חוללו שנויים נמרצים בחצי השנה ויגררו אחריהם מהפכה והריסה. גם בעת ההיא יצא דבר מלך לגים טירונים לגדודי הצבא, גלקח גם פרוקופי לעבודת הצבא, ובטלו הטוחנות, והמגרום עמד, כי בזמן ההוא היה פועל נאמן זה העמוד הימני, אשר כל פרנסתנו נכונה עליו. אמא הצטננה, וחלתה, והפסיקה על־כרחה את חלפנותה, ובכן הפסדנו את היניקה מצנור שפע זה. גם אבי התהפך על ערש דוי ימים ושבועות. כן לקתה מחיתנו לקוי אחר לקוי ונפגמה בעורקיה החיוניים, ותלך הלוך וחסור. דרך הפרנסה — כדרך החכמה: אם תעזבנה יום, תעזבך היא יומים; הקונים מתפזרים, והמַעֲרִפִיה נָמַסָּה כדונג. לאט־לאט נמוט הבסים הכלכלי, וָרָשנו. לכן לא סֵרבו הורי ביותר, כאשר יעצום סבי ודודי אחר הפסה להעתיק את משכנם להלבינובה. נמצא גם בעלן, אשר שכר את ביתנו לשנה וישלם את כל שכר הדירה מראש. סכום זה נתן להורי אפשרות לשנות מקומם בלי קשיים יתרים, ויצאו את בלטה בלב בוטח בה'.

ויהי אני משתובב עם חברי ועם אחי קדם שקיעת החמה על־פני הרבדה בצלע ההר ביום ה' בשבוע, והנה אבי וסבי ודודי יורדים שלשתם

ברגל מעל ההר, ובשורה בפיהם, כי כל בני ביתנו באים הנה להתישב בבית סבי לעת־עתה. רצתי לקראתם וראיתי מרחוק את ראשיהם, הבולטים מתוך העגלה המלאה, והסוסים מתנהלים לאטם וגולשים מפסגת הגבעה השטוחה. בקפיצה חתולית הגעתי עדיהם וטפסתי למעלה — וגשם נשיקות וגילות. אמא מבטת בי בעיני דמעה ורגשי חדוה ואומרת:

„הו, נעשית כבר בחור גדול, כלי עין הרע! ראה, כבר כסו פניך נמשים מפני החמה. ומה מעשיך?"

— מתרוצץ אני; אין לנו מלמד עדין... מעתה נלמד שנינו, אני ואהרון, אצל רבי אחד, כי לומר גמרא גם אני, וגם „יכול" אני את כל הגמרא על־פה.

עודינו משוחחים, והעגלה עמדה על יד בית סבי, ועד מהרה הסתדרנו, כי דאגה סבתי לזה במקדם, וַתְּפַנֶּה את החדר הגדול בשבילנו. כל השכנות ועדרי טפיהן באו לראות ולברך, להתודע ולפטפט מעט עם הַיְשָׁבנים החדשים, ועל פניהן שפוכה עליצות נפשית למראה אמא ולתוספת עוד בית־אב בתוכם.

והיינו אך שמחים; רק אמא ורבקה היו בתחלה עצובות רוח קצת. כעבור שבוע היו במשקנו ככר שתי פרות עָלות, מלבד שתי פרות סבי. המשק הכולל רחב, והשמושים השונים בחוג המחלבה ועריכת כלי תשמישים אחרים הלכו ורבו, ולא נשא אותנו המעין הצר, וכעין לחץ הָרגש והֵצר את צעדינו. בכל־זאת גרנו בדחק זה שנה תמימה, והצטופפותנו יפה לנו. סבתי ואמא תכנו רוחותיהן והתמזגו כשאיפותיהן כמעט לנשמה אחת, והודות להבנתן ההדדית לא נפגעה ולא נפגמה ההרמוניה הערוכה אף אחת בכל השנה: פעם תַּוֵּתֵר האחת, ופעם תַּוֵּתֵה השנית, ושווי המשקל של שלום הבית התבסם והחזיק מעמדו הכן.

מבחרותו הצטין אבי במבינותו הרבה במסחר הבהמות — בבקר ובסוסים. מלבד זאת, היה „בעל עט ובעל חשבון" מפֻרסם בעדתו. פנו אליו עתה סוחרי סוסים, אשר בהלבינוכה, וכספיהם בידיהם: האחים בצלאל ואהרון, גם נחום פליגשטין נלוה עליהם בשתפות יהושע סיטקוב בהצעתם לנסוע אל מעמקי רוסיה ולקנות שם סוסים השנה תהיה ברוכה בתבואותיה, וגורם חשוב זה ישפיע לטוב על מסחר הבהמות. לעָמתם השתתף דודי עם

כסופים אחרים לקנית בקרים. נדברו והתאחדו בתנאים יאים וישימו פעמיהם אל הפלכים הפנימיים: אל רָסְטוֹב הדונית, אל חַרְקָב ואל וורוניז, ומקץ ששה שבועות שבו לבלטה על היריד השנתי, הנמשך מן 25 למאי עד יום העשור ליוני, עם מְקוֶא סוסים רב והצליחו. סחורה יפה במקח השוה, ויעטו אליה האכרים כדבורים. אבי, שלא הכנים כסף אל קפת השתפות קבל מנת רוחיו מאה ועשרים רבל. בימינו אלה, אשר „אין כסף יחשב למאומה" כמעט, קשה לשער ערך סכום כזה בימים ההם. אמא קבלה את הכסף על ידי סבי, ואבי ושתפיו חגגו את חג השבועות בבלטה. משם נסעו שנית טַמְבּוֹבָה, חרקובה, לקוּרְסְק ולאוריול ועוד, ויסחרו על הירידים בפָלְטָוָה, בקְרֶמֶנְצ'וּג ועוד, וימצאו שם בעמלם שכר מצער, אם כי מכרו שם את המבחר. את „השְׂרִים" העמידו לירידי הנגב וקבלו תוצאות ממשיות יותר. כן השתקע אבי בעולם המסחר; והירידים, מצד אחד, ועטיני החלב, מצד שני, חִמְּשונו בלחם, בבגד ובשקל חשוך לפקדון.

ומלמד? — בָּקש ונמצא כעין זה, מין בבואה של רבי חיים. באמצע הרבין תורה לילדי גילי פרץ המלמד, חסיד נלהב, תורני וטוב לב מאוד. גם חלקת אדמה יש לו, והכנסתה מצער, לכן מכרח הוא גם לפַרְנֵס. סבי מסר אותי ואת אהרון אל שלחנו, אך לא שמן חלקי בו. פזורה נפש רבי פרץ, ורבו טרדותיו: הליכות העבודה בשדה וצרכי הבית והטפול בפרה וכולדותיה — כלם מוטלים על שכמו לבדו. הרבנית עסוקה כל היום במטבח, כשפיתת פוזי החלב ובעריכת השמנת והקום והנסיוב, ואחר־כן בחִפּוּץ, בגִבּון, בהכנת דלק מן הגללים וכדומה. בתם היחידה היא צביה הכלה, שקועות עיניה כל היום בתפירת לבניה אל כלולותיה וברקימת מסכותיה לכָּרְיָה ולכְסָתותיה ולשמיכותיה, כי קרוב יום חפתה, אחר חג השבועות, ואם לא עכשו — אימתי? כלל הדבר, כל אחת עגה עוגה סביבה ואינה יוצאת לרגע לעבודה שלא מסוג נחיצותה. רובץ הרבי לבדו תחת משאו, ותורתו עמנו מתי איפוא תעשה?

אך בכל אלה לא הזניחנו רבי פרץ לעד. בכל ההמולה המהולה והשאון במעון היה קובע עתים לתורתנו גם אנו: בבקר שעה או שתים ובצהרים כשעתים. הזמן הפנוי הספיק לנו כדי לשחק ולהשתעשע כאות נפשנו, ואין מכלים דבר. חלפו הכלולות, עברו שבעת ימי המשתה, והלבבות

שקטו, החל הרבי מרכה ישיבתו אתנו מן הקודם. גם צביה היפה, הבריאה והטהירה, הדומה לתמר בקומתה הזקופה, אחרי אשר חָפְשה ממצוות כלה וּמַהֲמרות כֻּלֶיהָ ומן מזמוטי חתונה הנהוגים, שלחה עתה הַאֲבְרֵכה את ידיה החרוצות והעסקניות בכל פנות המשק הביתי, הגרני וחחקלאי, ותַשלם את כל תפקידי הוריה בזריזות ובסדרים. כל הלבבות, וביחור ירחמיאל בעלה, ישמחו לראות את צהלת פניה העגלים והמאירים, עם עיניה היפות, המלאות, השחורות, ואת חריצותה בכל פעל. צביה!

„יכולה היא לתקוע בחגורתה את אביה ואת אמה יחד", היו מתלחשים זאטוטינו, המבינים היטב, מה זאת עבודה. ובאמת, מלוא כל הבית פֶּעלה והָדרה.

חמש ורשי למדנו גם פה רק ביום הששי כשבת, ודי, כי הכי תינוקות אנו? הן לא תמול אנחנו „במקצוע זה". רכשנו לנו ברשי ובחומש בקיאות רבה מנעורינו ועד עתה. העקר הוא גמרא; והיות שמעטים הננו, ששה בסך־הכל, לכן יגדל חילנו בה. חאחים וַיסמן ואפרים חדלו כליל; הוריהם משכום השדה והגנה ויספחום אל המחרשה ואל המעדר לכל הקיץ. מאיר קרם נכנם לישיבת אברהם הדרדקן יום־יום לשעה קבועה; לומד פרשה בתורה ומתפטר, ואת יתר פנאו מבלה הוא בנוֹקדות אביו בקרב רועים ועדריהם. וכה נועדנו הלום רק שני שרידים יחידים מחדר רבי חיים: ישראל ואנוכי, ושאר ארבעת הפנים — חרשות לנו. אך מהרה התרועענו והָתכנו לְמָטל אחד. בגשתנו אל הלמוד הקדים הרבי לברר, כנהוג, את מדרגת ידיעותינו. כהוכחו, כי למדנו אני ויישראל את שלשת פרקי גטין הראשונים, וכי שגורה הגמרא על פינו עד ידיעתנו אותה בעל־פה, בחָנני וכזהב יצאנו. פרט זה הכריע להמשיך את הלמוד קדימה במסכת גטין. בשבועות הראשונים קשתה על רבי פרץ ההתכה המלַאכתית הזאת, למזוג את הטְבָעים השונים לדפום אחד, בהיותנו בני התפתחיות שונות; אך מה שלא עשה השכל, עשה הזמן. בעקבות אטית עלה ביד הלמוד עצמו לזַהות ולהשוות את רמת תפיסתנו וקליטתנו, ונהי ששתנו לכתה טפוסית אחת. אפס, לפי המשיכנו את למודנו התלמודי, כן נעלה אהרון אחי על כלנו בהכנתו ובחדירתו אל תוך הענין, ויהי לפלא. ויקראהו הרבי בשמות חבה: בר הבנה, בר חכים, בַּרְקַפְּנא... כן עלה בידינו לעבור בחדשי הקיץ את

הפרק הרביעי, את "השולח גט לאשתו", ומקצת גם בפרק "הנזקין"; גם את האנחה העמקה "אמר רבי יוחנן... אקמצא ובר קמצא" ואחריה את האגדה הנחמדה על אודות שלמה ואשמדאי בענין השגת השָׁמִיר לבנין הבית, — בסך־הכל כשלושים דף, כמו אצל רבי חיים; אכן בנוגע לתושיה — לא זה הדרך.

כן, אפן ההוראה היה ההפך משל רבי חיים. רבי פרץ הלך בראשנו תמיד: הוא המתחיל, והוא הגומר, ואנחנו רק נגררים אחריו וחוזרים על דבריו מלה במלה הן בגמרא והן ברשי. עבודה עצמית איננו גורם כלל. גם ביום ה', ביום המיָחָם למַבְחן, היה כל אחר מאתנו מַרצה לפני הרבי את שעורו בלב שוקט, ומה שיָדע — יָדע, ומה שלא ידע — השלים הרבי תחתיו. וצריך להודות, כי כלנו ידענו והבינונו את שעור השבוע איש כמדרגתו; אולם המהירים לשטוע, שעלו העניינים בידם בלי "חבלי לדה", נהיו גם מהירים לאבד, וישן מפני חדש הוציאו, ורק אחד או שנים מחברינו זכרו עוד את השעורים שמלפני חדשים ויותר. חזרה על המדעים, שנון על־פה או איזה אמצעי אחר לחדד את הזכרון, להנציח את הנלמד — לא תפשו מקום כלל במחיצת רבי פרץ, ולכן לא היה לעמלנו תוצאות מעשיות. מובן: יען אשר לא שמעתי בישן, כי עזבתי ולא חזרתי תכופות על התלמוד הקודם, — לא שמעתי גם בחדש, להבין את השעורים לאשורם. ולכן, כאשר עבר הקיץ, נשאר לוח לבי ניר מחוק עם כתב מטֻשְׁטש.—

במצב כזה עברו עלינו שבוע אחר שבוע וחדש אחר חדש, והכל הלך כשורה לכאורה, לולא מקרה פתאומי, אשר התנער על המושבה כשד משדי, וַיֶּחֱרְדו כל ההלכינובים.

יד. הֶלְכִּינוֹבָה הַשְּׁדוּדָה

עֲלֵיהֶָה נְדֵירָה וַאֲדִירָה.

באחד מימי שלשת השבועות, אשר "בין המְצָרים", כלומר בין שבעה־עשר בתמוז לתשעה באב, פרצה צביה הביתה והודיעה לאביה בתמהון, כי כחמש מאות צעדים למעלה מביתם עומד בשדה איזה שר, וכובע מכְּפתר על ראשו, בחברת שני כָּפְרִיים, וכָּפְרי שלישי נוהג בצמד בקר, המושכים מחרשה... יצא הרבי, ואנחנו אחריו. הלב נפעם מאליו

בראותנו, כי פוסע כפרי אחד ומותח אחריו חבל מדה, והפקיד משקיף במשקפת ומרמז אליו בידו להימין או להשמאיל ולעשות שם תמורה לסמן. אחר־כן נקרב השר עצמו אל הכפרי המסמן, ואחריו נוהג הכפרי את בקריו וחורש מענית. וכן מקצה המושבה ועד קְצֵהָ. כהתימם הגבלתם בצלע הָרֵנו, העבירו מענית כזאת גם בצלע ההר השני ממולנו, וַיְהִי כל ישובנו בתוך מעגל סגור. נפחד הלב ונבא רעות, אך אין אתנו יודע מה; ואולם הרגש הרגשנו, כי מקרה בלתי טהור הוא. רב ההלבינובים השכימו ויסעו על היריד, כדרכם, ונשארו בבית רק נשים וטף, ואלה ראו ולא הבינו. ממחרת נודע, כי שָׁדוֹד נְשַׁדּוֹנו, כי נלקחה אדמתנו מידנו וְנִתְּנָה לפלחי בּוּבְּרִיק באונה מְקֻמָה לְאֻחְזַת עולם במחיר, אשר התחיבו הבעלים החדשים לסלקו לממשלה לשעורים במשך... שנים. הוא הדבר: המַגִּיסטרַט עמד אז, ביום השוק, וימודד, וַיַּתֵּחֵם, וַיַּגֶּבֶּל את הרינו, לאמור: עד פה תבואו, ומזה והלאה — נחלת הגוים היא. הָבֵלֶט, כי הערימו צוררינו סוד להפיק זממם זה ביום היריד, לבל יפריעום השדודים מעשוק ניר רשים ומהָסֵב נחלותיהם לזרים.

רק חיים וַיסמן ובן־ציון הצַיְלֶן הָכְּרו לאכרים אמתים, יען אשר עובדים הם בעצמם תמיד את אדמתם, ורק על חקלאותם יחיו. וכן העידו עליהם הנכרים מסביב, לכן לא פגעה בהם מדת הדין לרעה וַתָּחֶנֶם על כרחה, והניחה לכל אחד את שש־עשרה עשיריותיו עם זכות מפרשה להם לחכור אדמה גם מאת הגוים מסביב, כמנהג העמים. בידי יתר ההלבינובים הותירו התוחמים שתי עשיריות ומחצה לגלגלת מבן עשרים שנה ומעלה, והיה לנו למגרש למקנה ולצרכי צבור. בשורת־דין זאת נגבל בידי סבי שבע עשיריות וחצי לשדה אחֻזה — חלקו הוא וחלקי אבי ודודי.

זקן מושבתנו, הסַטַארְסטה זאב קוֹפּי. מהר אל הערכאה הבּוּבּריקית בלווית שני בעלי בתים לחקור את דבר המעשה המרעיד, ונודע להם שם, במוסד הוולָסְטִי, כי יד הברון עוללה זאת, יד השופט המתוך, הלוטש את עיניו זה שנות מספר על אדמות המושבות העבריות, ועתה בִּצעו ידיו את מחשבתו הָהֲמָנִית. כל המעבד הזה חלוט, ואין להשיבו.

„לכן הגידו נא שם ליהודיכם בשם הרשות, כי אם תעבור בהמתו

של מי מכם אל מעבר לתחום המַעֲנָה, ישלם קנס. כן גזר הגֶּבֶרנָטָר (שר הפלך)..."

רעדה אחזה את ההלבינובים, קצוצי הפאה, רגשו ונאספו שני הקצוות אל האמצע, אל בית־הכנסת המרוח, והרב והשוחטים בתוכם. חששו, פן לא רק נטולי אדמה הם, כי גם נטולי כל זכויותיהם הצבוריות, והשָׂרִיות. ובעצם על זה הצטערו בֶּרֶב המכריע.

תלושים עלובים! מה אפסיות הן כל הזכיות נגד גזל אדמתכם! אבותינו התנחמו בהודע להם. כי לא נטמא הסכין בהתָּקעו בלב הכוהן, באשר הספיקו להוציאו מלבו בעודנו מפרפר (יומא כ"ג). חרדתם הפתאומית נתנה להם מוקש, שהיתה "קשה עליהם טהרת כלים יותר משפיכות דמים". גם אתם בקשתם להתנחם בקמץ הזכיות אחר גזל קרקעותיכם. אל תחשבו עוון לי, אבותי ורבותי; אך כמה טמטמה הגלות את ההבנה ואת ההרגשה, אם, בעמדכם כשחוטים באטליז דלים וריקים אחר שפיכות דמכם, חותרים הנכם להציל את הזכיות, אשר מספרן אפס, וערכן — אפס שבאפס לעֶמת האדמה!...

נועצו האמללים כל היום עד שעה מאחרה בלילה ולא מצאו מוצא. לסוף החליטו לשלוח משלחת שני מוּשָׁבְנִים עם זאב הפרנס בראשם לבלטה ולהציע את משפטם לפני עורך דין, אולי... אפשר, וישובו משם עשוקים כשהיו, אפס מנֻחָמים, כי בזכיותיהם לא תגע יד.

אך מי הוא זה אשר גזל את שדותינו וישם את עתידותינו?

הלבינובה ועוד מושבה עברית אחת, ושמה בַּאקְשָׁה, נכללו, ככפרי הגויים, בערכאת בוריק הגדול, במרחק ארבעה מלים ממחנינו. פעם ופעמים בשבוע היה זאב זקננו וגם זקן באקשה מבקרים שם בבית־הפקדות ומשתתפים בסדור ענייני המושבות הן בנוגע לתושבים הנוכחים והן בנוגע למושבנים, שיצאו ככר את הלבינובה והתישבו בערים שונות. התיעצו גם בהערכת מצבו של כל נתבע ובהטלת ארנונה עליו, סם קרקעות או מְנָדה למלך, שגובים מימים ימימה מאת הישבנים, בין שהם יושבים על אדמתם פה, ובין שככר יצאו למקומות אחרים, ואין להם כל שיכות עתה אל אדמתם, שנהפכה ממילא לנחלת המושבה. והנְּבִיָה כרת: כופים וגובים. על־פי הוראת הסטארסטה מריצה הערכאה שנה־שנה אל משטרות הערים

פקדות והודעות לגבות מאת נכתבי הלבינובה פלוניים בני פלוניים את המס כרשום. יַצָּאן כזה כי יקשה לשלם להפרְסָטַו, נפרעים ממנו באנס ובאיומים, כגון א) לאסרו בכלא, ב) למכור את רהיטיו ואת כריו, ג) לשלחו רגלי אל ערכאתו באפן נדודים, ד) כי יֵאכף עליו ההכרח לקבל דַּרְכיה, ובא וישלם תחלה את כל המס, המניע ממנו. רק אם אין ידו משגת לשלם, אז תזקוף הערכאה את חובו על היצאנים האמידים וגובה מהם את נשיה עד פרוטה אחת. צריך להעיר, כי ככלות חמשים שנות הזכיות של חפש מטעם ניקולי הראשון, חלה מגבית המסים גם על המושבות העבריות, כמתנה מתחלה.

כן ספו שנה על שנה, וההלבינובים היו מזקינים והולכים כלי דאגות יתרות, עד שקם שופט מתוך חדש, הצורר בנכליו להאכרים העברים, היושבים לבטח. מתוכי השלום נמנו מאת המעצמה, כידוע, לפשר בין ה"פריצים", בעלי האחזות, ובין האכרים, המשחררים משעבודם העולמי, וגם לעזור להנהלות הכפריות בעצה מישרת ובמעשה הדרכה בעריכת עניניהם הצבוריים ומשקיהם הכפריים והחקלאיים וכדומה. השופטים הטובים שבמשרה זאת היו נאמנים לשליחותם ולתעודתם והביאו באמת ברכה להפלחים החדשים, להעכרים האתמוליים, אשר יצאו פתאום מאפלה נצחת לאור עולם. טבעי הוא, שלא הבינו מתחלה איך לכונן את חייהם וכיצד להתנהג בשלטונם העצמאי: היו להם השופטים המתַוְכים לעינים, ליועצים ומנהיגים במישרים בהתאמה לחקים השולטים. אולם נמצאו בקרב שרי מעלה אלה גם רשעים, אשר, תחת לפשר ולתוך, היו מנצלים את הגוים החשכים, שודדים את נירם ואת שרמתם לטובת הרוזנים־הפריצים. גם כי יעוררו העשוקים זעקת שבר, לא תמיד נענו ונושעו. אך רע מכל החמסנים היה השופט הבְּפְּריקי החדש, ומאז השתרר בגבולנו, סמכה חמתו בעקר על האכרים היהודים במושבות פודוליה לגזול מהם את נחלתם בטַצְדָּקים, כי סוחרים הם ולא פלחים, והארמה שממה. גזלן מכְּפְּתר זה הכיר למרי את אפי הפחדנים העברים ויבטח, כי אין אלמנט אנושי זה מָכְשר למחות, לערער ולקרוא אל הממשלה תגר על מעשה רשע. לכן, אם יתקפם ויחבְּלם, לא יטענו ולא ידונו עמו. כן המה להם היהודים בכל הגלות, ומי יתיצב להם עם פועלי און ?..

חטר מגזע החצרונים, בעלי יד ושם ודריסת רגל בהיכלי מלך; איש רם וכרסתן, בעל ראש שרוע ושחור עם מצח גבוה ונאה ופנים יפות ונהירות, אך זעומות נצח ומפיקות רצח; עם עיני חתול טרוטות, בולטות, יוצאות מחֵלֶב לחייו הנפוחות; זלדקן עם שפם דק ומסֻלָּסל על גבי שפתים גסות קצת; לבוש אפודה שחורה תמיד, רכוסה עד צואר בכפתורי פליז נוצץ, ומכנסים שחורים, מתוחים אל תוך מגפים זַרְחִיים, כלומר, מגיעים עד ירכיו; מבֻשָּׂם תמיד ומטיל אימה על כל סביביו בקולו הצרוד, בשִׁנָּיו החֲרֻבות ובלשונו החצופה והסרוחה, בל יודעת בֹּשת, — זה הוא הברון השופט, העוכר ישראל.

פעם בפעם, מבלי אשר ידע זאת אף איש מן ההנהלה, היה מתגולל פתאום אל בית הוֹלָסט, ותמיד — בערב שבת או בערב יום־טוב, מריץ פְּרַנְקִים רוכבים להקהיל את האכרים העברים משתי המושבות הסמוכות אל האספה בערב. הופעת שוטר כזה עם רצועתו אצלנו נְשָׁמָה לְהֶרָאוֹת הצרעה בערד הבקר. ממהרים ההלבינובים ומתחכאים בחורים ובנקיקים, ובכור שטן זה בודק ומחפש, ואשר יתפש — הלוך ילך עמו, ולא יועיל כל כֹּפר. וכן היו "מתועדים" שמה שמונה, עשרה יהודים, ולא יותר. לסוף התחפם השופט והיה מצַוֶּה מבעוד יום את הסטארסטה צו נמרץ להֵוָּעֵד עם הלבינוביו בערב בבית הפקודות "בלי כל תרוץ", וכן יעשה. זולתי נָתָן פָּרְגוּר, איש ירא חטא ומדקדק במצוות מאוד, — הוא עמד במרדו, וכל הפצרותיו של זאב קופי זקננו לא המישוהו מעם שלחנו אף כחוט השערה, ולא ילך.

"שבת אצלנו היום, ולא אלך — ויעבור עלי מה", הקשה התָּמים בקבלו על עצמו מראש גם לעבור באש ובמים.

פעם ופעמַיִם צלח אמנם חפצו בידו; אפס בשלישית, בליל התקדש חג המצות, הזעיק אליו השופט השכור את אבותינו, ונתן פדגור נעדר, כקדם. התלקחה חמת השר, וישלח שני לופרים, ובחזק יד הביאוהו ובפני קהל ועדה מתחוהו על הרצפה, והברון הלקהו עשר מלקות ברצועה; ואף לאביו של שמואל מודיק עשה כן... ואין פוצה פה, ואין מתאונן מראגה ומפחד.

מכה טריה זאת, בדמות שר צר, הפרישה כצפעוני והרעילה את חיינו שלוש שנים כסדר! עד אשר גמלה מזמתו, ויָּמֵט עלינו את הפְּרָעָנוּת

הנוראה. באפן שיטתי היה מתעלל ומתקלס ביהודים האלמים מרבה להכיל. פתח דבריו ירעים עליהם נוראות, מדוע אינם עובדים את האדמה. בקצף על שפתיו היה מתנפל עליהם, כנמר על טרפו, משלבק פיו ומוכיחם על עזבם את המחרשה ואת המעדר, שלא ככונת הקיסר ניקולי רב החסד, אשר הכריז להם את מתנתו כיד המלך, והם, היהודים הנתעבים, מאסו באדמה ויבעטו בחקלאות ומרדפים אחר רוחים קלים כל היום... "ואיך נועזים אתם, זידים שחיניים, לנטול מאת הפלחים הנוצרים, העובדים בזעת אפיהם, את העמר הרביעי? הכי אדמתכם היא? הלא אינכם נוקפים בה אפילו אצבע קטנה?..."

ולמען השפילם עד דכא ולרמסם כתולעת, נכנם אל פשפש צדדי בלוית זאב קופי, הטיל שם מים בפניו ואלצהו להוציא את השתן ולשפכו החוצה: כאלו חטאת הקהל הוא זקן זה, והשפלתו — כפרתם. בפעם אחרת ככד השר השופט בכבוד זה את זקן באקשה. אכן הגיעו הדברים אל "חלונים גבוהים" על־ידי איזה עוף מוליך את קולו ואת נבלותיו; ויגערו בו, נראה, ויחדל למראית עין מנאצות ומבהלות; אך בסתר הוסיף המנוול לחבל תחבולותיו עד עשותו ועד הקימו את מחשבתו הרעה. לפעמים יעזו אחדים "לעמוד על נפשם" ולהצטדק בריש ובדלותם, לאמור:

"אבותינו זנחו את הפלחות מפני סבות שונות, ואנחנו כבר משלי יכלת, כי דלים ורשים אנחנו, ואין לנו אמצעים לרכוש מכשירים ומוסים או שורים לעבודה, ואיככה איפוא נוכל ל..."

"המו, מוכרי־משיח נתעבים!" יתמרמר השופט המתוך ביתר חרון, מלגלג ושופך בוז על לשונם המקלקלה, מזלזל בהם וב"אלוהיהם הז'ידי", מנאץ את שמם ואת שם עמם "המצרעים והארורים", מאים עליהם באגרופיו, רוקק בפניהם הברון שלוש־ארבע שעות בלי־הרף ומגרשם החוצה כחצות לילה... עד "האספה" הפתאומית הבאה. ובאחד מימי ההל הבהילו את יהודינו בתכיפות אל הערכאה, ושם חתמו אחדים מהם באנם על "איזה כתב", אם כי גמגמו שם לפניהם, אך לא גלו להם ברור את תכן הנייר, הכתב הפחז מאוד...

ובכן קמה ונהיתה. וכאן הוא מרכז הכבד של האפפיה המכאיבה, אשר כל שומעה תצלינה אזניו.

כאמור, למעלה, מכר הברון וסיעתו, כת רשעים כמוהו, בחשאי את קרקעות כל יהודי המושבות הפודוליות, לבד מאדמות החקלאים העובדים, כַּיָּסמן וכבן־ציון, לגוים מסביב, כששת אלפים עשיריות, זאת אומרת כשבעים אלף דונם בערך. לעינינו ולעיני השמש נגזלו מעמנו שדותינו, ואין פורק, ואין מציל. למוף התחוללה התעוררות רבה בין הקצוצים, ובדרך בחירות צבוריות גלויות נועדו לבלטה באי כוח מאת הנגזלים; אלה בחרו מקרבם משלחת שלושה אנשים לנסוע לעיר הפלך. הגיעו לָקַמֶנֶץ, הגישו שם קְבָלנה באמצעות פרקליט — ולא מצאו מענה.

עברו שבע שנים, ושני נבחרים דַּבְּרנים, אחד מִפּוֹדָלְיָה והשני מאַבַזוֹבְקָה, שבו והתגלגלו אל לשכת הפלך בקמנץ במטרה לחדש את משפטם. נטפל להם עורך־דין אחד, התענין בחביעתם והזמינם אל לשכתו. פֹּה האזין למהות הפרוצס כפי עריכתם, נכנס עמהם בשיחה מפרטה ואחרי עיון רב בחקים וצרופי הרהורים ממשכים הציע לפניהם לבוא אליו בעוד שלושה ימים, ויחוה להם דעתו. צריך לחקור ולדרוש קדם במוסדים ידועים, ואז יחרץ. במועדם באו לפניו, ויענם, כי יש תקוה קלושה „לְזַכּוֹת בדין ולהשיב את הגזלה", וכי נכון הוא לקבל עליו את נהול משפטם, וַיִּיעָצֵם, לאמור:

„אני הנני מתחיב לחדש את משפטכם פה, בערכאות הפלך וגם בפטרבורג (לניגרד היום), לְכְשֶׁיִּדָּרֵש, בשכר חצי רבל מכל עשירית, ובסך הכל שלשת אלפים רבל, אם תצלח שתדלנותי. על חשבון סכום זה תכניסו לי דמי קדימה חמש מאות שקל להוצאות. ואם אפסיד בדין, אין לי כל רשות לדרוש מכם עוד אף פרוטה, ואתם את דמי הקדימה הפסדתם. ועתה זאת עשו: סעו הביתה לבלטה והרצו לפני שולחיכם את הצעתי ואת דרישתי. שם תפנו אגב אל הפרקליטים הידועים לכם, הכדאים לסמוך עליהם, ושאלתום על ישרתי ועל ממשות הצעתי וכולי. הם גם יורוכם אל־נכון איך לכלכל דבר התקשרותכם עמי, וגם את שטר התנאים יערכו לכם בשתי העתקות, הכל כאשר לכל; ושבתם אלי, ואשרנוהו במשרד הנוטריון, ותקענו כף, ונתחיל בשעה טובה. נכון אני לחכות לתשובתכם שלושה חדשים. אם גם אצא אל איזה מקום לרגל משפטים אחרים,

אתאמץ לשוב לביתי אל המועד הנכון. אחר מועד זה זכאי אני לקבוע תנאים אחרים".

אמרי הישר ופשיטותם הגמורה והגלויה נכנסו אל לבות המסְבִּים, לכן לא אחרו אף רגע. הזדרזו ויתראו עם "פני" כל המושבות, ויכינו את כל הדרוש במשך חדשים. אבי התגורר אז בבלטה, כאשר יִסְפּר להלן, נכנס בעבי הקורה, כאחד המעֻנְיָנים פי־שלושה, ויהי להם למאיר ולעוזר, נסע עמהם, נשא ונתן עם ועדי המושבות; אספו את הסכום המָקֻרם, ערכו את שטר האמנה הכפול; גם מכתבים מליציים מאת פרקליטי בלטה החשובים, הלא המה שַׁטוּנוֹבסקי העברי ולוֹזַנסקי הנוצרי, אשר הָלְלו את סַמְכות פלמוני הקְמֻנְצי ואת ערכו השקול בחוגי השִׁפוט, בבתי־דין הגבוהים. השלוחים אצרו את כל המסְמָכים, אֲרָזום ויוליכום ויביאום אל פלמוני הפרקליט "במועד הנכון". שם, בעיר הפלך, אשרו וקימו את האֱמָנות אצל הנוטריון, מסרו לפלמוני את דמי הקדימה, כמָתְנה, בינואר 1876, והכל שריר וקים. השתתפו בשתדלנות זאת, אם אינני טועה, כארבע־עשרה מושבות, אשה־אשה במכסת כספיה בהתאמה אל כמות עשיריותיה התבועות. לא ארכו הימים, וליד זאב קופי זקננו הגיעה באחריות בשורה מפֹרשה מאת פלמוני הפרקליט רוסית, לאמור:

"גָּלִיתי, ברוך השם, את השביל הנכון, המוביל ישר אל התכלית המְבֻקשת. גם חֹמר רב ומועיל, בדמות העתקות מֵאֻשָּׁרות של מסמכים מְזֻיָּפים ותעודות ושטרות מְעֻשִּׂים, השגתי בארכיון הפלכי. בטוחני, כי עוד מעט ואגָלֶה לעיני בית־דין הגלילי והבירתי את כל מעללי השופט השודד; כי אין בלבי אף צל של ספק בזכֻיַת הקובלים העשוקים ובהצלחתם..."

מובן כי מאת הבשורה המעודדת הזאת העתקנו העתקות רבות והריצונוּן אל כל המושבות המשתתפות בקְפה הכללית. ואולם — רועדת ימיני גם היום בכתבי זאת...

ואולם אחר־כן עברו חדשים רבים ללא ידיעה, ונסתם כל חזון, וגם כל אגרותינו, השלוחות אל פלמוני עורך־דין בצרוף פְּתָקות מאת פרקליטי בלטה, אבדו בתהו. נסעו נגזלינו שלישית לקמנץ, ואז נודע להם, כי... נָם פלמוני ויברח אל מחוץ־לארץ; נודע עוד, כי קרם זאת נִתְפַּש פלמוני

באחד הלילות, בשובו מבית־הדין, והובא על־כרחו וברמאות אל איזה בית־סתרים, אל איזו לשכת חשאים; ועוד נודע להם, כי שם הוציאו מתיקו באיומי מות את כל הנירות העונים והמוכיחים עם כל החמר הדיוני... ולסוף נודע להעשוקים, כי, מפני פקוח נפשות כל משפחתו, הָכְרח פלמוני לקחת מידי כופיו הנעלמים סך שלשת אלפים רבל בצרוף פספרט חוץ־לארץ לו ולבני־ביתו ולעבור את הגבול, ועקבותיו לא נודעו...

וככן שָׁתַק המשפט ויאלם. הדלים התיאשו מישע ויחדלו. ועד היום לא נבעו מצפוני הברון השודד ותרמית עלילותיו: איך הצליח בכתב חתומים מרֻמים להוליך שולל את שלטוני הפלך, עד שיקימו בידו גזלת עניים בתקף חקי ויאפשרו לו להתעשר מִשד מושבותינו.

תעלומה היא, העליליה המפליאה הזאת, ומי חכם ויבידה?

רק הרשות הסוביטית, אשר בידה אוצרות הארכיונים וגניזות קמנץ, רק היא יכולה להתחקות על שרשי התרמית המשוּעת הזאת ולבלע את הלוט מעל „סודות החדר" עם הצד שמאחורי הפרגוד. על גלוי זה בודאי יודוּ ההסטוריונים. אני, אם כי, כביכול, עמדתי אז, בהיותי בן חמש־עשרה שנה, במרכז כל העניו, והמכתביה העברית עם הרוסית נערכה ועברה כמעט על ידי, אינני בקי בכל־זאת בפרטים נכבדים רבים שבעליליה זאת. זוכר אני רק פרט עגום וצָמַרמר זה:

שבו שני שלוחינו ובמושב ארבעתנו — הם, אבי ואנוכי — הרצו לשטונובסקי הזקן את הפרטים הקָמְנִצים, נבהל כמכה רעם, נרתע והוטל משלחנו, וכלנו הורדנו דמעות.

כדאי להעיר, כי את הטַסְקא, מם הקרקעות, היו הנגזלים נתבעים ומשלמים עוד חמש ועשרים שנה אחר־כן שנה־שנה בלי כל טענה ומענה, אלא ששִנו את שמו ויקראו לו „מם גלגלת".

מוכח, כי רק בארץ־ישראל אין קרקע נגזלת, אֲבָל בַּבָּבְלוּת נִגְזֶלֶת, נִגְזָלֶת.

מו. הָרַב רַבִּי יוֹסֵף־צְבִי דַיָן.

בחרף המשכנו את למודינו בתרביצת רבי פרץ. קשתה עתה עלינו ההליכה בגלל הרפש והקר בדרך, הרחוקה מיל מביתנו, והיה סבי מָכרח

להוכילנו שמה תכופות בעגלה. חמשת החדשים הַחֲרָפִיים העשירו את אוצר השכלתי באקטיו רזה מאוד. את המסכת גטין אמנם סיַמנו; אני גם הרציתי את הסיום לפני המתפללים בערב־פסח בבקר השכם לפטור את הבכורים מן התענית, את אבי ואותי גופי ואת זולתנו הנוכחים; גם את ראשי בתי אבות, כמו סבי, שהיה בכור לאחים, אם כי יָשָׁה ארבע אחיות בכירות ממנו, וכדומה, שמתחיבים בעצמם לצום. אולם בחדרי נפשי הָרגשה ריקות. לא חזרתי — ולא זכרתי, ובהָנָּכחי, כי נשיתי תורתי נעכר כאבי, ונקוּטוּתי בפני בדעתי היטב, שאינני יודע כראוי אף דף אחד בכל מה שלמדתי מפי רבי פרץ. איזה כוח מוסרי יסרני עמק בלי הרף, כאלו את הכל שכחתי שכחה עולמית. לא כן אהרון אחי. הוא זכר את כל ששים הדף וידעם היטב, ויהי בזמן הקרוב כדמשק אליעזר — „דולה ומשקה מתורת רבו לאחרים", כאשר יראה הקורא.

גם לאבי היתה השנה ההיא שנת רזון. מסחריו רופפו והכניסו לו פרנסה זעומה מאוד; והורי הודו לה' כי טוב, כי חגגו את הפסח בלי חוב לפחות. אחר החג עברנו אל מעון חדש, אשר באמצע, וגם בו גרנו שנה אחת. ולפי שהלך סְחַר אבי הלוך ודל, לכן גמר אבי בדעתו לבלתי מסור אותנו למלמד: פן תקצר ידו מַשלם לו שכרו, והיה הוא ובניו חטאים. לפני צאתו לדרכו העמידנו לפניו עם רבקה אחותנו ויצונו לבל נטוש תורת אמנו ולבל נלך בטלים, כי אם איש את אחיו נלַמֵּדה, כתוֹר אחים אוהבים וחברים טובים; לבל נאַבד את הזמן בהבלים ולבל נשכח את המעט, שכבר רכשנו. ועלי פקד נוספות — להקשיב לקול אהרון ולכבדו, כי גדול הוא ממני בשנים ובחכמה, ויתרון זה מחיבני לִצַיֵּת לו, כמו שלמדונו חכמינו: „כבד את אביך — לרבות אחיך הגדול". וכאשר ישוב ברצות ה' בשלום אחר חדש או יותר, ואמא תמליץ טובות עלינו, ישמח לבו מאוד.

„זה שנתים רעב בקרב הארץ והמסחר ירד פלאים, ורק אבוד־זמן הוא כל המשא־ומתן, וגם סחר הבהמה אפס ותהו. ואני צופה ויודע מראש, כי כל נדוַי בקיץ זה מיריד אל יריד יהיו ברכה לבטלה, כדאשתקד. אולם אסור להתיאש, כי אין אדם יודע, במה משתכר, והבוטח בה' — חסד יסובבנהו. מי יודע איפוא; אולי יהן, אולי יחום. בתקות התקוה נאחז, ובטחוננו בח' הוא יאמצנו. ואיזו נחמה יש להוריכם בצר להם? — רק

זאת, שיש להם בנים טובים ונשמעים, הולכים בדרך הישר ועוסקים בתורה ובמצוות", ועוד דברי כִּבּושים והנהגות הטיף לנו אבי בדמעות מחֻנָּקות, ויחבקנו, ויעל, ויסע — וְיָשָׁב עַל יום מתן תורה.

בעל הבית היה רבי ברוך שוחט, איש זקן ובעל צורה. כל ימיו היה שוחט ובודק בהלבינובה; אך לעת זקנתו החלו אצבעותיו רותתות, וינח את השחיטה: חרד לדבר ה', מצא רבי ברוך את עצמו פסול לעבודת דתית אחראית זאת, כדין. בימים ההם מתה עליו אשתו, ומאז היה מסתופף בבית ישראל בנו, החנוני בקריבוֹזר. גם שם לא אכל לחם עצלות והיה נהנה רק מיגיע כפיו: הרבין תורה לבחורים, שהגיעו לפרקם ועומדים להשתדך; לחתנים, שכבר אֹרְשׂוּ ועומדים להתחתן; לאברכים שכבר חֻפָּפו, אך נסמכים הם עדין על שלחנות חותניהם, וכדומה. הוא היה גם "בעל לשון וכתבא רבא", מַקָּנה לתלמידיו סגנון מכתבים, מרגילם בספרי יראים ובפסקי הלכות, לכן קנה לו שם טוב. כלם היו כרוכים אחריו, גם כְּנֶעֱנֵי העיר ונכבדיה, ומכניסים לו שכרו בכבוד ובחפץ. — תנאי כפול התנה זקן זה עם אבי בהשכיחו לנו את ביתו: את מועדי השנה רוצה הוא לחג בבית קנינו ולבלות בו בבדידות את ימי המנוחה. נשבֶּתת לו שמחת החג בהיותו סמוך אל שלחן אחר, וַיְהִי זה גם שלחן בנו יחידו, הנכבד והאמיד. על־כן תשגיח אמא לפַנות בשבילו אחת משתי הקְבּוֹת בעֲרבי המועדים, תַּתְקֶן־לו שם מטה ושלחן, מנורה וכסא; גם תבשל לו על חשבונו, שיתן לה כסף למפרע תמיד, תכין למענו את תבשילי החג ויתר הצרכים, כגון יין לקדוש, נר למאור וכדומה, — "ונחשב לכם שכר טרחה זאת לשכר הדירה, ולא אקבל מכם במזֻמנים אף פרוטה". אמא המכימה לזה בחפץ לב, והיתה מטפלת בו, ככת באביה: להַנותו בכסות נקיה, בחדר מסֻדר, בשלחן ערוך ובמפה נאה ובכל צרכי החג, והיתה דעתו נוחה מאוד. בימי החג וגם בשבתות בודדות היה משתעשע עמנו בדברי תורה, מדריכנו בנוטריקני בעל־הטורים ובגמטריותיו ונהנה מאוד משיחותיו עם אהרון אחי, והיה מהללהו על התגמלותו בדעת ובתבונה ומגדיל חנו בעינינו, עד כי המליץ עליו, לאמור: "בני, אם חכם לבך, ישמח לבי גם אני". ואני — הייתי שפל בעיני, בראותי את אהרון עובר אותי תמיד בחכמתו ובחקירותיו; ואם כי היה יתרו זה חזון טבעי, מסבת היותו בשנתים כביר ממני, ולכן בגר

שכלו ויתפתח יותר, — בכל זאת היתה קנאת הסופרים מכרסמת אותי כתולעת, לא נתנה דמי לי, עד כי...

ביום טוב של חג השבועות נקרה הדבר. אחר מנוחת הצהרים הקדישנו רבי ברוך אל חדרו ויַטֵּל עִמנו ארכות וקצרות בעניַן "המעמד הנכבד" של מתן תורה, והשיחה התגלגלה ממאָרע אל מאָרע והשתלשלה אל חיי האבות. עלה על דעת הזקן, וישאלנו דבר פלא, לאמור: "אברהם הלא עשה משתה ביום הִגָּמל את יצחק, ואיככה איפוא עושים אנחנו את המשתה ביום השמיני, ביום המילה?" עברו רגעים אחדים של שתיקה עמֻקה; לסוף קפצתי אני והסברתי במֹרך, כי "הגמל" פרושו הג־מל, וה"ג בגמטריא שמונה, כלומר ביום השמיני, שמל בו את יצחק, עשה אברהם משתה. הזקן התפעל, ובידים רועדות הוציא מתוך ארונו איזה ספר ויַרְאני בו את הדברים ממש כמו שפרשתי אני (מובא במדרש, בדעת זקנים מבעלי התוספות, ובתוספות וגם בספר "קדושת לוי", וכל זה נודע לי אחרי ימים רבים). בשעה ההיא קניתי את עולמי: נעליתי בעיני הזקן מאוד, עד כי הרצה בתמימותו לאבי, כי "זרע ברך ה'" אני, היות שזכיתי ברגע זה לסיעתא דשמיא. — רגע יקר, רגע קדוש, רגע מזהיר בימי חיי! עד היום קשה לי להעלותו מתהום ילדותי מִבְּלי אשר לא יִרגשו כל מורשי לבבי ועיני. ברגע זה היה באמת מתן תורה לי — שמחת תורה לי — נצנוץ נשמה לי. הרגע הזה השיכני אל עצמי ויחדש בקרבי רוח נכון לקרוא ולעיַן, לחקור ולדרוש, לבקש ולחפש, ומהרה הִגִּיחַנִי עוד רגע.

בתוך שני בתי תורה קננה דירתנו: משמאלנו היה בית הרב, רבנו יוסף־צבי הדָּיָן, בית חמר ומשוכת חדק, כמעוננו שלנו; ומימיננו — בית השוחט רב אהרון, בית אבנים מסֻתָּתות ולבֵנים שרופות, גבוה ומרֻוח ויפה, עם גדר חצץ מוצק; ובבית חמשה חדרים נהירים ונאים, גם פרָזדור צר וארך. רב אהרון עמד אז באמצע שנותיו, עוסק בתורה ונושא ונותן גם במסחרים שונים, מה שמרחיב את דעתו ומאפשר לו לחיות על־פי אמת־המדה העירונית. גם אשתו היתה בריאה כמוהו, אוהבת להתענג, מבטת על שכנותיה מגבוה ועונה להן עזות. ולהם בן יחיד, יואל שמו, עולל בן גילי, ואביו בעצמו מלמדו תורה, מפנקהו, ולא עצבו מימיו. והנער שובב ופרוע, עז פנים ורודף מדנים, ולכן התרחקנו ממנו, ובסודנו לא באה נפשו. אהרון

אחי היה מתנקם בו על מעלליו הרעים בזה, שהיה מסרם את שמו וקוראהו: אויל.

אינני יודע, איכה נהיה הדבר: אם מרגשי רחמנות עצמית או מהשפעה צרדית, — כי רבי ברוך השוחט היה מבקר בבית הרב בכל פעם שהותו אצלנו, — אך אחר חג השבועות קָרָאנו הרב אל ביתו, את אהרון אחי ואותי, הושיבנו אל שלחנו הארך, הניח לפנינו את הגמרא „בבא מציעא" ובלי כל אקדמות מלין התחיל מלמדנו בה. למדנו. הקראנו לפניו את המשנה „שנים אוחזין", את רשי, גם את שקלא־וטריא שבגמרא עם רשי עד סוף העמוד, כי „רישא במציאה, וסיפא — במקח וממכר", והרב תקן פעם בפעם ופרש לנו זעיר שם, זעיר שם. אחרי גמר השעור צִוָּנו הרב לבוא אליו אחר חצהרים גם מחר ובכל יום, לבד מיום הששי. הורי שמחו מאוד על חנינה זאת ויודו לה' ולהרב על החסד והאמת. ממחרת, כאשר חזרנו על השעור, שאלתי את רבנו בנדון התרוץ: „תנא לשנא דעלמא נקט" — מהיכן מוכח, כי לשנא דעלמא הוא ולא לשנא דקרא? הרהר הרב, התקשה וישאלני אני. התאמצתי ועניתיו, כי, לדעתי, הנה הכתוב „אני מצאתיה" הוא לשון הטוען; ואלו רצה התנא להשתמש בלשון הכתוב, היה מנסח: „זה אומר, שהוא מצָאה" וכולי. התפעל הרב והעיף עינים גדולות בי ויאמר אלי: „כנראה, תהיה מדקדק בלשון. מדה טובה היא זאת". הוא הרגע השני, המאֻשר בימי חיי!

הרב בעצמו התחנך בישיבת ברדיטשוב וגם את סמיכתו לרבנות קבל מאת רבניה, ולכן היתה לו בפדגוגיה דרך אחרת לגמרי. באַבְרָכותו פִּרְגג שנים אחדות וַיָּתֻו לו דרך הוראה ראויה.

הוא לא היה „נותן קולו לפני חילו", פרבי פרץ, וגם לא המריץ את תלמידיו להתחזק וללכת מאליהם, והוא יעמוד להם רק בשעת דחקם, כרבי חיים. הרב מזג בחריצות את שתי אלה השיטות לאפן ממֻצע, ותצא לו מתודה סִנתטית. בכלל, היינו אנחנו המתחילים את השעור, והוא עָקב אותנו, ואף אחת לא ראה חובה לעצמו להקדים שיחה בנדון הנושא שלפנינו. אנחנו קוראים ומפרשים את המאמר הראשון, והרב נלוה עלינו ונכנס לתוך הדברים, כמו חִפה אותנו בעצם פֹּה, מרחיב את הדבור ואגב שואל הוא, ואנחנו משיבים, או להפך. או כי חודר הוא מראש אל תוך כוונתנו, חשוגה

והטועה, ומקרים להטותנו אל המכָּון הנכון, ושלשתנו נאחזים ונפעלים על-ידי רוח החיה של הסְּגֻלָּה, מבררים את השאלות ואת התשובות, בהיותנו נשענים על כתפי רשי וקצת מן התוספות, ושמים כל מעקשים למישור. ועוד בהוראת רבנו יסוד שלישי: להביע את כל פרושי רשי בתוך שלובי התלמוד, כמעשה רבי צבי הליטאי בלמודי התורה; עם ההבדל, כרם, הרב והחשוב הזה: מפי רבנו הדַּין היינו לומדים גם את רשי במקורו ובלשונו ממש, כלמידתנו אותו אצל מורינו חיים ופרץ, בַּפְּנִים. יתרון "השיטה המְקֻבֶּצֶת" הזאת הוא, כי מאפשרת היא להגדיל תורה — להאריך את השעור, ואמנם לא בלי כל מחוש ראש, לא בלי זעת אפים, אך הלא בלי מאמצים יתרים, בלי התאמְצִיות דחוקות, כי "מכל צרה" הצילנו הרב.

בכלל, הרחיבו הענינים המעשיים שבפרק זה את חביעות נפשי, הרחיבו את נָפַח לבי וימשכוני אחריהם בחבלי קסם. יש, אשר לא אזוז מן השעור, עד כי ידעתיו, כדרכי, אוֹתְיוֹם על-פה כלו. וכן אַמַּצתי לי על-פה פלפולים הרבה, אשר פי הרב יְקֻבַּם בשם "שיטות": שיטת רבי חייא, שנים אדוקין בשטר, תקפו כוהן, שיטת רכוב ומנהיג וכדומה. דמיוני החי והצַיָּרי היה תופס ומתאר לי בבדיחות מעֻרֶבת ברצינות את שני הנדונים על מציאתם: איך "שניהם תָּחְזָקים בה", וכל אחד תוקף ומושך ומתאמץ להוציא את הטלית מיד חברו, ונכונים הם לבלוע חיים איש את רעהו — אות באות כמנהגינו אנחנו, הזאטוטים, בבוא מציאה לידינו. ביחוד צחקתי מתחלה בקרבי, ואחר פרץ צחוקי גם חוצה, משאלת המקשן המְתַמֵּם: "ולחזי, זוזי ממאן נקטו" והתרצן משיב לו בטוב לב וכהרחכה של הנאה מחמת סכסוך מסֻבָּך זה: "לא צריכא — דנקט מתרוייהו" וגומר. ודמיוני המשעשע מצַיֵּר-לי את החנוני המְבֻלְבָּל הזה, הנצב לפני המתקוטטים, אוחז בשתי ידיו כסף מִשְׁנֶה, זוזים מזה וזוזים מזה, ואיננו יודע, רחמנא לצלן, מאת מי מהמתדינים קבל מרעתו ומאת מי בעל-כרחו, — ואי אפשר לי שלא לצחוק על הנגזל הנבוך הזה, אם כי מתאפק אני מחמת מורא רבי. גמרא שמֵחה ומעינית מאוד, ודורשת בכל-זאת הרגשה דקה והבנה מקיפה.

כן, למשל, שאלת המקשן התם, כאלו נפל זה עתה מן השמים, דופק על השלחן ומַהֲמֶה, כְּלֵב בן יָפְנֶה בשעתו, את כל הישיבה בפליאתו הנשגבה, לאמור: "הַפּוּ, רבותי! על דאית ליה משתבע או על דלית ליה

משתבע? הבא לישבע וליטול חציה" וגומר. אנחנו שוזרים את הפנים ואת רשי יחד, והרב מתהלך לו בחדר לעינינו, כמנהגו תמיד בשעת השעור, ומסַיֵּע להטעים ולהסביר על־פי רשי. וכל הדברים כאלו נסדרים ונשגרים מעל לשוננו, כשגורים מכבר על שפתינו, ומובנים בנקל, כמשפל ראשון,— ורגש עֹנג עמק וחיוך של התפעלות ממלאים אותי מחכמת המקשן. איך זה "לא נפלתי" אני על השאלה הפשוטה, הנראה ממש לעין? הן למדתי את המשנה! ומדוע חָכַם הוא יותר? והנני טודה, כי חריף המקשן ממני.

באהבה ובתענוגים גללנו דף אחר דף וקנינו לנו בשלשת ירחי הקיץ את כל הפרק הראשון; ואף־על־פי שקלוע הוא כמעט מתחלתו ועד סופו בפלפולים עמֻקים, בערך אל רכי גיל וקטני מוח כמוני אז, — לא נחשלתי ולא נסוגותי אחור. בקי הייתי כמעט בכל הסוגיות, ואל כל אשר הטני ונַפַני רבי ברוך שוחט במועדי האסיף בעשרים הַדַפִּים האלה, מצָאַני מיֻפָּד מוצק. הכל נקלט במוחי בתודעה גמורה.

למען המציא לרבנו גם הוא טובת הנאה, שכר טרחנו ומשאנו עמו בתורה, היינו שנינו, אני ואהרון, הולכים פעם בפעם השדה, ואיש וחַבְלו בידו, מקַוצים קוצים וברקנים שונים, מאלמים אלֻמים מהם, מביאים אל גרן הרב ומגדישים שם שתי ערמות דלק גבוהות ורחבות, במדה, אשר הכינונו למענו אנחנו לפקדון לחרף. רבקה אחותנו העציבה כַּוָנים של גללי בקר ותסדר מהם מערכה גדולה ברחבה ההיא. ובכן צידַנו את מעון הרב בחמרי המקה לכל החרף, ותהי דעתו נוחה מזה מאוד, כי לא ידאג מחר דאגה זאת. אך ביותר היתה מַכֶּרת טובה לנו הרבנית הזקנה. פעם נלותה גם רבקה אלינו — לא ללקט נעצוצים כמונו, כי אם בשלוחַ, לראות צלמוני הר וגבע, שלא ראתה מימיה כאלה. בכל־זאת חגרה חבל במתניה גם היא. כך התהלכנו בתוך הדשאים ולקטנו עַכְבִיות ופטריות והתעמקנו הדרגית בסבכי הנעצוצים והנהלולים ההפקריים ונשלח ידינו במלאכה. עומדים אנחנו בודדים וכוסחים במגלינו שיחים וסבכים, גם א) גבעולי תירם ב) וגזעי שמשניות, הנטושים והעזובים על פני השדמות: הראשונים — אחר עקירת קלחיהם הארֻכים והגלילים; והאחרונים — אחר קטיפת ראשיהם, השטחיים והעגֻלים, המלאים חמניות כרמון. עסוקים ושקועים אנחנו בכריתה וחבישה מתוך צהלה ורנה, וקולנו ככנור ילך,

ופתאום נשמעה אֵושה קלה, כצעדה על־פני שלכת, ושני "שקצים" פרחים כפריים, נפרצו ויתנפלו עלינו בפרוע פרעות באֶלמותינו ובמהֶלמות גם עלינו על עצמנו. מפחד פתאום זה נבהלנו מאוד, נרעשנו עד היסוד, ונפול שלשתנו ארצה. הפורעים עזבונו וישלחו את ידיהם אז במוסרותינו; ואנחנו קמנו בחפזון, ונשא רגלינו, וַנָּנָם כל עוד כוחנו בנו. כַּבְּיָתָה ספרנו על אודות שואת השקצים. אמא הודתה לה' על שובנו בשלום, אך לרבקה לא הרשתה הלוך עמנו עוד ללקוט קוצים וקלחים בבקעה. גם אותנו הזהירה, לאמור:

"בלי ספק, נשאו השקצים את העבותים. ואם לא — יקחם השד, ולנו יש די חבלים על העליה גם בלעדיהם. אולם אנחנו לא השלמנו עם רעיון זה. נוסדנו יחד כשמעון ולוי, הזַּיַּנּוּ במקלות וחמושים עלינו חרש על ההר, ומשם ירדנו אל "שדה הקרב" ערוכים כאנשי צבא למלחמה. ומה השתוממנו בראותנו, כי... שלוש אֶלמות גדולות של גבעולים וגזעים ארוזות היטב בעבותינו, צבורות ומְנוחות זו על יד זו! הֲפָחדו הנבלים פחד מאימת הדין! או כי שמעו קול רגש הוּמַנִי דופק על לבם, ויתחרטו? לאלוהים פתרונים; אך מן הוא והלאה הוספנו לזכות מן ההפקר, לקצץ גם גבעולים, הגבוהים טמנו פי־שנים ולחבוש חבילות כבדות; ויש אשר לא נתמהמה ושבנו פעמַים ושלוש ביום, ואין אסון, ואין פגע רע. גם נפש כל חי לא ראינו מסביב, זולתי חוגות שוגרות עֲגוּלים במרום, משחפכות בזמירותיהן בשמים, ולְטָאות טלואות ונקדות נחפזות ונסות מפנינו בארץ.

פרה היתה לרבנו, וכבר רפו אצבעות הרבנית לחָלבה והיתה רבקה מְטַפֶּלֶת בה, חוֹבָתה ומַאכַלתה; מסננת את החלב ויוצקתו אל הכוזים, ומשמשת את הרבנית בכלל כבת נאמנה והזְּקֵנָה אֲהֻבָתָה.

ידע רבנו לשרטט גם מעט רוסית, והיה מנהל את המָטְריקציה של הלבינובה, ספרי הנשואין, הלדה והתמותה, בשכר בלתי קצוב, כי אם במחנת כל איש, אשר ידבנו לבו. מלבד זאת, נוספו לרבנו עוד פרנסות, אשר שפעו אל ביתו במסְכֻּנוּת, והן:

א. עשרה זהובים לשבוע בתור משפֶּרת מאת הקהלה — והיו חולפים עשרה שבועות בלא זהוב אחד;

ב. מכירת יין גפן ויין שרף לקדוש ולהבדלה ולשטחות;

ג. מכירת שמרים. — נרות היה מוכר גדליה המנורר, ולא חסיג חרב את גבולו. —

ד. מכירת חמץ וכלים חמוצים בערב־פסח;

ה. מכירת ספרי רבנים ומלמדים (רומ"ל) ואבזרייהו.

ישראל בנו, בעל־בית נכבד בקריבזר, היה מנשאהו מפרק לפרק בחפצים האלה בכַּמּיות מספיקות; אולם רֻבּם לא נדרשו כמעט, ונקרמו בקורי עכביש כאבן, שאין לה הופכים.

בעשותו לפרקים בדיקה ומדידה במרְכֻּלְתו, אחר כל חצי שנה, ובראותו, כי המזוזות והתפלין, פתקי שמירה ליולדות והזמנות לחתֻנות, קינות וסליחות וציציות ועוד חבילות עֻבון כאלה צרורות קפולות בזויותיהן, ולא חלו בהן ידים בכל מחצית השנה, היה מנענע בראשו ואומר לתֻמו לאמור:

„פשיטא, שמירות ליולדות כותבים הם בעצמם. ספרים וכדומה קונים חם בעורות על הירידים, כדי... לחשוך את הפרוטה ממני. גם האמידים שבהם רעה עינם ברֻוח פרוטתי, כי העשירים מקמצים, ככתוב בגמרא... פשיטא"... ואפשר היה לרעת זאת גם בלי מדידה.

את „פשיטא" זאת הזכירה לי אחרי זמן רב פשיטא דומה לה. הקודימה גרפה נטבע תְּפוּחַ ותְּזֻרקהו אל החוף תְּתַרפי בבלטה. נאספו, כנחוג, המונים לראוה בו והתענינו במוצאו, אם עברי הוא או לועז, כי היה הענין נוגע לקבורתו. הזמינו את הזקן רב ישעיה סופר, והוא מוהל כל ימיו. הוא הזדין במשקפיו, התכונן בא... הנטבע מספר רגעים לדעת, אם נמול הוא, ואחר־כן הרכיב על חטמו עוד זוג משקפים, הִסתַּפל בו עוד עת רבה ולסוף התליט בודאות גמורה לאמור:

„פשיטא, זכר הוא", ויקם וילך לו. —

ברגעים הדגולים ההם לא מצאה התנוססות רוחי כסדר את מזונותיה חיאותים וגם לא אחר־כן ימים רבים. אך הנזרע בעולמי השכלי כאלו במקרה, שלא במתכון, כניצוץ תועה במרחביה, התערה על תלמי לבי; נבט במעמקי יחידתי בכל הליכותַי ומבוכותי; פשט צורה ולבש צורה, כגרגר הזרע תחת גוש, סמוי מן העין; הָשרש תחת השפעת הַעֲרפיל הלמודי, ולסוף הֵנץ, פָּרח, בָּשל ויגמול פֶּרי.

בתוך שאר פְּעֻלות הזמן ההוא, אשר הצליחו את צביוני הפנימי

והטביעו את חותמן המפרש על חיי רוחי שנות מספר, התרשמה עמק בעולם נפשי עוד אישיות מרכזית, עם נהירו עלאה, אשר נָרה לה ניר גם היא על לוח לבבי כלי דעת, והולידתם והצמיחתם ברכה, כאשר נראה תכף.

מז. הַצַּדִּיק רַבִּי יַעֲקוֹב.

המשך.

בימי אלול הראשונים נקרא רבנו יוסף־צבי אל ליפוֹבֶץ עירו לרגל עניני משפחתו שם, ועולמנו הלמודי התרוקן, לדאבוננו. אך לא תמו חסדי ח': בעצם הימים ההם דרך כוכב על אפקנו האפור, וכל המושבה האירה מכבודו. גם נפשי הנוגה והכמהה חיתה מיפעתו במצאה בו מזון רוחני בספוק יותר מדי, ואם במראה אחר לגמרי.

ראה ראינו, כי ביום א' בשבוע החלו לעשות הכנות רבות בבית אהרון שוחט; אך בשני חדרים מצרנים טפלו ביחוד, ואותם יחדו לשם אורח חשוב ולויתו, אשר את זמן הופעתו בתוכנו העמיקו להסתיר מכל איש. אכן אזנים לפֹתל ועינים לרחוב, וביום ב' הקיפה כבר שמועה אגופה את כל קצות ישובנו, כי נכון צדיק גדול לשכון כבוד בקרבנו שבוע תמים, וכלנו חכינו להתגלותו. גם אנחנו, הטפלים, קפצנו מתוך עורותינו ממש להסתכל ולבחון מהותו וצורתו של מצוי רם זה.

ביום השלישי, בהיות הבֹקר, הָמְתה הלבינובה כלה, ומכל כנפותיה נשמעו זמירות: „בא הצדיק, הצדיק בא!" חלוני שני החדרים המצרנים בבית אהרון השוחט, תפושי הצדיק וגבאיו, מְפֻרְשָׁזִים בְּמַסַּכִּים: הצדיק אמר לשכון בערפל, ואין עין חודרת לְפָנִי וְלְפָנים.

„כן נאה באמת", מסכים אני בלבי: „אור זרוע לצדיק באשר הוא שם, כי לישרים זורח אור גם בחשך. אך למה מסתתר הוא? להפך, צריך חצדיק להתהלך בקרב העם, כמשה רבנו וככל נביאנו. ולְהֶסָּתֵר — כַּלָּפֵי לְיֵיא.?"

וכמה שמבקש אני מאת יוצל, שהוא „המְחָנֵן הראש", לְתִתֵּנִי להכנס לאולמם, אולי אצליח אראה את אחד הגבאים, לפחות, של הפמליה הקדושה, אין אויל זה נותנני בשום אֹפן. גם להדחק אל הפרוזדור פנימה עוצר הוא בעדי, מה שמכביר את עריגתי פי־מאה. מקוף אני בזריזות את הבית פעמים

הרבה יתר מאשר החלוץ את יריחו בימי יהושע, ואין עיני תופסת אף איקונין אחר מן הפנים החדשות והטמירות, זולתי אהרון השו"ב ובני ביתו ושכניו — פרצופים שאין לי בהם חפץ כלל. עומד אני, כאליעזר אצל הבאר, ותוהה, מאין יבוא עזרי, והנה יוצאת מתוך הגדר הגבוהה מרכבת־צב, רתומה לשני סוסים אבוסים. חַנֵּני יואל ומודיעני בסודי סודות, כי נוסע הרבי אל המרחץ לטכול קדם התפלה. טיסה אחת, ואני מסֻפּר אצל הדוכן ורואה בעיני ממש את הצדיק עולה ונהדר בכבוד על המרכבה.

הנהו: בעל קומה, עם פנים עגֻלים, לבנים ויפים. עם מצח רם ובולט, כמצח הכִּילון, וזיו קורן הוד; עיניו קטנות ומלאות, שחורות ונוצצות משני עברי אף גבנוני וכפוף קצת, חודרות קרב איש ולב עמֹק; עם זקן שחורה כזפת ורַחבת קצוות, מסתלסלת בשפמו הדק, החופף על שפת פיו הבלום, מקפת את לחייו כמסגרת דקה, וקְוֻצותיה יורדות ומגיעות עד חזהו במקצת. על ראשו כובע שחור עם מצחון שחור ועטוי, ומתחתיו נשקף על פני העֹרף קְצֵה כִּפָּה של קטיפה כחולה. מכֻרבל הוא בעטיף שחור, אשר שוליו יורדים עד עקביו, וחגור באבנט שחור קלוע, אשר קצותיו תחובים על יריכיו.

הוא הקדוש! עולה הוא, עולים שמשיו, ונוסעים יחדיו. אני רץ ועובר את הסוסים. שם, כמרחץ, מתבונן אני, לתמהוני, כי אין הרבי לובש מכנסים, כי אם תחתונים לבנים לבד. אחרי זאת הסביר לי סבי, כי כל הרביים נוהגים כן — מחשש שעטנז בארג הגוף, המשמש חמר למכנסים.

שבים הם מן הטבילה, מתפללים במנין. אין הרבי יוצא מחדרו, ורק פתחו פתוח, וכדרך זה מתפלל הוא כצבור. בצהרים מתחילות קבלות פנים ונמשכות עד פנות היום. מנחה ומעריב גם־כן במנין, סעֻדת הערב וכדומה, טה אין הרבי טועם, כי אם כום חלב חי ומסֻנן תכף לחליבתו. זה הוא בכלל סדר היום; אך מן יום ד' והלאה נגְהות כל סביבותינו אחרי הרבי, נוהרות אלינו עגלות, מלאות אנשים ונשים. נכנסים גבר ואשתו אל החדר הראשון ומתַנים לגבאי את בקשתם. הלה משרטט להם פתקה עם הנסח המסֻרתי: "יוסף בן רחל", או דינה בת לאה (ביחס אחר האם), "מתפלל אל ה' עבור בנים", עבור פרנסה, רפואה לחולה וכולי. מסלקים להסופר את שכרו בעין יפה ונכנסים אל חדר קדֻשתו. הצדיק מקבל שלום, מעין

בפתקה... יש, אשר יתעבב כה על פרט זה או על פרט אחר; יחקור בכבד ראש, ידרוש ויכנס אל תוך הענין, כאלו ישים אצבעו על הפצע בלב המעתיר, המעתירה; יתלה את עיניו בהם, וְיִדְלֶה ממצולות נשמותם את מועקותם; ישפשף בפִּפּת ידו את מצחו, את רקותיו השקערורות, יעבירנה על עיניו, יַמצה תבונות מאוצרותיו, תקונים, אֲחוּלִים מְיֻחָלִים. לאחרונה יאחז ביד המַחֲלָה והמַיַּחֵל, לוחצה בידידות תמימית, ביחס נפשי חם, יועצהו עצה הֲגֻנָּה ומברכהו בשם ה׳ ובזכות אבותיו הקדושים. ויש, אשר יביעו פניו צער עמֹק; כל כְּפָלֵי מצחו השרוע ומעניותיו מתכוצים ומצטמקים, יפטור את המעתיר אמנם בברכה, בחם וכרגש, אבל בלי אריכות. וכן מתוררים המעתירים זה אחר זה מחצות היום עד הערב שמש, מגישים כל אחד את פתקתו אל הרבי בצרוף רבל; וידו הקדושה לא תגע בכסף, כי אם גבאו־גזברו, היושב מן הצד, רודהו אליו, אוספהו אל מגרת השלחן. כה חולף יום אחר יום בחרגוניות: זה יוצא, וזה נכנס; אלה נוסעים להם, ואלה באים; בבקר באים ובערב שבים... דבוק הרבי אל כסאו, כרבי זליג, ופניו מלאים נהרה, מפיקים חן וחסד אין־קץ, והמעתירים יוצאים מאת פניו כְּלֹם שִׂבְעי רצון ומעוֹדָדים, מלאי בטחון ותקוה.

בקר־בקר, עם הנץ החמה, מתעורר הרבי, מתלבש, נוטל בזריזות את ידיו וצועד בחדרו אחור וקדם בהרצותו על־פה מן המשניות, כאומר תהלים. גזברו־שמשו יושב ממולו, מעין בספר המשניות ועוקב אחריו: אם ידלג הרבי — יתקנהו, ואם יעמוד — יגידהו ויצעידהו קדימה. והרבי ממשיך ושונה את ההלכות, והליכות עולם לו: שעה, שעתיים... עד אשר יַסֵּם עשרים או חמשה ועשרים פרקים. „כן חוזר הוא על כל ששה סדרי משנה מדי חדש בחדשו", אם אין מפריע. אחר־כן לומדים הם „בתורת חבר" שעור בגמרא, לכל יתפשו בקללת „חרב אל הבדים", כדרשת חכמינו. אחר זה טבילה, תפלה במנין, הימים דומים זה לזה בסדרם כטבעות, כמטבעות. אני, הגמד־הסקרן, מעיר את השחר, מָעמד בכוח נעלם לצד חלון הרבי בחוץ, נועץ בוילון השקוף את מבטי בכל עֹצם עַצְבי ראָיתי, חודר ומשקיף בכל מה שנתנה רשות לעין לראות ולתפוש בבְּבִיות עיני ובחֲפי אזני, והרבה־הרבה שומע אני דברים נִפְרִים לי. הנה קולטת אזני את המלים „המביא גט" ועוד משניות רבות; „הנְּזָקין שָׁמין להם בעֲדִית,

ובעל־חוב — בבינונית, וכחבת אשה — בזבורית" וכולי. ובפעם אחרת — "שנים אוחזין בטלית... היה רוכב", ואינני מתקנא בכבוד תורתו כלל על דעתו כל־כך הרבה על־פה, בהרגישי בי בעצמי יכלת כזאת. אולם במעמד ההוא עולה ממעמקי הכרתי רעיון חרש־ישן שהיה מדמדם על אפקי רוחי ומוחי לעתים גם קדם־לכן, אך מבריק היה וחולף לו כצל פורח וכרוח נושבת בלי השאיר עקבות נִכָּרות, והוא: לקבוע לי עתים לשנון תורה על־פה, גם זה וֵאָמר: אז לא ידעתי ברור, למי יתרון הבחירה, כלומר לאיזה למוד, וכיצד אגשם את מחשבותי בו. עתה מצאתי את חידתי, כאלו נפתחו שמים, וָאֶחֱזֶה מחזה שַׁדי. בעקיפין לִמדני הרבי בינה, הושיט לי בקנה, ובאשורו תאחז רגלי. הלא למדתי את המסכת גטין כְּלה ואת כל הפרק "שנים אוחזין", בסך־הכל עשרה ומאה דף גמרא — ולמדתים מעתה שעורים לבקרים, ושִׁנַּנתים על־פה, ודברתי בם יום־יום שעה אחת, עד אם ידעתים כּאַשרי. חדור רעיון נוצץ זה, לא אחרתי רגע ועוד בבקר ההוא פתחתי ב"בבא מציעא" בהתעוררות תמה.

אך שבה שָׁבַנִי הצדיק בהחלט מכף רגל ועד ראש, "עם הנשמה שבמוחי עם שאר חושי וכוחי", ביום השבת. ביום קדוש זה חשף הרבי את זרוע קדשו והעבירנו אל עולם אגדתי, עולם עליון, מלא ומזוג קדֻשה ופיוטות.

אל שעת קבלת שבת נקהלו בהקדם גם מן הקצוות כל נכבדי העדה, מלבד אורחים מן העירות והמושבות הסמוכות, אשר נכספה נפשם לשבות את השבת תחת שמי הצדיק. מתוך דממה קדושה בקע לו קול דק ונעים מאוד בַּהוֹדאה הנאה "פתח אליהו ואמר" וגומר. פתח גם החזן, ואחריו כל הצבור באולם, המלא מפה אל פה, אומרים בעריכת שפתים וכחם עד גמירא. אז יִשָּׁמע שנית קול הרבי, הולך ומתחזק, מתגשם לאט לאט: "רבון העולמים, אנת הוא עַלַּת העלות וסבת הסבות"... והנגון השַׁבַּתִי והחֲדוּתי תוקף יותר ויותר, לופת את עמודי הנשמה, את הטמיר והנעלם בשפרירי החכין הנפשיים. כל מלה יוצאת מלֻבשה בקדֻשה נאצלה, מפֹּרשה, נחרתת, כמו בצפרן שמיר, על הלבבות הנפעמים; ואין קץ להֶמְית הלב, למתיקות האלוהית, המשתפכת פנימה, בכל יצורי הגו. אחר התפלה נפטרו איש לביתו, והקרובים נזדרזו וישובו לשמוע אל הקדוש. התטַקְמנו

שנית באולם תחת סְפַת הַס, והרבי בחדרו מתהלך עדין לבוש מְשָׁיִם לְבָנִים פְּלִי, על ראשו גֶּבְרִיָּה כתֻמָּה, ופניו נהירים כמלאך עליון.

„מלך רם ונשא, מלך שומע תפלה, מלך תמים דרכו, תמים דרכו, תמים־תמים, תמים דרכו", מזמר הצדיק בכונה וברגנה, הפורטת על נימי לבבינו, כקשת יה על מיתרי כנור שמימי, כלנו מתמלאים הרים ומרגישים את הנגונים, כאלו רואים אנחנו באמת את הקולות ואת הצלילות, התופשים בנו בחזקה והמצלילים אותנו בתהומות מנגינתו הקולורית, המקפת והמתפשטת. גם השיר „אתקינו סעדתא" הקסימנו בנעמו המיחד: מין סימפוניה ערוכה וקצובה כמרה וכגזרה ובצבעה, אין חסר ואין יתר בה. בהשתוקקות עזה המתיקו שפתיו את הבתים „חדו סגי ייתי", „יהא רעוא קמה". כל הלילה כמעט צללו צלצליהם בקירות לבי. אחר־כן נכנס, קדש על היין במקום הסעדה בכטוי נאוה ומפרש, כרבי חיים, בלי העויות, בלי משיכות. הגישו לו מים; נטל את ידיו וישב ראש על כסאו ובצע. ששה צמדי חלות נערכו על השלחן, כי עוד חמשה מקרבים, וגם אהרן השו"ב בתוכם, הסבו עמו. בבצוע הרבי בצעו כלם, איש־איש את חלותיו, לנשים סדר שלחן לבד בחדר המצרן.

זמירות, נגונים... מאריך הרבי בסעדה; ממעט באכילה ומרבה בשיר במחשבה, בעיון; מתבודד לו בעולם ההסתכלות והנגונים ויוצא ידי חובת סעדה בטעימה כלשהי. כף אחת, שתים — וכבר מדברת בו רוח ה', כבר מנצנצת נעימה דקה על נימה רכה שבנפש, ודומה כאלו מתאפק הרבי, עוצר בעד שטף הרגש, טרם יגמרו המסבים לאכול את מנותיהם. ואחר־כן רווחת הנעימה, מתפתחת על־ידי הפמליה, המפזמים והמלַוִּים את רום מעלתו בהוד קולותיהם גם הם, והבית מלא צהלה ורנה מרוממת עָל, מרקעת לשחקים.

מוזגים את הכוס לברכת המזון ומציגים אותה אל מול פני הצדיק. "יְהֹוָה, רִבּוֹן עָלַם וְעָלְמַיָּא", מגיחה נגינה ערבה מגרון הצדיק, ואחדים מן המסבים נלוים אליו ותומכים אותו. ואולם מן הבית השני שבשיר והלאה משתתקים כלם, והרבי לבדו משמיע נפלאות, ממשיך במתק שפתים ובמנגינות רתמוסיות עד סוף השיר: „בִּירוּשָׁלֶם קַרְתָּא דְּשׁוּפְרָיָא". ומשם — אל פרשת השבוע: „כי תצא למלחמה על איבך", כלומר על היצר הרע,

כולי. פעם יקמוט את מצחו לחיצות ופעם יַבִּירהו וימתחהו, ונראה בחוש, כי מעביד הוא את מוחו עבודה רבה. כשעה דקדק הרבי בפרשה הראשונה על־פי פרדס (פְּשָׁט, רֶמֶז, דְּרָשׁ, סוֹד), ואני לתמהוני, לא זכיתי להבין את סתרי תורתו, את החסידות. נחמני סבי באמרו, כי גם בין הגרולים והלומדים לא רבים יֵחָכְמו להבין זאת, כי ספוגה "התורה" רזים עמקים, ידועים רַקאַך למקבלים. אני קבלתי את התנחומים בלב בוטח להשיגם בגדלי.

בבקר טבל הרבי בהשכמה בלוית גבאיו, ושוב משניות על־פה, גמרא, תפלה, כדרכם בקדש. לבוש לבנים כלו, כאמש, עם כפה לבנה חופפת על ראש השרוע הנאה, עטוף טלית מציצת עד הקרקע ומשבצת בעטרת מקלעות כסף סביב הצואר והכתפים, נתן הצדיק קולו בשיר "ידיד נפש, אב הרחמן" בחגיגות מלכותית, והמעונה נהפכה להיכל נגינה עליונה, בת גלים, גלגולים וסלסולים, וכל הקהל הקסום נאלם ונדם כנטולי קול ולשון. אחר פתח החזן, הוא רבי שמחה פרימן מורענו, ברכות השחר, הודו; גמר הצבור תפלת שחרית. הוצאת התורה, כריך שמה...

דממה, וקול הרבי בוקע ועולה, ממרחק בא: פיאניסימו. מתגבר; מתגלגל...

"אֲנָא עַבְדָּא דְקוּדְשָׁא, בְּרִיךְ־הוּא... דִּי חוּא אֱלָהָא קְשׁוֹט! וְאוֹרַיְתֵהּ קְשׁוֹט! וּנְבִיאוֹהִי קְשׁוֹט!"...

רעמים, רעמים מחרידים זרמו וזרקו מלוע הרבי בחצבו את הפסוקים הנזכרים, וביחוד — בהטעימו בַּהֲנָיֵי רעש את הקְשׁוֹטִים. כדמיוני הילדותי תארתי לי את הרגעים המזעזעים האלה לעין אחד משמים שבמעמד הר סיני. אשרי אוֹן שמעה זאת! — "ולמה הרעיש הרבי את העולם בקְשׁוֹטִים?"

כאשר תגדל, בני, תוכח לדעת, כי יש גם אֱלֵי שֶׁקֶר, אשר תורתם שקר, ונביאיהם שקר, ומרבים לעשות רעות ושקר... וכמה נשפכו דמי ישראל על ידם!.. עֲנני סבי ולא יסף, כי רתחו דמיו. —

"יעמוד מורה־מורנו הרב רבנו יעקוב בן מורנו הרב רבנו ישראל ששי!" נשמע קול רבי אליעזר שו"ב, הקורא בתורה.

נכנם הרבי במתינות באהילת עטרתו על ראשו ועל מצחו, וכל

העדה קמה לקראתו ביראת הכבוד, וככל החדרים השליך הס. נגש הרבי אל השלחן, ברך בהדרת קדש ויקרא בפיו את הפרשה בהטעמה נכונה. התבוננתי מקדם ומה גם עתה, כי קורא הוא לרב עינין יודין, ואת הצירה יבטא אַי, כאלו כתוב דַּבֵּיךְ אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵיל... הסופר הפטיר, והגבאי הגזבר עבר לפני התבה והתפלל מוסף בקול ערב.

נגמרה התפלה, ו"העולם" התפזרו איש לביתו במחשבה תחלה לשוב הנה אל הסעודה השלישית. קבלו — וקימו. התפללו מנחה. ערכו שלחן. הרבי התנוסס שוב על כִּרְסתו בראש השלחן הערוך, ומסבים צפופים מימינו ומשמאלו, גם עומדים ממעל לו ולהם ומקשיבים רב קשב. "אתקינו; בני היכלא דכסיפין; הללויה, אודה ה'; אשרי איש ירא את ה'. אַל מסתתר". מתעכב הרבי ומתחכם ביותר בבית ההודה "יְסוֹד צַדִּיק בְּשִׁבְעָה נֶעְלָם", כופלהו, משלשהו; מדגיש כל תבה בפני עצמה, כל הברה, כל הגה, כמחבון להחוירהו למסבתו, להאודיטוריה ההלבינובית, כפי מדרגת הבנתה; מתקרב ומסים בכניעה, ברציה, ברעידת קול:

"תִּקְרַב רִנָּתִי לְפָנֶיךָ, ה'", וצמרמורת ערבה עוֹבַרְתֵּנו.

אין אֹמר ואין דברים להביע כמו את רְחָשינו־רְגָשינו ברגעים חקדושים ההם. דְּמָמת קדש. שואפים רוח. נהפכים שמיעה. עבר הרבי אל סיום הסדרה.

"זכור את אשר עשה לך עמלק"... תמחה את זכר עמלק... ומה עשה עמלק? — "ויבוא עמלק וילחם עם ישראל ברפידים"; "וירד העמלקי והכנעני ויכום", שִׂים הרבי את המקראים ברבר שתי התנפלויות עמלק על ישראל, וכי נִזְכּר בגללן בשתי מחיות: "מָחה אֶמְחֶה", ותרחיב הרבי את אמרתו בגלה, לאמור:

"אמנם, היו ההתנפלויות תולדות העדר אמונה הגונה. ברפידים נסו ישראל את ה' לֵהָנֵּחַ: היש ה' בקרבנו, אם אין, — אמת, זוהי ספקנות, סַפְקָנוּת, אך לא כפירה, חס ושלום, והיא הפעם הראשונה; לכן הועילה תפלת משה רבנו, ונצחו את האויב, ככתוב: "ויחלוש יהושע את עמלק". לא כן במעשה המרגלים: כפרו בעקר והעדיפו את האנוש החלש באמרם: "כי חזק הוא ממנו" כביכול, נגזר עליהם כְּלָיָה, ונוסף גם הכנעני על שונאינו, וְעָבַר האויב, ככתוב: "ויכום, ויפתום"...

כן נקשרו העינים וברגם היו מובנים לי. אך פה יצא נתיבו אל קו הנסתר.

"...כלב, שהיה לבו למעילה (למעלה) ועיניו למטה, זכה לחלק ונחלה בארץ־ישראל... גם שמא גרם כי כלב בגימטריא בן, שהוא שמו של הקדוש־ברוך־הוא"... נוטריקונים, ראשי תבות, גימטריאות וכדומה, ופה נמוטו פעמי בינתי: שמעתי קול דברים חוצבים להבות אש, שאיפה עזה והתלהבות פתוטית להביע, לחשוף, לגלות נצורות; מתאזר הצדיק בהתאמצות לבאית, מתגבר ממש עד כלות הנפש, בחינת "באו בנים עד משבר"... שמעתי — ולא ידעתי.

כמוצאי השבת לא היה כל קבלת פנים, כי נח הרבי, נח מעבודת הקדש; ובבקר — כדלעיל, כי צביון אחד לכל ימי המעשה. אכן, בטרם עלות עמוד השחר ביום ו' פנה הרבי עם לויתו מקהלתנו; והוא — אחד מצאצאי הרב הגאון רבי יעקוב מליסה, זכרונו לברכה, מחבר "דרך החיים". וכאשר לא ידעתי, מאין בא, כן נכחד ממני, אנה יצא. ואולם את יצר מחשבות לבו — להכנס חרש ולצאת בחשאי — השגתי אחר זמן: שונא המולה הוא, וחושך הוא את נפשו האסטניסית מפרידה המונית, פמבית. כן: "כבוד א'—הסתר דבר". וכן גם כבוד אנשי אלוהים.

אליעזר השו"ב ושמחה פרימן המליצו עליו שיש בו התמזגות יפה מחב"ד ורוזין.

בנפשי המתרשמת נשארו עקבות עמקות. כאלו קבלתי על עצמי לחקות מעשה רב, הפך לי ה' לב חדש, ואהי מתנהג כהרבי: טובל שחרית, ואם היו המים צוננים כקרח; מעביר בכל בקר לא פחות משני דפי גמרא בהשמעות; אומר וגומר ספר תהלים ומתפלל בכונה עצומה, בגעגועים, בדבקות; מטהר ומתקדש באכילה, בשתיה וממעט בשנה וביתר צרכי הגוף; מרבה בתורה ובפרישות, בסליחות ובתפלה בימים שלפני ראש־השנה ובימים הנוראים עצמם; מרקדק במצוות ובנקיון עד קפדנות קיצונה, עד אניגות דעת. הזרי לא מחו בי, לא הניאוני ממעשי, הזרים והתמוהים בקיצונותם הנפרזה, כאלו נדברו ביניהם לבלתי הפריעני מהנהגתי ולראות אחריתה. אפס כי לעגו לי אהרון ורבקה באמרם: תופש מלאכים ברוך. כמטרף היתי בעיניהם, וכן גם בנוני וקנאוני תכופות. קצתי בחברתם

העלבת ועוקצת והעתקתי את ישיבתי אל בית סבי, מן האמצע אל הקצה. וַיְהִי צעדי זה אפַנִי מאוד, מקביל אל השנוי הרוחני בי: בחלוך נפשי נטיתי כמו־כן מן הדרך המֻמצע אל הקצה. פֹּה, בבית סבי, לא ידעתי כל לחיצה וכל כזיזה, ונתתי למעשי ולשאיפותי חפש גמור. ערכתי טבילות כאות נפשי, תפלה באריכות, נדידת שנה; כנסתי ספרים והגיתי בהם יומם ולילה וכדומה מעשים אבודי מרכז, הגובלים בסנופים משחיתים והורסים את הגוף. גם קפוֹטָה שחורה הזמין לי סבי אצל דויד חיט, והיא לִבְשַׁתני כמַדַי; גם אבנט שחור קנה לי, — והייתי בעיני באמת לרבי קטון, מתבודד ומתחולל משובה נצחת, עד כי... אחזני שעול, ולעתים גם מחוש־ראש חריף. ותתחלל סָכתי מאוד, ותִפָּצר בסבי לשום קץ „לשגעוני", הצוטתים חיו. גם הורי דרשו זאת בחזקה, בראותם אותי „מרחיק ללכת ביותר", — ואחדל.

פלא הוא: חדלתי כרגע בלב שוקט מכל הזיותי, מֵרעות רוח זאת, בלי התנגדות, בלי כל הַקשנות. אדרבה: אורו עיני, שאפתי רוח ברחבה, מלוא ריאתי, בנחת רוח. כאלו פרקתי מעלי עֹל טעיק, קפץ מעלי איזה שטן, אשר לְכָדני־צָבתני בצפרני ברזֹו ולא נתנני השב רוחי ממעשי תעתועים. הוקל הכל: סר צעיף הסנורים החולניים מעל עיני האחוזות, וברוך ה', כי פרה את ברוך!

אכן, כעבור ימים אחדים, והחג קרב לבוא, החלותי לחוש כעין שעמום, ולא יכולתי להאריך את נָוי בבית סבי. גם עשית הסֻפה לא הרגיעתני, לא סִפְּקתנו. כמה שהפצירה בי סָבתי וגם שרגא אחי, לא נעניתי להם, ושַבתי אל מעון אבי. שם זרמו חיי מעתה באפיקם הרגיל, כקדם, אך הספרים — לא הלך לבי אחריהם, כאלו שְׂבַעתים והקיאותים, כזולל דבש. התחמקתי מהם, ואף לנגוע בסדור מאנה ידי, כאלו התכנם לו בתוך דפיו איזה שרף לנשכני. גם... מהתראות עם רבי ברוך שו"ב נמנעתי. הוא הבין הגיגי מרחוק וייעץ את הורי להניחני לנפשי, ויחלוף מאליו רוחי המשֻנה. ויפה יעץ. עברו כשבועַים, ורוחי שָׁקטה, וחיי שבו למסלולם. סגֻלות הטבע וששון הנַדות רפאוני בגוף ורוח, הבריאוני כליל וישיבוני אל ארח חיים נרמלים, והייתי ככל האדם. אולם...

אולם פעֻלת הרשמים החיובית רצופה בגנזי נשמתי ככוח חי וקים

עד היום וגם, מאמין אני, עד רגעי האחרון. אהבת הסדר והקביעות היציבה עם ההתמדה והעיון; אהבת הנקיון והיפי, הזהר והטהר עם טהרת הגוף והנפש; הרגשת הקצב והנוי הפיוטי עם התעוררות החוש הציורי; ההתענינות במצב כל אדם והזריזות להיטיבו גם יותר מכפי היכלת, עד התנדבות ממשית — כל המעלות הנעלות האלה והתכונות התרומיות, אם נמצאו בי ונמצאות גם כיום, פרי ההשפעה הנפלאה ההיא הן: הצדיק יסוד עולמן בחלק חשוב, הוא אביהן כמעט. כן: זיו דיוקנו של רבי יעקוב הצדיק הזה קרן על פני ימים רבים ככוכב סיריום, ואליו שאפתי לעלות; וכוח המרות הנזכרות, שהן כוח כוחו הוא, לא סף מאוצר נפשי לעולם. בעת רעה הופיעו בקרבי כמלאך הגואל והורוני את משוגתי, העלוני בהדרגה ויחציוני מלחצי. ובעת טובה שוו לנגדי תמיד את אנשי המעלה, מאורות העולם, ואת קדושי ישראל התוו לי להדמות אליהם ולהשתוות במעשיהם, כי זאת תורת האדם. ומה פרי שוּתה לי תכנית־חיים זאת? — בנים גדלתי ואמנתי למאות ולאלפים במשך יותר מיובל שנים, גם הורים ומורים מכל שדרות העם, והם נאמנים עם אל ועם ישראל וקדושיו, טבטחני. רבנו הקדוש (ערובין יג:) ראה את רבי מאיר מאחוריו, ונעשה עדיף מחבריו; ואני חזיתי איש קדוש באור שבעת ימים מכל צדיו, ואולי העדיפתני הסתכלות זאת גם אני. —

רבנו יוסף־צבי הדין שב מדרכו על חג הסכות; אך איזו מניעה נסתרה עצרתהו מחדש את למודינו. כמה פעמים נראינו לפניו, אנוכי ואהרון, וגם תבענו בפינו ממש — וללא הועיל. גם זאת אמת: שב רבנו מדרכו שלוּל מנוחה, וכאלו צר לו המקום בזבולו. פעם וגם פעמים בשבוע היה נודד לקריבזר ושב משם ברוח סוערת ופנים נזעמים. לסוף חלה, נפל למשכב, והיינו משמשים את הרבנית ואת רבנו וסועדים אותו על ערש דוי, — וכמה ברכות אצלה לנו הזקנה המסכנה! אך תורה מאין תמצא?

אכן נפלאים מעשי ה', המחולל כל. מסבב סבות הוא ומרים את המציאות גם למעלה מגבול כל דמיון, והוא, יתברך, העמיד לנו רוח והצלה ממקור לא שערנוהו.

יו. תְּקוּפָה חֲצוּפָה. רְאוּבֵן.

המשך.

בשנים ההן, סביב לשנת 1870 והלאה, יצא דבר מלכות לצבוא צבא מאֻכְלסי רוסיה. הפְקֻדָּה הרְקרוּטית הזאת יצאה לראשונה בימי פ ט ר ה ר א ש ו ן והתקימה מן שנת 1699 עד 1874, עד התפרסם חֻקת הצבא הכללית. בעקר חלה החובה הרקרוטית על האכרים ועל העירונים לבד, והיא: לחלוץ שני אנשים וחצי מכל־אלף לשנה. במרוצת השנים התחוללו ביסודי החֻקה שנויים שונים — להקל ולהחמיר. הה אלי! כמה פשעים נוראים יצרה החֻקה־המבוקה הזאת!

ובכן הוטל הגורל על בלטה לגַים כחק שנה־שנה מספר צעירים לעבודת הצבא, וגם העברים נכללו, מובן, בחובה זאת: לחלוץ מעדתם העברית כל־שנה אחד אחוז לשלשת אלפים נפש, ומכסם בסך־הכל שש נפשות־רקרוטים. פְקֻדת הרוממות התירה להעדה לצבוא את מספר הטירונים בכל אֹפן: רצוי מקרבם הם; ברם יש להם רשות לשכור שכירים כאלה גם מאת התושבים הרוסיים ולהציגם לבושים צבאית אל נקֻדת הכנום על חשבונם, אל קַמְפון הגיום. בחרו בועד. זה, מקֻים ומעֻטר בעז שלטון, היה דן בישיבותיו על האמצעים ועל האפשרים למלא אחרי הצו, והיה יועד לחובת הצבא צעירים עשירים בני עשרים שנה. ידוע ידע הועד מראש, כי ימאנו בתי־אבות אלה להוציא אל גדודים את בניהם, ולכן יחרצו על־כרחם להכנים אל קֻפת הקהל כֹפר נפש, ככל אשר ישיתו עליהם; וכסף הפדויים יאפשר להם לשכור אחרים אם מן העברים ואם מן הלועזים. הועדים הישרים השלימו את ממֻנותם באמונה: היו שוכרים באמת בעלנים בעד כספים מזֻמנים וממציאים את השכירים, наемники, חלוצים בכל אל המקום הדרוש. כן נשכר בתור רקרוט גם פרוקופי שלנו, והועד סלק לאחותו, בנוכחות אבי, הנקוב לאפיטרופס לו, את סכום השכירות, שאמדוהו במְצֻבָּאה הבלטית.

לא כן הרשעים: הם היו אוצרים את כספי הכֹפר אל כיסם הם וחיו מאכפים „ממון קרח", ומתנפלים אחר־כך כדבר באפל על עניי ישראל, תופשים בעזרת המשטרה גם בנים יחידים, בין פנויים ובין נשואים,

ואם מפרנסים הם בעמלם את הוריהם החֻלָּאים, — ומסגירים אותם לצבא בחזקת היד, כמעשי החטפנים בימי ניקולי הראשון. ולמען כַּפות החמס על לבושם, ולא ירגמו אותם אנשי עירם באבנים, היו עוכרי ישראל אלה פורשים מצודתם גם על נכתבי בלטה, המתגוררים בערים שונות. שם יעשו חברי הועד הרשעים במחשך מעשיהם עם הפרְסָטַוִים ועם השוטרים, והבחורים הרשומים היו נאחזים כדגים במצודה, והלוכדים אוסרים ומוסרים אותם לתעודתם. מי שנתפש — נחלט, ולא תועיל כל קַבלנה וכל תחנה, „הלוך ילך!" זאת היתה סממתם הנחרצה. כאמור, היו הועדים הזידונים הנזכרים מעבדים את מעבדיהם בעזרת הרשות, לכן היתה ידם תקיפה. ומוראם וחֻתָּם על כל ערת ישורון, ואין מוחה, ואין פוצה פה מיראה, פן יָלָשֵן, ויתפש כמורד.

יוצאים מן הכלל המְקֻלל הזה היו גְדולי המושבות העבריות: בני אכריהן היו פטורים עדין מחובת הרקרוטות, והיא שעמדה גם ל־ראובן בן יצחק (פרק ז), שהיה אז כבר אב לבנים, להחיש מפלט לו להלבינובה ולהסתתר החרף בצל קורתנו מרדיפות הקָנְסְקְריפציה.

השתנה ראובן כְּלוֹ במשך ארבעת שנות „שאתו רחים על צווארו". אָפְיוֹ קבל צורה הדורה וקבועה, אנושית־נמוסית. דעתו התגבשה, התישבה, התפתחה באֹפן רצוי ותכונן לה בסים מוסרי קים בהוָיָתו החברתית. אסכולת החיים הצבוריים והמעשיים לטשה את כשרוניו הנרדמים וַתְּיַצֵּר מן שטן מחרחר־ריב, מפרא נבוב, אדם נלבב, ויהי ראובן לאיש במלוא המובן, לאוהב שלום, רודף דעת, שוחר טוב. תכף, מן הימים הראשונים לבואו, נכנם במערכת משפחתנו בתור בן־בית, כאלו גדלנו עמו תחת תקרה אחת מלדה ומבטן. בכל יכלתו היה מתאמץ במשך החֹרף להפיג לנו את צער החיים הקשים ולהתענות בכל אשר התעֲנִינו אנחנו במרוצת חצי השנה, כאח לצרה באמת.

כי חֹרף רע ומר חלק לנו ה' אז. חֶסֶר מסחר וחסר מעשה, היה אבי יושב בביתו חסר הלחם, ונפשו דאבה מני עֹני. אמנם, לא חדל אבי מנסות מזלו במשא־ומתן זה או אחר, מן חבא בידו, ובלבד שישתכר אגורת כסף לפת־לחם, והפסיד תמיד. השנה השחונה והריקה, שחֻתה בַּצֹּרת שנית ברצועה חפורלית, דְּאה כל מעשת, עֻקרה כל עסק, שְׁתקה

כל תנועה. נוספו על המצב הכלכלי הירוד גם "הקרירות הארורות" והשלגים המְפַלְגים. כל מה שצפה אבי ונבא מראש, התאמת והתקים במרה גדושה, אך... אך לחשוך איזה פקדון לעונה רעה זאת לא עלה בידו. אזלה כל פרוטה, ואזל כל מזון, ואזלה כל אפשרות לצאת מן המצר במשך החֹרף. עברה עלינו השעה הרעה בחדרים קרים וחשֻכים, ריקי לחם ובגד ומלאי צער ויגון. סבי ודודי לא עמדו מרחוק ומעת אל עת מהרו לרַוחתנו, לישועתנו. אך גם עליהם עברה כוס שתי שנות הבַצֹרות. וגם זאת: "אין הקמץ משביע את הארי", כי שִׁפְּלָנו ה' מעני וַיָּרֶב את משפחתנו: ביומי חנֻכּה נולדה אחותי עֶדְיָה, ונוספו בבית דאגות בעניני הטפוח והפקוח גם על היולדת וגם על המולדת.

רַע נְפָר בְּיוֹם רָע. רחם עלינו אז חיים בן משה־אַפא, אחד ממכרינו, וַיַּצַע לאבי לקנות מידו עמרי חטים ולטחנם קמח, והיה לנו למחיה, עד אשר ירחמנו ה', ואז נשלם לו. חיים בעצמו רכש שתי כומסות גדולות, והנן בגרנו, מאת אחד הכפריים הבְּבְּריקיים בתור פרעון, כי השנה התרושש הפלח, ככל החקלאים במשך שנתים הרעב, וסלק לו את חובו בתבואה. קניה־מציאה זאת, מתנת־חנם ממש, שחדתנו, ועוד ביום ההוא המציא חיים בעצמו על עגלתו לפרזדורנו ששימה שלֶמה: ששים עמרים גסים, ושכליהם— מהן מלאות, ומהן ריקות. פרשנו בירום גדול על קרקע הרצפה, וכל אחר משך והכנים אלֶמה וַיָּדָשׁ במקלו את המלילות, הצנומות כפִלְפֵּל, מאין לנו טרפוגים, מדושות. אחר־כן זרינו את המֹץ והחֲשַׁש, כָּבַרנו את הבָּר וַנְּבֵרֵהוּ, ואבי טחנו בטחנת־רוח הקרובה, הביא בזריזות את הקמח הפֶּהה, הטחון בסְבָיו, ואמא לשתהו בחדוה ותאפהו כִּפרות—והן טָרות, מרות כלענה... אפס "נפש רעבה — כל מר מתוק". מני אז אפתהו אמא עוגות, רקיקים, וַנֹּאכלֵהו "מצות ומרורים". כן המתיק לנו הרעב, ברוך הוא, את מרירות הלחם כל החֹרף. הקר חדל להציק לנו מאז, וזוהי הנַחַת האחת, ההיתה לנו בחדשי ראינו רעה: הדלק הצבור והאגור בקיץ עם קש העמרים מן הדישה יום־היומית שמשו לנו חֲנִנָּה נאמנה מפני הקור, המשַׁבר את העצמות.

ובהרבה עִוָּרנו ראובן.

ראשונה, בשלומיו כסף לנו, אמנם זעירים, אך שלומים מזמנים

בזמניהם. התמיכה הַכַּסְפִּית היפה עברה, בלי ספק, את ערך הדירה והמזונות מידנו לו. ומה נפלאים מעשי ה'! מעולם לא פִּלְּלו שני הצדדים, המְאֻרָס והַמְאֹרָס, כי יבוא יום, אשר ינביע להם תשועה הדדית, אשר תִּגדל ותַחָשב, עד שתמלט מרעה גם את שניהם. ומה עמקו רגשי חבתם זה לזה! אמנם כן, צרות משֻתפות מרביקות את סובליהן אחד באחד, והוא המֶלט הבטוח, המבצר לעולמים!

שנית, השתתף ראובן בדישתנו, ואל יהי עזר זה קל בעיניך. מובן מאליו, כי במוט אחד ערמה ידו האמיצה חטים יותר מאשר אני ואהרון בשנים, כי כאיש—גבורתו. רבקה לא חבטה כלל, כי עזור עזרה לאמא להטפל בתינוקת; להסיק את התנור ולחתם חמים לרחיצה, לכבס חִתוּלים וליבשם, ללוש מִקְרָצות ולחָלָטן ברוחחים, למען תאכל אמא, תגמע, והיה די חלב בשריה להניק ולסתום את פי עֵדֶיה הזוללה הפעוטה, אשר החרישה מתחלה כל אזנים, ולא הטתה אזנה לשום טענות ומענות. חָלָב! ורק חלב הב לה, ודוקא תכופות. כן הוא: בשנות שָׂבָע מתברך המאכל במעים; אוכל אדם קמעא ושָׂבֵע. ובימי רעבון להפך: אין שֹׂבַע גם באכילה גסה ותכופה. — ראובן — הוא היה מזמיננו רכות אל החביטה, בבקשה ובחביבות, כאלו רשות היא לנו, ורק עליו חלה כל החובה. ואף פעם לא יטריח את אבי.

"די לו לאבא בראגותיו שלו", נשמע פתגמו הצודק. וכמה מוסרית היתה העזרה הגופנית הזאת, כמה תורנית!

שלישית, סִיּוּעוֹ הָרוּחָנִי, העולה על השתים הקודמות, כי כתר תורה לו. מראשית בואו, בסוף מרחשון, התבונן בבטלה, התוקפת אותנו כל הימים והיולדת ריב ופצעים. כל אחד מאתנו הולך בשרירות לבו, ומי אדון לנו, ורק תנואות נמצא, אמתלאות והצטדקאות להתנפל זה על זה בשאגתנו כל היום. אמר ראובן אל לבו להסיר את המַכְשֵׁלה, תולדת הבטלה. ישב והתיעץ אתנו לסדר את פְּנָאֵנו, לבל יצא לריק. במושב שלשתנו עִבדנו תכנית, מקפת את עצמי למודינו, הקנויים והידועים לנו. וראובן אמר:

"רוצה אני, מבינים אתם, למעום טעם גמרא. בילדותי קשיתי ערף

לתורה ולכל ספר; וכמה שהֵכִיתי מוסר לא לקחתי. וכמה סבלתי בגלל בעוותי בבואי באנשים, כמה נשפך דמי בקרבי... ועתה" —

מענהו הרך והלבבי לבבנו, ואני הצעתי לחזור על המסכת גטין. אמנם, כבר שכחתי הרבה, בלי ספק; אך הלא ידעתי את שלושים הדף הראשונים גם על־פה. האֻמנם נעשה לוח זכרוני טבלה ריקה? מלבד זאת, הן מבין אהרון היטב, ואולי לא יִבָּצר משלשתנו, ויכול נוכל. לכה נגֵפה. נסיונו, והנסיון עלה יפה. מתחלה בקשי. אולם מיום אל יום רכתה האמביציה, וגם זִכרוני הראנו נפלאות גדולות ממש. בפסקות רבות הזכרתי אף את הדקדוקים הדקים של רבי חיים כן בגמרא וכן ברשי. אכן, הרבה סִיֵּע אהרון בהתבוננותו, ולפעמים גם אבי בהיותו ביתה: אני ארים חרם, והם ימצאו מרגלית תחתיו, והנאתנו תמריא עד לשחקים. וביהוד יַחַד ראובן; אין גבול להתפעלותו ולהתענגותו. כילד, כילד ממש, התרפק עלינו תמיד ויבקש תורה מפינו; חזר על כל לקח ושב וחזר, ולא פסק פיו מגרסה כמעט. עם אכילתו הרוחנית נֶעוֹר תאבונו; ויותר שלמד, יותר חשקה נפשו. נתקלנו גם במקומות מסֻפָּקים, בלתי מבֹארים ומחֻוָּרים על־ידי כל צרפם, והיו חברי מפקפקים בנכונות הסברתי, ולבי גם אני מהסם להעמיד על דעתי, — אז נביא את הדבר הקשה וכל הספֵקות המתרגשות אל יוסף־צבי הדַּיָּן רבנו. הוא — התִּשְׁבִּי שלנו; ומה יעלוץ לבו בראותו אותנו עוסקים בתורה וחוזרים על למודינו!

"עליכם נאמר: כל המקים את התורה מעני, סופו לקימה מעשר (אבות ד, ט). לִמדו, בני, למדו היטב, בהתמדה, וזכות התורה והאבות תסַיַּעכם, וְהִצְלַחְתֶּם". בֵּרכנו הישיש, וברכתו התקימה.

מן הפרק הרביעי והלאה הוקלה חזרתנו בהרבה, כי מִפֵּן ועד הסוף הלא למד גם אהרון מפי פרץ רבנו והיה בתרביצתו טובינא דחכימי. ואמנם, בששים הדפים האחרונים בגטין הראו זכרונו ושכלו עֹז ותעצומות "ולבו בָּן ככבן השמונים". רק לעתות רחוקות מאוד הָפַתם יָפַתם מַעין חכמתו ויזקיקנו לפנות אל הרב לעזרה. כזקן ורגיל היה עומד אהרון ומסביר, ופֵרושיו התקבלו על הלב. ובכן עלה בידנו, למרות היותנו לפרקים צעוּרים ורעבים, לחזור בעיון רצוי ובסדר נאות את מאה ועשרת הדפים של גטין ושל בבא מציעא פרק ראשון ולהוסיף עליהם חָדָשׁ, את הפרק

השני: „אלו מציאות". התורה חזרה אז לאכסניתה, התרשמה ונקבעה במוחי כמְזוּזת בקְפסה. לא הנחנו את ידנו גם מחָמש ורשי וגם מכתיבה. אבי יביא לנו מן העיר ניר לבן ויתר מכשירי כתיבה, מְסַרגלתו חַדַקוּית ודוקוית, ואנחנו מתחנכים וכותבים: נעתיק איש־איש מאשר נשאו לבו, או ישרטט לנו אבי את השורה העליונה בכתב ידו, היפה מאוד, ואנחנו נתאמץ לסגל לנו את האותיות עם סלסוליהן הפליאים. הודות לתרגילינו אלה סְגַלתי לי כתיבה תמה וסדורה, וגם את הכתיב, ולא פלט עטי שבוש מעולם, ויהי לפלא.

ראובן יעצנו ללמוד, ונמצא לָמֵד גם הוא. כאמור, התחכם הוא כנגד אורנו, ומלבד גרסה דינקותא, אשר קמה לתחיה ברוחו, כעין תחית־המתים למודית, קנה לו במשך החרף תורה הרבה מפינו, מפי עוללים. סוכל היה רבות מן הדירה, מן המזונות; אך אור התורה היה מהַנֵּהו, מחַיֵּהו, מחממהו וְינַשֵּהו כל עמלו ועולם ומלואו. „כאשר ידחה מעט מן האור הרבה מן החשך, כן ינצח מעט מן האמת הרבה מן השקר" (חובת הלבבות, שער יחוד המעשה), וכן יבריח ניצוץ אחד מן התורה הרבה מן הבערות. במשך החרף שִנה עז פניו, וחכמת התורה הַאִירתם; ויהי ראובן, „הראש המטְמטם", למבין, ללמדן, לבקי. וכמה היה כרוך אחרינו, אחרי רבותיו הקטנים! מְשַמשנו היה ודואג לנו, ממציא לידינו כל צרכינו ומקדמנו בלחם ובמים בבקר־בבקר; משַהלנו, מחבקנו ומנשקנו... אין אֵם מְטַפלת יותר בבנה יחידה. מה רב טוב צפון ביחסים חמים אלה! מי ירגישם, מי יעריכם.

הגיעו ימי האביב, ימי תעורת הטבע וכל חי. כל היקום התנודד, התנועע ויחרוג ממסגרותיו. באוירה המקיפה הרגשה תחית הכוח והרצון, ומעיני הַהַעְוָה והמרץ נפרצו לפעָלה ולעשיה. ראובן נפרד ממעוננו בפרוס החג, בתחלת ניסן, בדמעות גיל, הוא קבל מכתב מאת אשתו, כי נחה שקטה העיר, ואין פחד, והגיעה השעה לשוב הביתה". וָיָאָנו ראובן, וכל קירות הבית הרגישו, כי הלך מחברתנו ידיד נפש. הוא שִהלנו בנחמה ובהבטחה לכתוב לנו תכופות—וישכח, כנראה. וכל האומר: „ראובן חטא"— אינו אלא טועה, וה' יסלח לו. —

בגַלי האויר התפשטו שמועות טובות, מבשרות ישע ונחומים, כי פקד ה' את אֵזורנו המרחם, וַיַפרחו, וַירַבחו, וָיָרק ברכה ושפע רב, וְיהי פְּסַת־בר

בארץ, אשר כמוה לא היה זה שנים. ואמנם כעבור ימי הפורים הפשירו השלגים, ויזלו האשדות אל הגיאות, והאכרים חדשו את פני האדמה במחרשתם, ויתשוטטו נושאי משך הזרע, ועל שפתותיהם — תפלותיהם לאל עליון לגמור עליהם לטוב. הנצנים נראו בארץ, חבושי כובעי כסף וזהב וכל צבעים, מברכים אותך בקדה ואומרים לך: הננו! חיו כל המסחרים ויעמדו על פניהם, ויתעמרו קטון וגדול איש־איש בחנותו ובמרכלתו. נהרו פני ההלבינובים ונהרו גם הם אל הירידים הקרובים ואל השוקים, וישתכרו, וירויחו איש ככל אשר פעל ה' למענהו. האביב בא — תחיה באה — חיים חדשים באו!

גם לאבי הזמין ה' פרנסתו במקח ובממכר. ומן הצעדים הראשונים השתכר כבר מלוא קמצו. סבי המליץ על סחר אבי, לאמור: „ישראל שלי קונה ביקר ומוכר בזול ומרויח יפה". ולא נפלאת היא. החקלאים חשו עתידות טובות לזריעות החרף והאביב, בראותם את הנבטים ואת הנצים פורחים ומשגשגים וממלאים פני השדמות תנובה, ולכן קוו ליבול מכביר, — וימכרו את צאצאי אדמתם המותרים, ויקנו צרכים, וישלמו ביד נדיבה בלי עמוד על המקח: על כן זרמו פלגי חיים בכל אפיקי המסחר והתעשיה. ויהי הסוחר מוכר סחורתו היום ומתחרט מחר למראה עלות השער מעת אל עת, כי מכר אתמול בזול בערך אל שער היום וכאלו הפסיד. אז תמשל אמא משל נאה, לאמור: „אשרי האיש, המוקיר לקנות ומוזיל למכור — ומרבה להרויח.

סבי ראה, כי קשים לו מזונותיו משנה אל שנה, וכי אין כל תכלית לפניו פה, ומה בצע איפוא, כי ימשיך ישיבתו במושבה הקצוצה? ירו מסלקה כבר מכל עבודה ומכל משק כפרי, ומה מעכבהו פה? לסוף נסע סורנה וימלך בצדיק רבי דויד, אשר עמד אז במעלה עליונה, ואין מספר למעריציו. הרבי בשרהו, כי אורח בזמנו הוא. בעצם עתה יש לחצר צרך בעגלה וסוסים; עגלון יש, אבל כסף אין.

„ועתה זאת עשה, רב צבי־יהודה: קנה עגלה וצמד סוסים טובים, ושכנם בחצרי — ומני אז לא תצרך לדאוג בעזרת השם. מדי שבוע בשבועו תפיק מקפתי שני רבלים כל ימי חייך, ויכלת לשבת לפני ה'

ועין כספר ברעה צלולה וכלב שוקט ובוטח בה׳. רק פַּקֵּחַ תְּפַקֵּח על סדרי החצר, על העגלון ועל המרכבה, וזאת מְמֻנוּתְךָ היעודה״.

ועצת הרבי דוד הסורני בימים ההם חשובה לחסידיו, כאשר ישאל בדבר א׳, ואחרי דבריו לא ישנו. לא אַחר סבי והעתיק את משכנו סורנה, ושם שכר לו חדר בבית מַבָּרו, הוא שלמה בן מאיר, בשכר רבע לחדש; מלא אחר כל התנאים, אשר הִתְנה הרבי, ויחי חיי שלוה באמת. כי מלבד הפְּרָם השבועי מקפת החצר, הכניסה נם שָׂבְתי רוחים מפרי ידיה — מסריגת פְּזמקים וגרבים, כי מאנה לאכול להם עצלות כל עוד כוחה באצבעותיה, ולא חשכו רואותיה בארְבּותיה.

אז תעבור משפחתנו אנחנו אל בית שבי, ותהי לנו הָרְוָחה במגורינו, ולאבי — הַרְוָחה בעָקְבו כי הַצְלַח הצליחהו ה׳ בכל אשר פנה. קבלו עליהם הורי ״בלי נדר ובלי הסכמה״ לקטן בהוצאות ולקבוץ על יד כמרוצת השנה החולפת סכום מסים, והיה החָפָּכון לחדש את עבודת מלאכת הריפות בביתנו בבלטה. שקר המסחר, והבל היריד, ורק אומנות קבועה יכולה לפרנס את בעליה החרוץ והמהיר. רק המלאכה מבססת את חשקדן, לבל יהי כָּפות ומשְׁעְבד לעזרת זולתו ולבל יפול תחת מסבות הזמן ותַהֲפוכותיו. כאשר יאמר משל הקדמוני: שבע שנים היה כָּפָן ועל מפתן האוּכָן לא דָרַךְ. מקבלי החלטה נמרצה זאת, נסעו לבלטה והשכירו את ביתנו לדַיָּר ההוא עצמו עוד על שנה; וזה הוסיף עוד מעט ברצונו הטוב, כי, מלבד שיש תקוה לשנה טובה, פרין מעשהו לטוב, ותולה הוא את הברכה בביתנו. ״שנוי מקום—שנוי מזל״. גם סָלַק להורי מראש את כל שכר הדירה בשלֵמות. הצטידנו מחדש בשתי פרות עֲלות עם עגלים זעירים ונחמדים, — ועוד הפעם הופיעו על שלחננו הרזה חלב, חמאת, זבדה, גבינה ויתר מאכלים טעימים ותבשילים עם תופינים, אשר לשמם ולריחם מתעורר בך תאבון זאבי.

ובכן נהפכנו בזמן קצר מענים מרודים לבעלי־בתים אמידים במקצת, וכמים עברו זכרנו תכופות־תכופות את התקופה החצופה, אשר נָפַנו ה׳ בה, ואשר עָנִינו בה מאד. הורי קבלו אז את היסורים באהבה, ויצדקו עליהם את הדין על אשר עזבו שקל קרוב מפני מָנֶה רחוק. מוסר זה הוא

הטוב, אשר הפיקו מן הרע ההוא; ואנחנו הקטנים? יכולים אנו להודות עם המשורר: „טוֹב לִי כִּי־עֻנִּיתִי, לְמַעַן אֶלְמַד חֻקֶּיךָ".

יח. רַבִּי מָרְדְּכַי.

סוף.

סמוך לביתנו הנגבה נבנה בית דויד דודי, בית עצים וחֹמר, גבוה ומרֻוָח, לשלושה חדרים עם מטבח רחב ותנור גדול ורם. נכנסים אל הבית דרך פרוזדור גדול בלתי מקֹרֶה, המשמש גם רפת לפרה ולעֶגלה, וגג הבית יַטַלֻלוהו. בכתלו המזרחי — פתח, המוביל אל לול העופות הביתיים, שהם: תרנגולים, ברוָזים ואווזים. ושם, בתחתית הקרקע, נחפר מרתף מצער מלא כל טוב, כמרתף הפֶּסטיל־ניקום בבלטה. כי אשת חיל היתה גם דודתי בתיה בהנהלת משק הבית ובהפרחתו, ולא חשכה מעמל נפשה לֶאסוֹם אל ביתה את כל הדרוש למשק מלא. אמנם, להוציא פרוטה מכיסה היה קשה לדודי כקריעת ים־סוף, כאלו נעול הוא בעשרה מנעולים. כל רֻוחי דודי הכספיים השתמרו תחת ידה, במטמֹרת גנזיה, והיא — גזברָה מחמירה מאוד, וזאת תהלתה. כמה יאבק דודי עמה ויוכיח לה מן התנך, כי שנואה קמצנות יתרה בעיני א' ואדם; אך היא בשֶלה: אפשר עוד להטליא את הלבנים וללבשם ככה, ואת הבגדים הדהויים והטלואים יכולים הילדים לשאתם עוד כל ימי הקיץ — אין רע; ובכים מוטב שיֵאצר השקל לעת־עתה, ויסכון להכרח יותר נמרץ ובלתי נדחה באמת. על־כן היה ביתם תמיד שבע בכל כגן רוה. שני בניהם הפקחים, יעקוב ואליעזר, בני גילו של שרגא אחי, נראו יפים, בריאים, מוזנים. ולמען הרבות הכנסתם, השפיעה על דודי להשכיר את חדרם הגדול למרדכי המלמד, אשר לפני חצי שנה הזמינוהו הנה מקריבוזר, והם יסתפקו בשני חדריהם הקטנים. על מלמד זה המליץ באזני סבי השוחט והמנגן המפֻרסם בקריבוזר, הוא נחמן־שְמַריה, שהיה חולה בעת ההיא, ושבי, שאר בשרו, נסע שמה לבקרו. כשובו הביתה הציע את ההמלצה לפני משה קראם ושכנינו. וכן התישב עתה רבי מרדכי בבית דודי עם אשתו ושני בניהם הקטנים. למדו בתרביצתו שנים־עשר ילדים, שנמרו את חֻקם בחדר אברהם הדרדקן,

וכצאתם מפרנס לפרנס הביאו עמהם הכשרה והכנה הגונה בקריאה ותפלה וגם בחמש והסברו.

אגב. חבור לא נכנס אל תכנית אברהם הדרדקן. ריאליסטן היה מטבעו, וזרק את חניכיו לדעת כל למוד, כל שעור, בין גדול בין קטן, ידיעה נכונה והגיונית, ובזה הרגיל את הפעוטים להשמיע לאזניהם, מה שהם מוציאים מפיהם. ריפורמה אהודה זאת בתקופה ההיא!

במשך החרף הצליחו התינוקות אצל רבי מרדכי ויתקדמו במדרגה לא תשער, ושביעת־רצון הוריהם גדלה למעלה, עד כי התוַתר משה קראם ויעניקהו פרה חולבת בתור גמולה. רוח נדיבות ורצון טוב היתה מרחפת על כל ההורים, כמו בימי חיים רבנו. גם מאיר קרם מיָדֵענו, אשר אחיו הקטן, בן־הזקונים, היה קבוע בין החניכים, — היה מבקר כמעט יום־יום את רבי מרדכי ולומד מפיו שעה־שעתים. הוא לחש באזני, כי „מלמד טוב" הוא רבי מרדכי; ויש, אשר יטעם בבאוריו את „טעם רבנו חיים"*). אפרים בן בן־ציון חדל להלך אל חדר והסתפק בתורת אביו בחדשי הקיץ; האחים ניסמן, יושבי העבר השני, מעבר לגשר, נספחו אל פתח המלמד שבאמצע. ובכן התפרדה חבילתנו, והיינו נפגשים רק בבית־הכנסת בשבת וחג ומספרים בשעת הקריאה זה עם זה בחצר או אחר הגפה. אנוכי ואהרון ישבנו לפני רבנו מרדכי כמעט כל היום בתור לומדים עצמאים, מכיני תקריאים. הרבי מצא לנכון ללמדנו את כתבות; אחרי גטין לא יקשה עלינו למוד מסכת זאת. גם נמוק זה: בחוג הלמדנים הבקיאים נחשבת המסכת כתבות לש"ס קטן, לפי שכוללת היא בהרכבתה

*) אגב. בן־הזקונים הנזכר חלה בחרף ההוא ויאָנש, עד כי נשלו ממנו הדבור וההכרה. כל בני הבית התיאשו כבר ממנו, ורק הבנציונית עודדתם באמרה, כי „ער הרגע האחרון אין להמנע מבטחון". אחר לילה קשה מאוד בא מאיר בבקר אל החדר בוכה ומיבב. לקח סדור והתפלל. הגיע לברכת „רפאנו", ובכה עד נפרץ מגרונו, וכלנו הורדנו דמעות עמו. אחר התפלה עמד, פנה לשמים במעל ידיו ואמר:

„רבונו של עולם! תהי נא הפרה הכי טובה של אבי כפרת אחי החולה!"

וגו ביום מתה הפרה הכי טובה של משה קראם, והקטן קם מחליו, ויהי לנס. בבואם שניהם כעבור ימים אחדים החדרה שמחנו עליהם מאוד וברכנום בשמות מתאימים: את מאיר קראנו בשם „מאיר בעל נס", ואת אחיו בשם „פרתך־כפרתך". כן, יכול הקטן להתימר כר' אליעזר הגדול (ב"ר מב, א): „לשובתי מתה פרתי",

את רֹב הסוגיות ודוגמות הפלפולים שבכל ש״ס בבלי; ויתרון זה מחשיב את ערכה הלמודי כיוצאת מן הכלל.

את הפרק הראשון, את בתולה נִשֵּׂאת, למדנו בפרטות מְיֻחָדה, כי על כן משמש הוא פתיחה מכשירה לכל המסכת. ומתי לִמְּדָנו רבנו? — אחרי התפטרותו מן עבודתו עם בני־בי־רב ואחרי שאפו רוח, כרבי זליג בשעתו, שעה או יותר ברמדומי חמה. ביתר הפרקים מצאנו בעצמנו את דרכנו הנכונה ונַסְנו לעזרתו רק נְדִירוֹת. השעה היתה מַסְפקת לו לְשָׁמְעֵנו בשעור המוכן ולְנָטוֹל עלינו תקריא חדש.

אפן למודו הצטין מכל השיטות הקודמות בהתעמקותה היתרה. שוטט לו רבנו מרדכי גם במקרא, גם בתלמוד עם כל תלמידיו הוראה משֻלֶּשת, על דרך זה:

קוראים אנחנו את המשנה, למשל, עם הגמרא לִפּוּם רַהֲטה, והרבי נטפל אלינו אגב־אֹרח, כרבנו יוסף־צבי הַבָּן, ואיננו מתעכבים ביותר; מַגְמָאים אנחנו מאמר אחר מאמר ומסַתְּיעים בתמיכתו זעיר שם, זעיר שם עד סוף השעור הָעָוד. למה הדבר דומה? למעשה החיט, המכליב בתחלה בתפרים רחבים, רק כדי להתאים את חלקי הבגד, לכל יַנַּחו זה מזה. הריצה השטחית הראשונה מקנה לנו במובן בלתי־ברור עדין את המשא והמתן, התופש בלקחנו שלשה־ארבעה עמודים, בכללותו ובהבנה שטחית, כמו אצל רבי פרץ בסוף השבוע.

אחר־כן מתחילים אנחנו שנית, באפן מפרט יותר; מעמיקים לעין בכל ענין, בכל בטוא. בגמרא, ברשי; תופסים וקולטים כמעט את כל ההתקשרות ההגיונית ואת התפתחות הרעיון הראש מתחלתו ועד סופו. מין נתוח הֲלָכתי עושים אנחנו, הפרדה שכלית, ואין רבנו זונח בלי הערה מאירה אף שורה אחת כמעט, מעשה רבי חיים. מְדֻמֶּה לנו, כי כבר נהירים לנו דברי הגמרא כאור היום, וגם נגד מלכים־רבנים נדבר בהם ולא נבוש.

אך אז יצונו רבנו, אחר אתנח הגון, להתחיל שלישית בְּדֵי ידיעה ובדי אפשרות נשוחח עתה בצדדי הנושא היסודי עד למסקנת ההלכה; נדקדק בכל מלה, בכל פֵּעָה, ואגב נגלה חדשות, לא התבוננו תחלה, ומוצצים מן התכן עד הטִּפָּה האחרונה. יוצא לנו בעין, כי כל תכתוב

כאן מכרח להיות כך, ולא בנסח אחר, ולא בסדר זולתו. ולפי שכל הדברים מחוּרים מצִירים במשכיות לבבנו, אין איפוא כל צורך יותר לחזור עליהם ולשננם: כבר חרותים הם על לוחות לבותינו, בלומים באוצר זכרוננו, ולא ימושו משם נצח. וכן בכל שעור ושעור: לומרים אנחנו, שונים ומשלשים. על־כן קראתי לזאת שִיטָה מְשֻלָּשֶׁת.

עכשו נחשכת היא חדישה, ומחזיקיה רבים, וכן פרגוגים אמנים. ברם, אלפני נסיוני הארך, כי דרושה זהירות רבה למשתמשים בה, ולא בכל עת, ולא בכל מחלקה, ולא בכל שעור, ואף משֻלֶּשת לאו דוקא, וכי רק מורה מנֻסה מְמֻחה, חרוץ יצא את כֻּלָּם.

במרוצת הקיץ אצרנו לנו את שלשת הפרקים הראשונים, כארבעים רפים. בחרף כבדה העבודה עלינו מתחלה. למודי היום ואשמורה בלילה עם צאן מרעיתו היו מיגעים את רבנו בגוף ובנפש. גם אנחנו קשה עלינו מאוד להמשיך בלילות ולהרצות אז לפני הרבי את משנתנו. כֻּלָּנו היינו נופלים תחת תקיפות התנומה, ועצמות הלמוד היתה כזורק אבן לַחֶמת: השפתים תבענה, והאזנים לא תשמענה. ראה הרבי, כי טורדת אותנו שֵׁנה בישיבה, וייעצנו לסדר לפניו משנתנו בעמידה. הועילה התחבולה: שעה, שעתים היינו עומדים ולומדים לפניו בשמונה־בתשע שעות בלילה, ולא אכפת לנו. אפס, כעבור שבוע, שבועים, והתרגלנו למצב פרוע זה, כיתושו של טיטום לקול הקורנס, היינו מתנמנמים גם בעמידה. פעם יצאה מזה הַרְפַּתְקָה אי־נעימה. בעמדנו ליד השלחן באחור לילה ובהרצותנו לפני הרבי העיף את הפלפול „סרחה ולבסוף בגרה — תידון בחנק (כתובות מה.)", תקפה עלי שנתי הסרבנית: ידי רפו. וראשי הורד, עד כי נח לו על דף הענין. שחקו עלי הרבי גם אהרון ושניהם העירוני בבת־אחת: קומה, נרדם! נבהלתי, ננערתי, נפלתי ארצה. כאלו קָצוּ רגלי במזמרה. נשאוני כרגע והעמידוני, ואני עמדתי מרעיד כדניאל ולא הבינותי מאומה. התבונן הרבי אז, כי אין השעה הזאת כשרה ללמודים, וימצא אחרת נוחה ממנה: את אשמורת הבקר. אך מי אכזר יעירנו אז? — מסר לנו רבנו את הפסוק „עורה כבודי" לאמרו שלוש פעמים ישר והפוך סדי לילה בעלותנו על משכבנו ולכון בשעת האמירה את רצוננו להקיץ בארבע שעות טרם בקר. ונעש כן. נוכחנו, כי אוצר פסוק זה בקרבו באמת סגֻלָּה

נפלאה לפעול פְּעֻלָּה סָגִית. אחר "קריאת שמע שעל המטה" שִׁשַּׁנו את הפסוק (תהלים נז, ט), לאמור: "עורה, כבודי; עורה, הנבל וכנור, אעירה שחר — שחר אעירה, וכנור הנבל; עורה, כבודי, עורה", ומכוונים ברכוז המחשבה את שעת ההשכמה ומתעוררים בה, כאלו דוחפת אותנו איזו יד נעלמה. כה גדלה השפעת האמירה על שיטת העצבים. הפנוטיזם עצמי במינו. בכל־זאת היו היקיצה והקימה קשות עלינו מתחלה ומגלגלות עד עָנוי נפש. אך המחסור מחכים. התחכמנו לשכב בשעה מֻקדמה; ויישר הדבר בעיני הורינו מאוד. אמא מכינה מזון ומסעדת אותנו תכף לתפלת מנחה־ומעריב, ואנחנו מקדימים ועולים על משכבותינו, וחם לנו ונעים; והננו משכימים לקום גם בלי עזרת הפסוק ובלי כל קשי בשעה המְכֻנת, כי יָשַׁנו דינו, וגם מתוך ההרגל התמידי, הנעשה טבע.

והרבי? — לא מצאנוהו ישן אף אחת! קֹר עז בחוץ, וימש חשך, ומה טוב אֹהל הרבי אז! עוברים אנחנו דרך הפרוזדור, נכנסים אל הטרקלין, ואור וחם משיבים נפשנו. יושב לו רבנו על הגמרא, מעיף עיניו ומקדמנו בפנים שוחקות ומפיקות רצון תמיד, מה שמעודדנו ומרהיבנו וממלא את לבבנו תודה עֻמְקה לו חלף התיחסות האבית אלינו, אל המפריעים שנתו ומנוחתו המְצֻמצמה. זהירות צנועה ורחשי חבה נושבים עלינו מכל תנועותיו ומכל אמרותיו. גופנו ונפשנו מחליפים כוח בלילות, מטרים ומרעננים את הרוח ואת הכשרון, ורואים אנחנו בלמידתנו בטרם־בֹּקר ברכה ופְּרי כְּפַיִם לתושיה. אמת היא: טובה שעה בהשכמה משעתים בלילה. המוח רענן, הכוח חדש, הדעה צלולה, והקליטה רחבה. דומה אתה אז לכותב על נייר נקי. לא נפלאת היא אפוא, אם עלה בידנו לסַיֵם את כל המסכת עד חג המצות, יותר משבעים דף, ולדעת את כל ק"ב הדפים על בְּרָיָם. גם הטרמינולוגיה העשירה והמגֻוָּנת, המקפת במְצֻנָּים ומְשֻׁגָּים ודקיקים לאין מספר, הצטלמה והשתפלה במשכיות מחשבתנו היטב ונקבעה, כטורי השְׁהָמים במשבצות החשן. נַעֲנינו בנשאנו משך הזרע, לכן רַנְּנו בשְׂאֵתנו אֻלָּמותינו.

את המיום ערך אהרון בבית הכנסת בערב פסח בקהל עם, אם כי הוא, אהרון, לא היה בכור, — וימצא חן בעיניהם, ויכברוהו במשקה ובדבשנים, ויאחלו לו להיות יהודי תמים ותורני. הוא נעשה בר־מצוה עוד אשתקד, אחר חג הפסח, בהקדם כדין יתום, והוא עתה כבן שלוש־עשרה

וחצי. רבנו קבל מידנו את שכרו בעד החדש האחרון, ארבעה רבלים, ויפקוד עלינו לחזור מעתה על הלמודים ולכרכם יחד, זאת אומרת — שעה גטין, שעה כתובות ושעה בבא מציעא, שנמשיכנה מפרק שלישי והלאה בהקריבנו אליו כל דבר קשה, והצלחנו לסיימה בחדשי הקיץ גם היא, את בבא מציעא. אך "לא לאדם דרכו", קובל ירמיהו (יוד, כג), וחקי החיים מאפדים אסתתו. בינותים קרה דבר קטן, וישנה את תכניתנו, ויהי למארע מכריע בבנין עתידנו.

גם השנה הזאת נברכה ביבול האדמה בשפע רב, והמסחר דָּרַךְ עֹז, וסחר הבהמה עלה על גביהם. על היריד השנתי בחדשי איר־סיון (מאי), לעת חג השבועות, שב אבי ממעמקי רוסיה לבלטה עם שתפיו, ועמהם מְקֻוֶּא סוסים של כמה מאות גלגלות, והמחירים קפצו ועלו מיום אל יום. התענין ויבוא שמה גם שָׂבִי מסֻורן'. לפני שבוע נסעה שמה גם אמא עם עֲדִיה אחותנו, הגמולה מחלב והגדולה, עד "שאפשר כבר לסתום בה את ארִבּת העשן", — והיא בת שנה ומחצה בעת ההיא. באו שתי הגבירות לבלטה להתראות עם קרובינו ומכיריגו, ורבקה הֻנְּחה בהליבינוכה בתוך בעלת־הבית. בימים ההם הגיעו אל מושבתנו יהושע סיטקוב וחנא אחיו, ועמהם כמאה סוסים לרעותם איזה זמן בנאות הַשְׁאֵנו הרשן והעסיסי, לשפרם מעט מרֹב הדרך ולהסיעם אחר־כן על היריד. את המקוא עזרו לנהג עד כה ארבעה סַיָּסים קֻרְסָקִיים; כבואם הלום נפרדו שנים ויצאו לדרכם ולמולדתם, לכן ראו הסיטקובים את עצמם ברע, ויֵצֶר להם מאוד. אז התיצבנו אני ואהרון לפני יהושע והצענו לו את שרותנו, לאמור:

"אנחנו נִפְנם תחת שני הסַיָּסים החסרים ונגודד עמכם את המקוא עד בלטה".

מתחלה חיך יהושע ויחשבנו למשטים בו; אך אחר־כן פנח אל אהרון כמפקפק, לאמור:

"ברוך ידוע לנו לפרש מהיר, ואתה?"

"לא נופל אנוכי מברוך", ענהו אהרון בבטחה.

וכן התמונו. כשמוע רבקה את אשר מהֵינים אנחנו לעשות, חרדה ורגזה, בכתה, גם התחננה לפנינו, לבל נטשנה, וקותה, כי תתחונן דעתנו

עלינו, ושבנו ממחשבתנו. אף אימה עלינו, כי שם, בבלטה, ייסרונו הורינו עד זרונו ועל משובתנו, — אך לשוא היה כל עמלה לעצרנו, כי לא הרפנו בלמום הנסיעה.

התפללנו ערבית. אהרון הבדיל על הכום והבשמים; קראנו מתוך סדור אחד "ויתן לך" בכונה ובהתלהבות ובכטחון משלם, וביחוד את הפסוקים "המלאך הגואל", "בורא ניב שפתים, שלום, שלום" וגומר, המלאים שלום על כל מאמריהם; לקחנו איש את קפוטתו, נכנסנו אל רבנו ונפרדנו מאתו ומביתו בברכה חמה מצדו, שיראנו ה' "דרך ישרה וצלחה בחיים". גם מאת בתיה דודתנו ובניה קבלנו ברכות לב; ומשם מהרנו ונשקנו שנית את רבקה ואת המזוזה, ונעמוד לפני יהושע, לאמור:

"סַיָּסִיך אנחנו, ועתה נסעה ונלכה".

כעבור חצי שעה בלטנו כבר רכובים על שני סוסים בלתי חכושים, ורסניהם בידינו. קפוטתנו — מרדעתנו, ואפדתנו — בגדי החפש לרכבתנו. הסיטקובים רוכבים בראש הגדוד להורות לפנינו הדרך, שני הנכרים — מזה ומזה, ואני ואהרון מאחריהם בתור מאספים. נהגנו את המקוא בדרך המלך, המפלס ליד עבודי הכפרים בובריק גדול, בובריק קטון, גְּוַדוֹבְקָה, יאסינובה והלאה; ועל־פי רהטון זה רב הדרך פי־שנים: תחת עשרת המילים עד יאסינובה בדרך ישרה הקפנו בעקיפים עשרים מיל ויותר עד בואנו שמה. וכל הקפנדריה המהפכה הזאת למה? — למען לא יעבור הגדוד במשעולים בין השדמות המשתבלות והמתמלאות, פן יבעה שפלים בשניו, ירמוס, יזיק, מלבד מה שיקשה להטותו הדרך ולהצעידו קדימה. מעבירים הננו אותו לא בדהירה, כי אם ברהיטה קלה, כנהוג בזהירות. הלילה חָשַׁךְ, כדרכו בתחלת החדש, וחננו מסתפקים רק בנציצת הכוכבים מחלת הרקיע. אך שעה אחת טרם תעבור, והשמים התקדרו בעבים; האפל התעבה והאמיש עד כדי עָרון. אולם לא רוכבים מנפים כסיטקובים תועים באפלה; מבחינים הם בין ישר לעקם גם באשון חשך כאחד התתולים. גם הסוסים בעצמם לא יַפְּטו ארחותם על־פי טבעם: לעולם לא תטה אשורם מני דרך, אם גם מכפה היא בשכבת שלג. רוח נגדית נושבת לקראתי, ומתמזגת נהימתה עם שעטת הסוסים הקצובה ועם נדנודי הקלים כאלו בערסל על גבי סוסי האלוף, חרץ לו קצובות, ועיני מתחילות למצמץ. רגע נעצמות הן בנומה

מעופפת, ורגע נפקחות וסוקרות כתועות, בלי דעת אֵינַי. כפל הרסן של הסום כרוך על פסת ימיני הקפוצה, לבל יחליקו מבין אצבעותי, ושמאלי משתעשעת במחלפות רעמתו הארֻכה והחלָקה. נמנום נעים, ערום כנחש, מעופפני מצדדים, כערפד בלחישתו... נתק! סוסי, נבהל — נדחף הצדה פתאום, וכמעט שצנחתי ונפלתי. מתעורר אני בבהלה, מבין את מצבי ומַצים את עֵרותי על כל שֵנה. יורד המקוֹא במרוץ קל אל בקעה שטוחה ועולה משם רגל ברגל; ואני... טובל אצבעי בלֵק פי, מרטיב בו ומשפשף את ריסי עיניו; מעביר תנומה מעפעפי, והנני מוסָט, עֵר, חי, עָזם.

אגב נזכר אני, כי לפני שנתים שלָחַני שבי אל העמק להביא את סיחנו המגֻדל, הנמשך אחרי בידידות, כי מאכילהו אני לחם וירק מעל כפי ממש, והוא לועס ונושם עליה בחמימות נעימה. הוא היה נענה לי מיד בקראי לו „בֶּנְסוסי!" ומקדם את פני בצהלה וריצה בהבינו את כונתי כאדם: עת לשוב הביתה. הולך הוא בראש, ואני מסַיֵם אחריו. נכנסת בי רוח שטות — לגרדו מעט ברגלו מאחור למעלה מערקובו, ויבעט בי... כאשר פקחתי את עיני, ראיתיו עולה אל ביתנו במנוחה, כאלו לא קרה מאום, ואני שוכב פרקדן במורד, וראשי אל הבקעה, כראש גָלָיַת. קם אני בזריזות ומרגיש כעין כאב עמום בקִבֻרת רגלי הימנית, ממעל לַכַּרֶך. מתחַוֶּר־לי אז, כי לא נעמה גרידתי לבנסוסי הפרא, ויבעט בי ברגלו, ויעיפני אחורנית כאבן מֻקלָע...

ואשתקד מעשה בסום אחר. רוכב אני בצהרים עם חברי הרַכבים החרוצים איש על סוסו, ומגלישים אנחנו את העדר מעל הפסגה אל הבאר שבעמק האמצע. פתאום מתרוצצות הבהמות כָּלן בצלע ההר, וסוסי דוהר אחריהן; ידי ורגלי אוזלות מהחזיק מושבי על הגב, ורכוב אני כבר על צואר הסום, ובכל מאמצי כוחי מתאחז אני ברעמתו, והוא מתנער ושוטף הבארה... נפקחו עיני, והנני שוכב ברפש מעֵבר לשֹקת, ופני ומלבושי מגֹאלים כשד מְשַחת. הפרות, נראה, הצטדדו, עומדות להן מימיני ומשמאלי ושותות, וסוסי המקֻים עומד מן צד השֹקת השני ומשקיט צמאונו בשפי, וגם עין איננו מעיף, כאלו אין מִשחק מסַכן זה שֹוֶה בנזק העת. אחר־כן הגידו לי חברַי, כי „גם גדול היה שם", שלא נשברה מפרקתי בָּרַחַט, כמקרה עֵלי הכוהן. טובן, כי העלמתי מהורי את שני הפגעים הרעים של

סכנות נפשות, ולא הוטל עלי לברך ברכת הגומל, ולא פָּרַסם קלוני בקהל. ואולם בילדותי, בהיותי בן שבע שנים, בֵּרַכתי ברוך.

וזה הדבר. שלָחַני אבי בבלטה אל אמא לקחת רֶבֶל מאתה, והיא יושבת אל שלחן חלפנותה כמנהגה. קבלתי את הכסף, צרתיו בכיסי, והנני שב ויורד לי בשפוע הרחוב, עסוק בחשבון מטבעותי... ופתאום מַפני בערפי איזה מוט בקצהו ומפילני על פָּני ארצה. צעקה גדולה מכל עברים, אנשים ונשים נאספים וזעקת שבר יעוֹרו. כעבור רגע מעמידים אותי על רגלי, ובמצחי בולטת חַבורה, וכאב אין. עומד אני נבוך קצת ורואה עגלה רתומה לשני סוסים אבירים הולכת ומתרחקת. מרֹב קטנותי, נראה, לא התבונן הרכב בפעוט כמוני, ההולך באמצע הדרך, ולא נער בי להזהירני וגם לא עצר בסוסים ולא חָטם הצדה; והם שות שתו עלי, והיצול דחפני והפילני. הסוסים הנבונים והרחמנים נשמטו לצדדים, לבל יִבלַע לי, כעדינות הפָּרות על־יד השקת, וכה עברו עלי עם העגלה בהיותי שוכב תחתיה לארכה, ולא התנזקתי במאומה, ב״ה. כעבור הבהלה התנערתי כרגע ומשַׁשתי בכיסי, ובראותי, כי אין רע, כי שלם אני בגופי ובממוני, קפצתי ורצתי הביתה כעֹפר האַיָּלים. פה התבוננו תכף באות על מצחי, ומחר, ביום השבת, עליתי עם אבי לתורה ובֵּרכתי ברכת ״הגומל״. —

כן עוברים וחולפים בזכרוני, כמו בקלֵידָסקוֹפּ, מקרים שונים; ואחר חצות הלילה מגיעים אנו בינותים ליאסינובה הפודולית. שם לָנו ונחנו כארבע שעות; האכלנו והשקנו את הגדוד ושמנו לדרך פעמינו, לבלטה. אהרון אחי ויהושע סיטקוב נוסעים אחרינו בעגלה, כי קשתה הרכיבה המְמַשכה לתחתוניותיהם, ואי־אפשר להם להוסיף ולרכוב. רק ארבעתנו רוכבים ומנהגים עתה את המקוא הגדוד: אני המאסף ככתחלה, מימיני—יאשה, משמאלי—מאשה, וחנא, להבדיל, — בראש.

נשף הבֹּקר הֶבהיר, התפיל את עצם הרקיע, העדהו, קשטהו מאֹפק אל אֹפק בזהרי כוכבי חמה וכסיליהם, האיר והגיה את כל הכִּפה בנגוהותיהם, בזהרוריהם המגֻנִּים: תפאורה הדורה מאד. דומה, כאלו נועדו בשעה זאת על שפריר התכול כל נכבדי השמים, האפרתים והאצילים, לערוך קבלת־פנים נהדרה למאור הגדול, אשר עוד מעט ויופיע בשִׁפרְפֶּרתו האַרגָּמָנית. את צאתו מבשר מלאך־פניו היפיפי, הוא נגה־הכוכבת; וכעבור

שעה — גם תְּמורי השמש, המפציעים קרנים לכל עבר והמהוים חצי עגולת־אש, כעין קרנות אוריאול פרוש במרחבי שחקים. רוח קלה נושפת כמו מסביב לך, וקרה חודרת ומעוררת לחיים ולתנועה את כל אבריך, גידיך, שריריך. מוציא אני מתחתי את מרדעתי, הלא היא קפוטתי, לובשה ומתעטה בה. עוד מעט — וזרחה השמש — ונדד הקר — וְיָחֵם האור — ויאחז רוכב דרכו. אנחנו מחשים וממשיכים את דפקתנו כחמש שעות על־פי הרהטון בדרך המלך, פעם ברהיטה נחפזת, וקלי המרוץ יְהודו, ידודו; ופעם באטות שוקטת, וגדודנו ממַתֵּן את צעדיו, עד הגיענו בשלום אל מחוז חפצנו.

בַּלָטָה!... היא העיר! בנפשי אִוִּיתיה ארבע שנים כסדר, ועתה עיני רָאַתָה! תשואות מלאה היא ברחובותיה ובחוצותיה; מבואותיה, סמטותיה, פרוריה; בקעותיה, גבעותיה. אל דמי לשאונה יומם ולילה. יַמֵּי ראשים נוהרים כנהרות איתן, עפים ונדחפים בצד ובכתף אל כל כְּוון ורוח. ואם ילכו שנים יחד — יתלכדו יד ביד ולא יתפרדו, כי אם יפרדו לרגע, לא ימצאו זה את זה עוד כל היום; זרם אנושי אינטגרלי יפרידם בלי הרף, והם הלוך וטפוף ילכו ולא יפגשו כי אם בביתם, במלונם, בחנותם... היריד הוא בעצם תקפו, והקריה הומיה מרבבות סוחרים ותגרים מערים רחוקות, ממדינות שונות.

זכיתי וחזיתי את בלטה עוד הפעם — ועוד הפעם ימים ספורים. כאלו הַדִּירתני ההשגחה העליונה כל הנאה מבלטה, מעיר חמדתי, וְתֵאסור עלי אֶפֶר עולם את השתקעותי בה, חֶרף שאיפתי אליה כל ימי חיי. אמנם, חולדו הורתי ולידתי בהלֵ׳בינובה; שם יחמתני אמי, ושם ראיתי אור. שם נכנסתי לברית ושם נרשמתי בפנקס הילודה ביד רבי יוסף־צבי הרב. אולם ערשי — היא עמדה בבלטה; פה נגנז ארון לבי, מקור נשמתי ורוחי, היא אמי הורתי אשר שָׁהדה מעלי פתאום בעודנה רעננה ושאננה. כל ימי טלטולי לרוח מזלי התועה הייתי קשור בגימוניות נעלמות אל מקום זכרה הקדוש. מכל נְקודות גרודֵי בעולם הרחב הייתי משוך שמה, רק שמה, ככוח שואף המֶרכזה. אכן, כוח עז מכוחי הַתִּיקני משם שלישית, וגם עתה בידי שבי.

נבואת רבקה קמה: יסור יסרונו הורינו. תמרוננו החצוף, הוא נסיעתנו המְרֻדית, המריץ את הורינו לחשב את עתידותינו ולמצא תכלית לנו,

ואגב — לחלקנו ולהפיצנו, כאלו לא טוב שֶׁבת אחים כמונו יחד. נכנסו לישיבה אחרי היריד, התיעצו והחליטו — והגשימו.

לאמא זהבה מודע לאישה הראשון בכלטה, יחיאל שְׁוַיצר שמו, והוא צורף מפֻרסם. ותקח את אהרון ותציגהו לפניו בבקשה לספחהו אל אומנותו. הנער מצא חן בעיניו, ויאספהו אל ביתו בכלל. ואותי לקח שבי אתו עֲורנה להמצא תחת השגחתו. כאשר אגדל, יִבָּקש תכלית גם בשבילי.

ובכן נפרדנו. — אמנם כן, יזמת מסענו לבלטה לא מפי יצאה, ואהרון פֶּרענו על־ידה לשמצה בעיני הורינו, והוא גם נשא עֹנש ראשונה. אולם לא היה ענשו רע בהחלט. דמיונו כמוסר אדם וחוה מאל שדי בגלל אכילתם מעץ הדעת. הגֶּרוש הרחיקם מגן עדן והעתיקם אל עמל כפים בזעת אפים; אך על־ידי זה יצאו מזוית צרה וָמְגֻבלה במְצָריה אל עולם גדול ורחב ידים, מחיי צְפִיה אל שלחן אחרים אל חיי עצמאות ועבודה מנעימה. זה חֵלק אלוה ממעל לכל בן־תמותה; ואשר יחיה חיי טפיל, לא יקנאו בו נקיי דעת. —

יט. וְקֵנֵי הַלְּבִינוֹבָה.

בארבע השנים, אשר שמשתי באהלי תורה שבמושַׁבְתֵּנו, באתי פעם בפעם במגע ובמשא תלמודי, שמושי או חברתי עם זקני ישובנו וחכמיו. ואַבְרכים? וצעירים? — אינני זוכרם. היו כאלה, מילידי המקום ומן הסביבה, אולם לא בני תורה, אלוני סרק. מתחת חֻפתם יצאו לסחור, ולא במקצוע קבוע, כי אם בכל אשר הביא אלוֹהַּ בידם. ואף לא אחד בהם הוגה דעות, מעַיֵן בספר, הולך את חכמים. דור בור. לא כן דורי שלי; הוא המציא נחומים להוריו ויהי לתפארת אבות ולכבוד מולדת. אפס, בגדלותם יצאו גם הם עם הוריהם ויתפזרו לארבע הרוחות, מי בארוסים ומי בנשואים. מי בלמוד ומי באומנות או במסחר, והלבינובה העלובה התרוקנה מחדש מצמחה התרבותי. וכן יעשו גם „הבחורים הקטנים", היוצקים מים עתה על ידי רבי מרדכי ומלמדים אחרים, כאשר יעמדו על רגליהם. ביותר רבצה היציאה מאז שָׁדדה אדמתם (פרק יד). נשארה במושבה לעת צאתי משם כחמשים־כששים משפחות דלות וריקות בְּרִבּוֹן.

בפרק־זמן הקצר להתהלכי מחיל אל חיל בקרבם התחממתי כנגד אורם של חכמיהם, וכמעט שלא זה ידי מתוך ידם, ובודאי כדאים הם להציב להם יד ושם בספרתנו.

א. רַבִּי גְּדַלְיָה הַמְנוֹרֵר.

אחל מן הקצה הדרומי, אשר בעבר השני. שם בית רבי גדליה הזקן, „מושך הנרות". בן יחיד יש לו במושבה, ושמו ישראל, והוא סוחר אמיר. ויהי אחרי החלירע, ויהיו גדליה ופלוניתו בבלטה וישמעו, כי בימי ה„עפוש" גועו איש ואשתו בחֻתף המגפה (פרק א), ונשארה אחריהם יתומה בת ארבע שנים, והיא עזובה ומעֻנה. חמלו עליה הזקנים, וַיְנִינוּהָ להם לבת־זקונים. הילדה מרגלית (פֶּרל) היתה באמת מרגלית יפה, חֲנונה בכשרונים: נבונה וחרוצה, יפה ונקיה. ויאהבו הזקנים את בתם מְקֻרָאתָם, וילמדוה בחדר כאחד הילדים. ותדע מרגלית קרוא עברית ויודית, גם כתוב בדיוק, ותנהל להם את חשבונות נֶרְיָתם

ולזקן „שמות יתרו". יקראתו האחד רב אב־נר, השני — נֵרָיָה, השלישי — נרו יאיר, הרביעי — נירון קיסר, והחמישי — יוצר המאורות וכדומה, והוא שומע וצוחק מטוב לב, ולא כעס מימיו. פעם נכנס אליו אבי לדרוש בשלומו, מצאהו בנריתו וישאלהו:

„מה שלומך ומעשיך, רב גדליה?"

— תודה לה', רב ישראל: הנה עושה אני מעשה נֵרוֹת. ענהו הזקן ויחך נדיבות.

נרותיו היו יפים, כמחֻטָבים, מְהַנִים את העין, כאתרוג נאה, וכשרים כלם. מדי שבוע היה נוסע לקריבוזר, קונה שם חֶלֶב אַלְיָה חֵלֶב כשר, טרי, ופקעות חוטי מוך. בביתו היה משליש את העבודה. הוא מתיך, מטגן, מנקה את החלב ביורה גדולה, מוציא את השוֹיסקים מתוכה ואת יתר הפסלת. הזקנה מַנפסת את החוטים, מַרחקת מהם כל נעֹרת, מעברת, כורכת ומַפקעת אותם היטב על הַיַתֵדיה, היא המַסְתֹּרת: זֶר מִיתֵד ומסתובב על ציר במרכזו ומשמש לְרַוֵּל פְּקָעוֹת. ומרגלית מקצצת מהם פתילים של גדלים שונים, מקַנבתם ומשחלתם על המקלות, העשויים לדבר. אז יגש המנורר הזקן, ימשוך מקל אחר מקל. יטביל את הפתילות בזחירות,

באמנות רבה, בערֵבות הצרות והעמֻקות, המלאות חלב מתוק, נקי וזך כבדלח, — טבילה ראשונה. יוציאן ויסדרן בחלל הנריה על מַשמרות קבועות לזה. יכלה את מעשהו במקל אחרון וישוב אל המקל הראשון; יטבילהו שנית, יוקיעהו במקומו. וכן יעשה למוט השני, לשלישי עד גמירא; ויחזור חלילה, ויערוך טבילה שלישית, עד אשר יתעבו הנרות דים, כדרישת המשקל. כל הכוח האומנותי מתרכז בטבילה הראשונה: ההשקעה היסודית הזאת קורמת על הפתילות עור דק, וזהו — אב־מלאכה. לכל תתעקמנה בשקיעתן אז — דרושה חריצות רבה ויד רגילה ומאֻמָנה עם התחכמות תמידית!

כן עובדים שלשתם שמונה שעות בכל יום: ארבע לפני לחם הצהרים וארבע אחריו, ומספקים נרות למושבה ולסביבה. בזילותם ובטיבותם תֵחרו נרות ר' גדליה בנצחון גמור בכל החנויות. גם הגוים הכָּפְריים היו דורשים מאת חנוניהם דוקא «נרות כשרות», כמליצת מרגלית, כי «נקיים הם מאוד, מנהירים יפה ושלהבתם אינה מקטרת, ואינם נתָכים ומתממסמים לא בחרף ולא בקיץ». עוסקים הם באמונה ומתפרנסים ברֶוח.

בבקר ובערב היה רבי אבנר מבקר בבית־הכנסת, מתפלל בצבור וקובע עתים לתורה. אף בשעות עבודתו לא פסק פיו מגרסה. ביום א' היה אומר על־פה בשעת משיכת הנרות תהלים של יום ראשון בשבוע, מעמדות, חק לישראל; ביום ב' — של יום שני וכן כל חמשת ימי המעשה (ביום ו' לא עבדו). באמירת «חק» היה מעין בספר לפעמים. סקרנותי היתה מסַמרת אותי לעתים בתוך נריתו להסתכל במעשה הנרות, ואגב היה «נירון־קסר» בוחנני בלמודים, כמנהג ר' אלטר הכורך (פרק ז). בתוך־כך מעמידני הזקן על שאלה זאת או אחרת במשנה, מסביר לי את הענין ואת המדָבר, או את צדדי הפלפול, הליכות הסכמוך וטענות בעלי הדין שבמשפט הנוכחי בקשר עם הדרישה והחקירה, המשתלשלת בגמרא, ונעשה לי באמת ליוצר מאורעות. בינותים משרתהו אני בהמצאת המקלות, בקבלתם ובהסדרתם, והוא מהללני על תפיסתי ועל דיקנותי ויועצני ללמוד תורה וגמרא עד היותי לבר־מצוה, כי זהו העקר; ורק אחר־כן טוב לעין לפעמים גם בספרים אחרים, בספרי מוסר ויראים, כגון חובת הלבבות, מנורת המאור, ראשית חכמה... כמה תגליות גלה לי רבי גדליה בהלכה! הוא אשר

הודיעני, כי לכל תנא או אמורא היה עקרון ימודי בהויות העולם, אשר ממנו יוצאות כל השקפותיו וסברותיו עם כל חלופיהן ושנוייהן בגופי הדת והמשפט. והוא — רעיון, אשר אחר כמה שנים מצאתיו אצל גדולי הדעה והמחשבה הישראלית!

ב. רַבִּי נַפְתָּלִי

לא רחוק מרבי גדליה צפונה עמד בית רבי נפתלי מקריבוזר. חנות מפלת יָשָׁה, כל מרכָּלתה עלה, בלי ספק, לא יותר מאשר לעשרה רבלים מזאת ומן החלב היתה פרנסת ביתו נובעת לאט. בניהם יצאום למקומות שונים והיו מעניקים להוריהם תמיכות זמניות. מעולם לא שב רבי נפתלי מבית־הכנסת אל ביתו קדם חצות היום, חוץ מיום ו׳ בשבוע, שיש צורך אז בכלי הבשול לשם שבת, וגם להקדים באכילה, ויוכל לאכול בערב סעודת שבת לתאבון, כדין. לומד היה רבי נפתלי שם בהגָיָה בלחי פוסקת כמעט ובהשמעות אזנים. הקשבתי ברב קשב לתפלתו ולתורתו והתעוררתי על זרות מתמיהה בהן: משַׁלֵב הוא את המלות פנים ואחור, קושר ומתיר, מחבר ומפריד, כאלו מלחש הוא או מנחש. העירותיו על זאת, ויעניני, לאמור: „דע לך, ברוך, כי דרך־לימוד זה מקבל בידנו מאת בַּעֲלֵי־שֵׁם־טוֹב, זכרונו לברכה, וכל צורכא מרבנן, המצוא תמיד אצל תורה, מסגלתו לו. והענין זה הוא: בכל שתים־שלש מלות יש קשיה עם תרוץ. למשל, אדון עולם — איזהו? — אשר מלך. מתי? בטרם כל יציר נברא. או למשל: וחצונו — מה? — להקריב בה קרבן. ואיזהו? — מוסף שבת. איך? — כראוי. וכן במשנה: האשה נקנית — כיצד? — בשלוש דרכים. אֵיאֵל? בכסף, בשטר ובביאה. וכן בכל מקום. דומה, כאלו לומדים שנים יחד, שואל ומשיב, והתלמוד מתברר יותר. אשרי המרגיל את עצמו במין למוד זה. כמעט שלא יפלא ממנו דבר״.

העירותיו, כי שיטה כזאת מעכבת בודאי את הלמידה וההתקדמות, ויעניני, לאמור:

„ומה בכך? ראשית, טוב מעט בכונה מהרבה בלא כונה; והשנית, הנה חוזר אני על ש״ס בכלי זאת הפעם השלישית, ברוך השם. בשני

המחזורים הקודמים הסתפקתי ברשי לבד; ואת המחזור הזה זכני ה' לפרנסו גם בתוספות. כעת קא אני במסכת קדושין, וכן אמשיך, אם ירצה השם. נו די, ברוך... וקונה את עצמה — איך? — בשתי דרכים. באיזו? — בגט ובמיתת הבעל. בכסף — בכמה? — בית שמאי אומרים — מה? — בדינר ובשוה דינר...

גם זאת שיטה, ויש מחזיקים בה. משתמשים בה גדולי המבקרים והאֶפּסגֶטים. לפנים השתמשו בה בתושיה רבה הפדגוגים, הנקדנים, מניחי הטעמים ודומיהם. לעתים מביאה היא לי תועלת גם היום ומַחזֶרת קְשָיים מְפֻלָאים. נזהר הייתי על־ירה בכל היוצא מפי או מעטי, שלא אֶקשה ושלא אכשיל, שלא אחפש ושלא אתבדה, ויהיו דברי ברורים ואמתים עד כדי לסמוך עליהם. כמה פעמים הייתי מזכיר את שם רבי נפתלי!

ג. רַבִּי בָּרוּךְ שׁוֹחֵט. רַבֵּנוּ יוֹסֵף־צְבִי הַדַּיָן

כבר נָשִיתי הזדמנות ועָנג לתת תאור קצר על אודות האישיות המפֹאֶרת, היא רבי ברוך שוחט־ובורק לשעבר (פרק טו). בימים הסְפורים, שהיה מסתפח כחברתנו בטובו ומקרבנו אל עולמו הפנימי בימין תורתו, לא חדל לחדדנו גם בשעשועי נוטריקונים וגמטריאות וראשי תבות בפרושי בעל־הטורים באמרו, כי מלאכת מחשבת זאת מַכשרת להבין דברי חכמים וחידותם, וביחוד — בספרי קבלה וחסידות, המלאים סתרי תורה.

»ואולם צריך לזכור תמיד, כי עמלנות שכלית זאת היא כמו־כן מן הרברים, שמועטם יפה, ורֻבם — קשה ואבוד זמן, וכל שוגה בם לא יֶחְכַּם", היה מסַיים המורה הפכח והפקח את אזהרתו. הוא רָאַני משתקע בהם לפעמים יותר מדי, — למשל כ»אדרת אליהו" על התורה, אם כי לא מצאתי שם ידי ורגלי. הזהרתו השְׂכָלָנית הזאת שמשה לי בנעורי שמירה מעֻלָה, כתרים בפני פְּרָעָנות.

גם אל רבנו יוסף־צבי הדין ישיתי כבוד ונחת לַדַּע את הקורא (פרק טו), ופה מקום להוסיף חו חשוב על פניו המאירים. רבנו זה אשר זכיתי לטעום מֶתק תורתו, היה איש, צדיק, תמים, נָצר לשונו מרע, ומעולם לא הוציא מפיו דבר מְגֻנה. נזהר היה גם משמוע תועבה, כדרשת חכמינו

על הפסוק „ויתד תהיה לך על אזניך" (כתובות ה). אם כאו לדין לפניו אנשים כוזבים, והוא ידע את יצרם למגרה מדון וקלון, כדרך רב „הדמאים" המתדיינים, היה רבנו מקדים ומתרה בהם מראש, שיהי לכל אחד כבוד חברו חביב עליו כשלו, לבל יחרפו ולבל ינאצו איש את רעהו, רק יסדרו את טענותיהם בלב שוקט ובלשון נקיה, כיאות ליהודי; ואם לא יצתה — יצא לו מן הבית ולא ישב במשפט עמהם כל עקר (אם כי היה נצרך כל־כך לדמי הפסקו). כלם ידעו את דרכו בקדש, ודבר — ויקימנה, לכן פעלו אמרי ישרו תמיד, היו נאמנים בשליחותם ומכניסים מרות בלב הנדונים לעזוב גדפנות ונצחנות ולהיות נוחים זה לזה. כוהן גדול במקדש התורה, היה רבנו מזהיר מזהמה ומדיר מטמאה, ובהיכלו כלו אומר: כבוד! בכל סכסוך או מחלקת, טענה או ערעור קבל קבלו בעלי הדין את פסקיו ויצאו מתפארת שיבתו משוים ומרצים בהוראותיו או בפשרותיו. כי כאהרון, היה רבנו אוהב שלום ורודף שלום; ושגור על פיו פתגם אפיני דלקמן: „אם נשתדל לחיות בשלום עם בני ביתנו, עם שכנינו, עם שתפינו וכדומה, יברכנו גם אלוהינו בשלום; כי אין שלום יורד מלמעלה, אלא אם־כן הכינו לו בית קבול מלמטה, ואין לנו כלי מחזיק ברכה אלא השלום". גם לעדת ליפובין, אשר לקחתהו בסוף ימיו לטורה צדק לה, לא כלא שפתיו מהטיף לשלום ולאחדות ואחוה, והיה בעיניהם לסמל התם והטהר. גם נשמתו הטהורה יצאה בשלום בהאריכו בברכתו: „ה' יברך את עמו בשלום".

יָבוֹא שָׁלוֹם, ינוח על־משכבו הולך נכוחו! ת' נ' צ' ב' ה'.

ד. רַבִּי עֻזִּיאֵל הַלֵּוִיטִי.

לא רחוק מבית הרב הרבין המלמד רבי עוזר תורה לילדי האמצע. רצה רבי עוזר לזפות בדברי תורה גם את בעלי הבתים עמי־הארץ, אשר בימי החול מתנדפת מהם כל לחלוחית של תורה, לפיכך היה מלמד לתלמידיו את פרקי אבות בחדשי הקיץ בבית־הכנסת המרוח, ולא בדירתו. ביום השבת, ביום השבת יערכנו, את שעורו המוסרי, ורבים נוהרים שמה, איש וסדורו ביד בנו או בתו הקטנים, ופניהם צהבים משמחה. עומד רבי

עוזר ולוקח נפשות, נופח רוח חיים בעצמות יבשות באמצעות באוריו, היוצאים מעדן חכמתו והזולפים חמימות ותמימות, חן ושכל טוב. לכן כנוהו בחניכת חבה „עוזר דלים", לאמור: עוזר הוא לדלים בדעת. ומה אהֲבוהו! מה החשיבו תורתו!

מתגורר הוא במושבה מכבר. בנו לו דירה נאה; ובני־בית יש לו וגם פרנסה בשפע. מוקירים אותו מאוד, כדרך ההלבינובים, מַפירי הטובה. הוא הַשַּלטל הלום ממעמקי ליטא, וימצא המקום חן בעיניו, וישתקע פה, ועורך הוא כל מאמציו „להפיץ מעינותיו חוצה", כהוראת המלך החכם. ולמודו טעים לחכי שומעיו כל־כך, עד שתשמעם מתגעגעים פעם בפעם ואומרים:

„חפצתי כבר להגיע לשבת, ללמוד פרק ולשמוע דברי עוזרקה, כי נעמו".

בלילי חרף הארִבים היה מסדר בכל מוצאי־שבת סעֻדת מלוה־מלכה בית איש לילו. מתחיל היה מבית הרב. כיצד? — הולך הוא ברשות רבנו ומזמין אל ביתו ארבעה־חמשה שכנים בעלָנים, מביא שמה תרנגלת שחוטה ומרוטה, הקנויה בדמי קֻפתו המקֻבֶּצת, וחלות ויין, הכל מוכן לסעֻדה, שלא לביש את מי שאין לו. יו"ש נודב הרב, והרבנית טורחת ועורכת שלחן „כסעודת שלמה בשעתו". בעת האכל נדברים בדברי תורה, בשיחות חולין של תלמידי חכמים, בחסידות ובמסורות מפעֻלות בעלשמטוב, אשר „הספורים במוצאי־שבת על אודות מפעליו סגֻלה מעֻלה הם לפרנסה"; או ממנהגי הברדיטשובי, זכרונו לברכה, מעַצוּמותיו כלפי הקדוש־ברוך־הוא ומסנגָריותיו המְצֻיָנות, הספוגות רחמים והגֻנָּה על ישראל הנבה"ר והמועילות להמתקת הדינים". מתכלכלים גם בהפסקות נעימות של נגינות שונות עד חצות הלילה.

ובהגיע תור ביתנו אנו, הכין גם לנו רבי עוזר את כל הצרכים, ואמא החרוצה ערכה שלחן „כיד המלך", בטקס הָדר על־מַאת, והמסִבים נהנו מאוד. כטוב לכם במטעמים, בחמים, בזמירות, שעה רבי ברוך שוחט אל רבי עוזר בשאלה, איך מסבירים בליטא את הפסוק הראשון ברש"י על בראשית. שטף רבי עוזר־דלים את גרונו בלגימת יין, פתח והרצה לפנינו על־פה את כל הפסוק־רשי, מן „אמר רבי יצחק" עד „לא ליטר

המקרא בסדר המוקדמים והמאוחרים כלום". התנועע, הטעים והדגיש בצהלת פנים וכצהלת קול את כל דקדוקי רשי ופרטי פרטיהם. ביחוד — בהגיעו למרכז הכבד שבפסוק: "ולא בא המקרא להורות סדר הבריאה"... הרחיב והסביר את דיוקי רשי בנדון דָבוק ונפרד וכולי, וכל המסבים הבינום הבנה ברורה וגמורה. נדמה, כאלו היה רבי עוזר ערוך מאתמול למבחן פתאומי זה. אנוכי וראובן מעֻינים בחומש, בפסוק־רשי ההוא, ועוקבים אחריו ומתפלאים בו, שאינו פוסח ואינו נכשל, כי שגורים הדברים על פיו מאוד. ככלותו נרגעו המוחות, וימלאו את הכוסות, ויפן רבי עוזר אל המסבים המשתעים, לאמור:

"מי יְשָׁנה את הפסוק־רשי אחרי לפי גרסתי?"

אין פוצה פה. אך כעבור רגעים נענה אהרון ואמר: "אני אנֶפה".

שמענו ותמהנו כלנו, והוא החל. מתחלה רעד קולו קצת, עיניו מצמצו, ודבריו נזרקו מפיו במרך, בחשש, בהסוס. אך לאט־לאט נועז, הבליג והתאמץ על אימתא דצבורא וילך לבטח דרכו. אמנם, כֶּשֶׁל פעמים מספר, שגה, ורבי עוזר תקנהו והדריכהו; אך בכלל היטיב אהרון להרצות את כל הפסוק בהטעמה שלמה, והיא עבודה רבה, וקשה, ועל־פה!

וישקהו רבי עוזר על מצחו, ואבי — על ראשו, וחדות אמא מי יביע?! אחרי־כן שרו את הפזמונים "המבדיל", "אליהו הנביא", וחמנגינה המרנינה עם "קמטיה החַבַּדיים" השתפכה בכל הזויות.

זה הוא רבי עוזר הליטאי, המלמד עוזר־דלים!

ה. רַבִּי אֶלִיעֶזֶר הַשּׁוֹחֵט.

רבי אליעזר שוחט ובודק קבע דירתו בטבור האמצע; ולו שָׁם בית חֶמר ועצים, בנין ארך ורחב, חצוב חדרים רבים לשמושים שונים, ואחד מהם חֻקצה בעצם ללינת־צדק בשביל עניים מחזירים. מִקף הבית משוכת קנים וחדקים דקים, אשר הקציעוה מכל הוץ וקוץ אֻלקה אשתו ובנותיה, טָחוּה בטיח בטוח, המָרכב מצפיעי בקר ומעפר ואפר, מעֹרב ומגֻבל בחציץ וקש.

רבי אליעזר עצמו לא תמוש כִּפת עור מעל ראשו הקטן; ובלכתו

בחוץ תתעגל על קדקדו פְּמֹתת הכבשים קיץ וחרף בלי־סוּר. לכו הטוב ורוחו הנדיבה לבזבז על צדקה יותר מכפי כוחו היו למשל. «פזרן אתה בלי חשבון, כר׳ אליעזר שוחט», תוכיח אשה את בעלה. ומעולם לא כעס על מישהו, לא השיב פני איש ריקם, ולכן כנוהו «מזג טוב», ובצדק. מלא תורה וגדול ביראה, היה רבי אליעזר מורה הוראה לנו בימי נעדרותו של הרב גם באסור והתר וגם בדיני ממונות. סומכים היו כלם עליו והוגים לו כבוד וחבה במדה בלתי שכיחה. אִמותינו היו מתברכות בו ומביטות אליו בצניעות, כעל רבי יוחנן ורב גידל בשעתם. את שתי בנותיו המשכילות, הנאות והחרוצות הוציא כבר לעירות הסמוכות, ובעודן צעירות, בערך, כי רבו הקופצים עליהן. כעת מגלגל הוא עם משה בן זקוניו. וזה נער יפה־תאר כאחיותיו, בעל כשרונים וילד רַעים — הפוך גמור ליואל בן אהרון השוחט.

בחור ארוס, המתענין כבר במסכת פֵּאָה וב«חֻפּת חתנים», כמרדכי בן משה קראם, למשל, או כיהודה בן ישראל בן גדליה המנורר, מבקר את רבי אליעזר שו״ב «זוג שעות» ביום לשמוע מפיו לקח בתורה ובמוסר ומשלם לו שכרו טָבְעית — פרה, עֶגלה עֲבֻרה וכדומה, כי נוער רבי ליזר את כפיו מקחת כסף שכר למודו.

את רֹב פנאו יקדיש לפוסקים ולצרכי צבור, ישתדל לאַחד את כל חלקי המושבה ולהשלים ביניהם, «לעשות את המשכן אחד», והוא ישמש בריח תיכון לחַברם ולאָגדם. לבעבור זאת יחליף את חזית מעשהו ויתפלל בבתי כנסיותנו חליפות: שבת זאת בקצה הדרומי ושבת אחרת באמצע או בקצה הצפוני. «חכם עתיק ומערב עם הבריות», בעל מדות תרומיות, היה רבי ליזר יושב ראש בבוררות מקומית וסביבית ומקבל לפעמים שכר הגון — לפי רֹב המעשה. והכל היו כרוכים אחריו, ומשיחים לו איש דאגתו, והוא, כאמור, לא ימנע טוב מבעליו, ועזרה בצרה נמצא מאוד: למי בכסף ולמי בעצה טובה... כאיש חסיד, אדוק ונלהב, לא ידע עֲצבות ועצלות מימיו, וישָׂמח, וישַׂמח את כל המופיע במחיצתו: כל הבא אל ביתו כשהוא קשה יום ומר נפש יצא מפניו מנֻחם, מְרֻחם, שמח וטוב לב. בהיותו בעל נגינה מטבעו היה מתרונן ומִתְגַּרוֹנן בכל עת, וכל תדריו בהיותו בעל נגינה מטבעו היה מתרונן ומִתְגַּרוֹנן בכל עת, וכל תדריו נֶהֱידו נגינתו. מְרֻמָּה לך, כי שקוע הוא ראשו ורִבּו בנתוח הבריתה

המפלפלה במחלוקת רבי מאיר ורבנן (חולין ע"ג): "תניא. אמר להן רבי מאיר: וכי מי טיהרו לאבר זה מידי נבלה? — שחיטת אמו! א"כ, תתירנו באכילה!" מתרעם רבי ליזר כמו ביד חזקה וכמצדד בצדקת רבי מאיר; ואחר־כך משתקע בהרגה מַעמֶקת בהשלמת הנְסִחה על־פי רבא ויורד משם למחלוקת רשב"ל ורבי יוחנן, ואין לך רצינות מתוך כֹּבד ראש גדולה מזאת. למראית עין הרי עמקות תהום, המרכזת אליה על כרחך את כל האנוכי שלך! אך הנה נותן תהום קולו בצלצל עֶרֶב, לאמור:

"אמר רבי יצחק בר יוסף אמר רבי יוחנן (שם, עמוד ב): הכל מודים, שמיתה עושה ניפול, ואין שחיטה עושה ניפול" — "כן, הכל מודים", חוזר רבי ליזר, והנה על־פי שִׂחפת המלים, יחַנן קולו ויַרנן בתחִנָּה, "הכל מודים ועוזבים כר־שו־מ־ך; לעוון ופשע מח־־־־ל! למ־ע־ן שמך"... וסלסולי נגינה יום־כפורית מלפפת אותך כרבע שעה במתיקותה.

או יתחיל לזמר בערֶבות, נבלעת כמָן בכל האברים, לאמור (חולין צא): "אחת אומרת קדוש, ואחת אומרת קדוש־קדוש, ואחת אומרת קדוש, קדוש, קדוש ה' צבאות", ורבי ליזר יגרין קצת ויפרוץ: "קדו־־־ש, רחום וחנון ואין זולתו! קדו...ש" כאלו עומד הוא לפני התבה, ויתגלגל טנורו, ויתרעם עד האקטָוָה העליונה, ונדמה לך, כי על־פני תקרות החדרים מתרוצצים בעֶלצה קדושה רעמים ואופנים וחיות הקדש, והנך יושב רגעים אחדים מקֻפָּם, תפוש הדי הנגינה בלי נוע, כאלו פרחה נשמתך והסתלקה מעלמא הדין לגמרי.

חזיונים רוממים אלה יזכירוני תכופות את בן־אומנותו מקריבוזר, את הטֶנוֹר הנעלה, את נחמן־שמריל שו"ב (ראש פרק יח). האל חננו בגרון מפליא לנגן, המפיק כל מיני קול כאלו בלוית אלפי פעמונים והולם על תֻפי אוניך בכל הטונים והטֶמְבְּרים שבעולם. היה האיש כלו נגינה; כל פֶּרֶד ופרד שבגופו, כל שריד ושריד — צֶמֶת נימים מנעימים. ולא דוקא בהתעטפו בטלית ותפילין, בעמדו לפני העמוד, ינעים זמירות לאל עליון, כי אם בכל שעה: כגעת בו רוח הנגינה, יהפך לכְלָיוֹם מלא מוזיקה עליונה, ישכח עולם ומלואו וינגן בקולו נפלאות, עד אשר "תרפינה כנפיו".

יש, אשר ישב במסִבּו אל השלחן, ישא בכפו כף מרק ואטריות, ופתאום תנוח עליו רוח נגניאל ותשיגהו בין המצרים: להכנים חזרה את

הכף אל הקערה — אינו מן הנמוס, כי כל בני ביתו אוכלים עמו מתוך קערה זו; ולגמוע — אין פנאי, כי אי־אפשר לכלוא את הרוח אף שניה אחת; גם פן ילחלח את גרונו ביותר. אז יצטמצם נעים הזמירות; ממעמקי לועו תבקיע לה מֶצוֹ דקה, המגיחה כאלו ממרחקים; ואחריה מצופורטה, המתחזקת והמצלצלת, ואט־אט יתנגן נחמן־שמרל מלוא גרונו, יתרעמו גלגליו ופעמוני קשרי קולו, והבית ימלא רנה מקיר אל קיר, וכל האטריות תֵּהָפֵך למנצחת, תחוג ותנוע כך וככה, בהתאמה לכווני המנגינה, קְמָטיה, קְפָלֶיה.

ויש, אשר יגמור הלמדן החריף את שעורו הקבוע בתורה ואת השחזת החלפים והכשרתם ליום מחר, ועלה על משכבו גם הוא לנוח מעמל היום, וכבר קרא הגבר — ונגעה בו יד נגניאל, כרוח הצפונית בכנור דויד, תורידהו הרצפתה, תצמידהו אל גליוני חויו וכתביו, תנַעֲנֵעֵהו בקולות ובחצאי קולות, פה בשמינית ושם בשש־עֶשרית, ובלילה שירָה עמו. העוברים שומעים קולו משורר בחלון, יעמדו בלי מוש עד גמרו את קְמָפּוֹזִיצְיָתוֹ החדשה על „אהבת עולם", למשל, ועד שַׁבָּצו את הנגינה כראוי, וביחוד — בפסוקים „על־כן, ה' אלוהינו, בשכבנו ובקומנו נשיח בְּחֻקֶיךָ" ונָטרו בגלגול נטיות ורתיעות לבלי חק...

ובבקר? בבקר ישכים נחמן־שמרל, יַסֵּיר את סכיניו מחדש, לבל תִּמָּצא בהם כל פגימה, אף „דקה מן הדקה", לבל יהו אוגרים וחוגרים, חם ושלום, יוליכם תחת שחיו אל המקולין ו... ישפוך דם בהמה דקה ונסה...

מְשֻׁלָּמים! מה עלומה לְפִתכם! מה נפלאה פסיכיקתכם! איך נמזגו בה שני עולמות קיצונים, עולם הנגינה ועולם הטביחה, ושכנו בשלום יחד? נגינה — ושחיטה! וכי יש במציאות הרגשית סותרים הדדיים גדולים מאלה! הנגינה היא מקור הטוב והרך עד אין סוף, וחיים ברצונה, והשחיטה היא הגורם הרע עד אין סוף, ושאיפתה לַמָּוֶת, ואיך יגורו בנפשכם עולמים מלאך הרחמים ומלאך המות יחד?! ואני הלא הכרתיכם לנפשות מלאות חנינה וחסד לכל חי, ואיך איפוא תניף ימינכם הרחמנית חרב לשפוך דם? מי יפתור את החידה הסתומה? מוכחת צרקת הפתגם, כי נוגעות הקצוות זו בזו: הרכות הקיצונה והאכזריות הקיצונה.

לדעתי, לא אטימות או קהות רגש היא השחיטה בימין קדושים אלה, המאמינים, כי חקוק על חלָפם שם הויה, סמל הרחמים; לא תולדת ההרגל, שנעשה טבע, כדעת יש־אומרים. לא. לדעתי, יסוד דתי הוא, שנהפך במרוצת דורות לעמוד פסיכולוגי איתן, המתגבר בגבישותו הדתית על הרגש הרחמן במקצוע זה ומבטלהו כליל. הלא צוותה התורה לשחוט, לזבוח, וגם מברך השוחט על השחיטה עובר לעשיתה! כן: בא"י, אמ"ה, אק"ב וצונו על השחיטה (פסחים ז:)! וכן ביורה־דעה הלכות שחיטה (ס' יט, א). ונמצא, כי מצוה היא לשחוט בהמה וחיה ועוף לטובת האדם, מצוה קדושה; ואם למצוה — הלא יעלוז לבו במלאותו אותה. ולא יעז מצפונו להשמיעהו מוסר כליות על שפכו דם חי, כי שפיכת־דמים זאת הלא היא עצם המצוה!

לכן מוצאים אנו גם גדולה במזאת: מצות קדוש השם, שחיבים אנחנו למסור נפשנו עליה, להרג על קדֻשת שמו, יתברך. על יסוד מצות עשה זאת שחטו אבותינו הקדושים בידיהם את נשיהם ובניהם ואותם על קדוש השם ובבתי הקדש! הן הוא „האידיאל הדתי והמוסרי", כהגדרת אחד־העם המתאימה („על שתי המעפים"), אשר נכסוף נכסף אליו רבי עקיבה במאמרו (ברכות סא:) מתוך געגועים עצומים: „מתי יבוא לידי — ואקיימנו"?!

ולא נפלאת היא כלל וכלל, אם מנגנים רגישים ורחמנים קיצונים כרבי ליזר, כלי מלא כל טוב, אשר לא הרג שום בעל חי או רמש מעודו... היה גם פושט ימינו ושוחט בברכה ואולי בלב שוקט. —

ובמת היה רבי ליזר תומך עוד את יתדות השלום הכללי? — בימי החגים, וביותר בימי שמיני־עצרת ושמחת־תורה יצטבת עם שלושה־ארבעה חשובים משבעה טובי הלבינובה, וסובבים את בתי המושבה, איש לא נעדר, כשמואל הנביא; ונלוים עליהם אלה וגם אלה, והולכים בהמונם, מתעלסים ומרקדים, ומתאחים באחוה ואחדות שלום ואמת כמשפחה אחת רבה.

שיטה מצֻיֶנת יָשָׁה רבי ליזר בפרושי רשי, לאמור: אין פרשן זה מפרש אלא במקום, שקשה בַּפָּנים, או שאפשר לטעות ולפרש באפן אחר, משֻבש. למשל: שנים אוחזין בטלית — קשה, כי צריך לנסח: שנים שמצאו

טלית! לכן מפרש רשי: א) דוקא אוחזין, ולא די שמצאו, ב) דשניהם מחזקים בה, שאלו היתה ביד אחד מהם וגומר. מן השיטה הזאת לא הרפיתי כל ימי. במרוצת הזמנים נוכחתי, כי הר"ן בפרושו על נדרים חזק להשתמש תכופות במלת "כלומר" לכונה זאת, כידוע, ובעל אור החיים על התורה במלה "פרוש", וקדם לו — בעלי התוספות.

לאמתו של דבר, העמדתי אני את רבי ליזר בקרן אורה זאת. אני העירותיו על המתודה הזאת בפרש"י כאלו בקרי בשאלי אותו בכל פרט, מה קשה לרשי. ואולם הוא העמיק, הרחיב את המסלול הזה ויעשהו שיטה, וישיבנה לי מיסדה ומשכללה, ותהי לחריפות לי.

דגמה. בלמדנו עם משה בנו מפיו את פרשת השבוע הגענו אל הפסוק ויר א, כי אין איש, "עתיד לצאת ממנו, שיתגייר", לא הניחו מפרשי רשי את דעתנו בשאלתנו: מה המריץ את רשי להוציא את המקרא מידי פשוטו, שלא כדרכו? התחבטנו, ולסוף חויתי אני את דעתי, כי קשה לרשי: איך אפשר לראות מה שאין? לכן מפרש הוא, כי ראה משה את אין־איש, כלומר את זרע המצרי, שלא יתגייר, ובכן איננו כדאי, ויהרגהו. ונטעם לרבי ליזר טעמי זה עד מאד. אחר ימים רבים מצאתי את הדיוק בפרוש הרוו"ה על רשי, ב"הכנת המקרא", ונהניתי הרבה. —

כאמור, היה ביתו פתוח לכל עובר וקבצן, וחליפות וצבא עמו: יש באים ולנים יום, יומים; יתנו להם — יעברום. ויש שוהים כלינות־צדקו וסמוכים אל שלחנו שבועות תמימים, ואגב מחזירים על הפתחים בכל המושבה. בצאתם לדרכם לא יפטרום רבי ליזר ואלקה בלא ציודה ובלא נדבה הגונה לאחד ומתן־בסתר לשני "וגמילות־חסד" לשלישי. ובטרם יוצן מקומם של אלה יגיעו ויסתדרו תחתיהם אחרים. וכן יהיו עניים בני ביתם כל הימים; ולא יסעד רבי ליזר בלי אורחים אף אחת כמעט, אם לא בקפאוני חרף החריפים ובחרבוני קיץ המציקים, ואין אז עוברים ושבים. ואם אקלע להתם עני הגון, תורני, היו מטפלים בו כמו באב או באח כל ימי הסתופפותו בצלם וחופנים לו כבודו של עולם. ומי יתנה את הברכות והתשבחות, אשר יאצלו להם חנוניהם!

ו. רַבִּי שִׁמְעוֹן סוֹפֵר.

רבי שמעון סופר סתם (ספרי תורה, תפלין, מזוזות) בנה לו בית גדול ורם על גבול האמצע והקצה הצפוני עם פרזדור וסֻכּה נאה, מפֻּשׁה. גבה־קומה, ארך פנים סגלגלים ורחב מצח, כחוש וזלדקן, בעל פאות שחומות ומסֻלסלות כמחלין עם עיני שֵׂכר — זהו דמות תבניתו. את שלשת בנותיו השיא לבלטה, ומני אז מטפלים הוא ואשתו בבנם יחידם, בישראל, אשר למד תורה עמי יחד מפי רבותינו חיים ופרץ (פרק יב). השם חנן את רבי שמעון בעט סופר מהיר, ולכן תוללים אותו בתלי־תלי הזמנות מכל הסביבה. כדרך כל ירא א', היה רבי שמעון קובע עתים לתורה ועוסק בכתיבה שליש יום, שמונה שעות, כעצת חז"ל וכמנהג רבי גדליה המנורר. תמיד היה נוהג בקדֻשה ובטהרה, ונזהור נזהר במוצא שפתיו, שלא יוציא מפיו ברותה, ובפרט דבר שקר, חנופה, לצון, רכילות. מעולם לא חשד באיש והיה מאמין לכל אדם על "הן צדקו" בתתו ערך לדברתו ולהבטחתו. לא נשא טינה בלבו על אדם, נקימה או נטירה; במקרה רגז ודבה ילך אל מרגיזו, כהדרכת הרמבם, וידרשהו על זה. הלה מגלה את לבו, ויחסים מתברורים ומתלבנים ומפשטים עקמומיות שבלב. ענותו וטכסיסיותו שמרו לפיו מחסום לכל יורה הלכה בפני רבנו יוסף־צבי, אם כי היה בקי בדיני אסור והתר כמעט בעל־פה. ולמען לא יכזב אף בכלי דעת, לא ישתמש בתשובות הן או לאו, כי "ודאותיו של בשר־ודם בחזקת ספקות גם הן", — ורק בהשערת אפשר, כאחד מחסידי בֶּרֶשַׁד.

"שמעון", תשאלהו חַסְיָה אשתו: "ההתפללת כבר מעריב?"

—אפשר, יענה רבי שמעון ויטשיך את שיחתו הלמודית או המחקרית עמי ועם ישראל בנו.

"התטול את הידים לְדֶבְנה?"

— אפשר, משיב לה רבי שמעון, גומר את השיחה, נוטל את ידיו, וישראל אחריו, ובסֻעָדה לא ישיח.

או:

"נכונים אנחנו לסלק לכבוד מעלתו רק שמונים רֶפל בעד ספר תורה המדֻפּר, ולא יותר", מַתְגֵּר עמו אחד מגבאי קריבוזר. "יתרצה נא מעלתו למחיר זה, כי הגון הוא למדי".

— אפשר, שֶׁאָאוֹת במאה רבל, בלי תגרנות, יענהו רבי שמעון בהחלט, וחסל.

"רבי שמעון סופר — נשמה כשרה; אשרי יולדתו", היו ההלבינובים מתארים ומפארים אותו.

חֻלשה היתה בלבו לבלטה; מלאת חן היתה קריה זאה בעיניו. מלאה היא חכמים, יראים ושלמים. וגם בית־מדרש ברשדי יִפַּד בה, ונפשו עורגת אל קבוץ זה בכל נימיה והגיגיה.

כעבור כעשרים שנה נפגשנו באחת מרחובות בלטה. הוא זקן, גם שיבה זרקה בו, אך לא חדל עטו את מתקו ואת תנובתו, זאת אומרת — לבלרותו, ומתפרנס הוא ממנה בכבוד, גם בשבח לאל, כי נהנה הוא עדין רק מיגיע כפיו. ישראל בנו, המְמַלֵּא בתורה והמְמַלֵּח בבינה והזריז במעשה, עוסק בפרקמטיה ומצליח. אב לבנים הוא, וכבר רכש לו ולהוריו בית־קנין מֻרוָח, קרוב אל בית־המדרש הברשדי, ויפה להם. בימים ההם יצא טבעי כבר בבלטה ובכנותיה, ויציצו גם מקנאים בי, כרגיל, ויַחַפְּאו עלי דברים אשר לא כן: נתפשתי למינות.

"שמעתי עליך לאמור, ברוך", הֵרַך לי רבי שמעון שאלתו־תוכחתו.

— שקר, רבי שמעון! עניתיו בהתעוררות, כי ידעתי, מה ירמזון מליו.

"מאמין אני לך, ברוך. מובן; גם בבית־המדרש סנגרתיך. אמרתי להם: חס ושלום! ברוך שלנו לא יעשה עולה. אינך כזה. לא לחנם שמשת זקנים ותלמידי חכמים... ההספקת לרכש־לך בית?"

— לא, רבי שמעון; ממעמדם של יראי ה' אנוכי, שאין להם בית, עניתיו.

"כן, אמת", אשר רבי שמעון אחרי הרהור קל. ואני לא שמתי לבי עד הנה, כי לישראל יש בית, ככתוב: בית ישראל, וכן בית אהרון, בית הלוי, ורק יראי ה' חסרי בית הם. אף על פי כן, ברוך, יברכך נא ה' בבית בקרוב", ברכני רבי שמעון, וברכתו נמלאה.

כ וְקִנְיַ הֶלְבִּינוֹבָה.

המשך.

ז. רַבִּי דָוִיד בַּאֶרֶר.

רבי דויד בארר הזקן ונחמה זקנתו גרו באגף בית משה קראם, על תחום קצנו הצפוני בשכונתנו, לאשר עוברים אנחנו עם צַיָּרָתֵנו ומכשיריה, הלא המה הבד, המכחול והשפופרת, שהם המוח עם הניר והעט והקסת. הזקנה לא הזקינה עדנה; עוד כוחה בגופה לנוע ולנוד טיריד ליריד עם עזבון מרכֻּלְתָּה של חפצי מחט וסרטים; אלמוגים, טבעות ופניני זכוכית; דונג, כפר וגפרית, חלבנה ולבונה וסמנים אחרים, הארוזים עם כריכות חוטים שונים בתבה מעֻמדת עם מַדְפִּים קטנים, ומוצאת מזה את פרנסתה. גם יעקוב בנם, שו"ב בקריבוזר, פוקדם לפרקים ובחדשי הרגלים במשלוח סכומים זעירים של כמה רבלים, והנם מסתפקים, הודות לאשת החיל, ההיתה כמוחר אניות.

והזקן רבי דויד? — אחר תורתו, טבילתו ופת־שחריתו עולה הוא על מטתו מֻרְבָּל בקפוטתו של ימי החל, מתכסה בכסת גדולה ומלאה ומשקיע כל עיניו בספר "תולדות יעקוב־יוסף" עד צהרים, ואחר הארוחה — עד הערב. כה משפטו כל הימים, ומעולם לא שח שיחה בטלה, לא עם יושבי קרנות ולא עם מוזרות בלבנה. בקשי רב היו משיגים רצונו לבחון איזה נער בלמודיו. ומבחנו לא שמו מבחן, כי אם הוראה. קורא אני ברשי: "אמור ואמרת — להזהיר גדולים על הקטנים" ומסבירהו על פי השגתי. מרגיש רבי דויד הקפדן, אשר התורה מרתחתו, כי "חסר מלח" בהסברתי, איננה כלולה, — ואיננו מתעצל, ומלמדני הוא! מגלגל עמי הלאה על שלשת "בני אהרון" ומפרשם זה אחר זה, מקשה ומתרץ, עד סוף הפרשה מתוך ניצוצי אש ואומר:

"למדנו את כל הפרשה, למען תהיה הלמידה תמה, שלמה. האנשים השלמים לא יעשו למחצה. הלא תמימה תורת ה', וצריכה אם־כן כל מלאכה וכל מעשה להיות תמימים ומֻתָּמים... מניח אדם את עבודתו בלתי נשלמה, אות היא, כי גם נפשו פגומה. שים ברוך, לבך לכלל גדול זה, כי תורה היא, וללמוד אתה צריך"...

מרפרף רבי דויד על־פני הגמרא שטחית; לפעמים גם מעמיק ודולה דיוקים; אך הדרך העקרי אצלו הוא לקרוא ולבאר, ואני שומע ומשלב לפרקים לתוך דבריו רק מלה, שתים, ויצאתי ידי חובתי. ואין רבי דויד חש כלל וכלל לקליטתי, לרכישתי. תפסתי — תפסתי, ואם לא תפסתי מאומה — הגיעני: אַשְׁמִי בראשי.

שיטה גם זאת, ולראבוננו, יש גם לה תומכים וחסידים בימינו אלה, המורה מַרְצה, קורא, מספר, והתלמידים מחֻיָבים לקנות את הלקח בשמיעה לבד, בחינת "השומע ישמע, והחדל יחדל". רבים חללים הפילה השיטה המשיטה הזאת במוכן החנוכי והמדעי, כי מרכה היא עם־ארצות באהלי יעקוב. ואני לא השתמשתי בה כי אם במחלקה העליונה ולעתות רחוקות מאוד! כי פסולה היא ומזיקה. —

כאשר נוכח רבי דויד, כי שותה אני בצמא את דבריו גם קולטם אני מְרָבָּה, היה מני אז מנהל עמי לפעמים שיחות קצרות על נושא למודי ומבטיח את שׂבי, כי "נער מבין הוא ברוך, ואם ירצה — יוכל, כי העקר הוא חפיצה וחשיקה", כדעת אלטר הכורך (פרק ז). אחרי זאת ימשיך את רנונו על משכבו, יפרוש דגלו בים צרופי ה"תולדות", רזיו ורמזיו, סודותיו וימודותיו, ומסתלק לגמרי מן העולם השפל, ההבלי, ודואה על כנפי דמיונות בעולם האצילות וההתבוננות.

פעם אחת הוציאתהו קפדנותו ממחיצתו ההסתכלותית ומשווי משקלו, והוא בערב פסח. הגברת קראם שאלתהו ביד נחמה זקנתו, איך תגעיל את חבית המלפפונים הכבושים לשם החזקת מים בה לפסח. הורה הזקן: כך וכך. לא הרגיעה רבקה קראם המדקדקת, כי נָקְפה לבה עדין, ותפן ותשאל גם את רבי שמחה; וזה הורה קצת באפן אחר, — וההגעלה ללהב יצאה, לטין תנור של עכנאי. התלהב הזקן, התעבר ויסַרְהֵב להעמיד על דעתו דוקא. צללה רבקה הנבוכה אל בין שתי להבות; ומלבר זאת פקפקה, פן צדקה הוראת רבי שמחה, וההלכה כמוהו. מהרה ותחיצב לפני רבנו יוסף־צבי, ואת חלוקי הרעות כְּחֻדה לא הגידה לו. הרב התיר לה להגעיל את החבית החמוצה בשני האֲפָנִים, כראשון וכשני. ותעש כן, ותגעילנה בשניהם יחד. שמע רבי דויד והקפיד, על אשר הרהרו אחרי הוראתו, ולא מחל על כבודו, עד כי בקשה רבקה סליחה מפניו ותַפְיסהו.

סמיכה להוראה לא קבלו אמנם לא רבי דויד ולא רבי שמחה, בכל־זאת היו פונים אליהם בשאלות אסור והתר וסומכים עליהם כעל הַיָּנֵי דבבא.

ח. רַבִּי שִׂמְחָה פְּרִימַן.

רבי שמחה ידוע כבר לקורא (פרק יב). חֹטר מגזע הברשַׁדיים ומהֶלְכם, היה כמוהם מתנגד עז לכל מיני "יהודים טובים", וגם ב"קדושים" לא האמין, אם כי פינחס אביו, למדן ובעל דעה קבועה, היה מקֻרב ל"צדיקים" ומתעטף בחסידות. בית נאה ומרֻוח בנה לו בין בית שבי לבית קראם ויקיפהו בגדר עפר וחול, וכזויותיה רפת לבקר ולולדותיו וגם ממגורה לתשמישי בית. את פרנסתו היה מוצא בחַנְוָנוּת בפרקמטיה. היות שלא היה הפדיון המקומי מספיק יותר מן "מים לדיסה", היו נוסעים פעמים בשבוע הוא ואסתר־חנה אשתו על היריד ליאסינובה ולעירות הסמוכות עם עֲגָלה טעונת גלומי גוח ואריגי צמר ומוך, חתיכות כר ופשתים וחבילות מטפחות ומעטפות וכדומה. בימי הקיץ האֲרֻכים היו מקדימים ושבים הביתה כמעט עם המטמוע, הוא שקיעת החמה. אך בימי החרף הקצרים היו לרֹב מאחרים בנשף, ולכן הייתי כָּפוּן אז אל ילדיהם, אל שבע, בת גילי, ואל אברהם אחיה, בן גילו של שרגא אחי, ואל יתר פעוטיהם, כי כן בקשו הוריהם ממני. יושבים אנחנו שעות מספר, ומספר אני להם מעשיות מַעֲנְיָנות, שקראתי וששמעתי מפי אבותי ורבותי, מבדח ומבדר אותם מפחד כלילות. ויש, אשר הם, הזאטוטים, ושבע אף היא עמהם, נחים כבר על משכבותיהם אחוזי שֵׁנה, ואני יושב לי כמעט יחידי, כותב ומעתיק, או מעַיֵן בספר. כשוב הפרימנים מן היריד בשעה מְאֻחֶרֶת וכראותם את ה"שערוריה" היו מרצים אותי בשמשניות או בגרעיני דלעת וכדומה ומַלְוִים אותי הביתה בברכה ותודה. פעם סדרה הפרימנית לאמי את שבחי בפני וְקִבְּלָה על השתמטותי מקבל מידם את הגרעינים ועוד, ואגב פנתה אלי ותשאלני, איזה שכר בעצם דורש אני חלף טרחתי ושַׁעֲשֻׁעַי את בניה בערבי הירידים. עניתי, כי ינעם לי ללמוד בכל שבת מעט תורה מפי רבי שמחה. וַיְהִי. כמעט בכל שבת, אחרי שנת הצהרים, היה רבי

שמחה מלמדני בפרושי הרמבן על התורה. את המפרש הזה אהב סלה. אין צריך לאמור, כי הַנַּנִי ועַנְגני השעור הזה לאין שעור. באורי הרמבן פִּתחו בי הסתכלות ספרתית־בִּקֹרתית, הרחיבו את השקפתי על המאורעים ההסטוריים שבתורה ואת בינתי הילדותית בספרים ובמפרשים וגם את טעם הלשון וההגיון, אשר פרושי ענק המחשבה הזה מיַסְּדים עליהם. בימי השבוע הפנויים עסק רבי שמחה בתורה ובישובו של עולם, וממנו הוראה יוצאת לכל הקצה, כאמור. מחֵנן בנפש לירית, יפה קול ומיטיב נגן, בעל הדרת פנים ודבור מלַבב, יתבקש שמחה מאת הצבור, וביחוד — מטעם הזקנים, לעבור לפני התבה בשבת וחג, וכלם מודים לו ומברכים אותו בעד השמחה וההנאה האסתטית.

אפס, כי נִפְגש עוד ברבי שמחה הדגול ובכיתו הנחמד, על־כן יהיו דברי הפעם מעטים עליהם.

ט. רַבִּי בֶּן־צִיּוֹן הַצַּיְלָן.

רבי בן־ציון הצילן ידוע גם הוא מן הקדם בקוים המיחדים (פרק יב). יודע ספר היה, ושפתיו לא פסקו מאמירה וצלותה, על־כן קראוהו צילן. הוא ויונה (טויבע) אשתו, בנותיהם ואפרים בנם יחידם יבלו את רב השנה בשדה ובגן, כל כמה שאפשרה היכלת, ולא השתמשו מעולם בעמל זולתם, זולת בקציר התבואה! לכן לא עבר עליהם גורל אחיהם: לא נגעה בהם אמת בצעו של הברון השודד (פרק יד). גבלו אז והניחו להם את שש־עשרה העשיריות של אדמה פוריה, 176 דונם ויותר, העבודה על ידם.

מלבד מצות שכחת העֹמר זכה האכר הטפוסי הזה לקים עוד מצוה חשובה ונדירה כראשונה במשק הכפרי, ושוב הודות לשכחתו: לאכול ולהאכיל מִבְּשַׂר בְּכוֹר! וזה הדבר: הוא הִסיח דעתו מעֹזו המבכירה, וישכח למכרה לאחד הערלים, כדין, ותלד גדי. וַיִּגְדל, ויהי לשעיר, ויהי לתיש. וַיִּתֵּן לצבי־חזן הכוהן. לא שתוהו על צאן הקצה ועל עדרי הבקר, לפי שהתהלכו בקרבם גם עזים מספר: פן יִרְפּע ויַעבר, והוא אסור בהנאה... אחת דתו — לרעות עד שיסתאב, שיוּטָם. ואמנם, נפל בו בקטנותו מום קבוע, שנסרקה שפמו העליונה מעט, וקִדְשת בכור כבר פקעה ממנו, כי

יצא מכלל תם, ובשרו התר לכל ישראל. אך לא רצה צבי הכוהן להשתפל בו יותר, וימכרהו לרבי בן־ציון חזרה. ואולם משום הקפדה יתרה לא הכלל הבכור הפגום לרעות בעדר גם אחרי אשר הומם: „שלא לגדל עדרים מפסולי המקדשים", כנהוג (מפי שמע).

ויהי בכור שוטה זה מתהולל ופורע פרעות בקרניו, בידיו וברגליו; מטפס על קירות זקופים ועל גגות כאחד הסהרורים. אין בית, אשר לא גרם בכור־שטן זה נזק שלם במשובותיו! שערו המסבך והפרוע היה מלא סרפדים וצנינים, וכל הנוגע בו לתפשו, תדקרנה ידיו בחוחים ועקרבים. כל תחכולותינו להנצל מן המזיק הזה אבדו בתהו. כן צער והצר לנו יותר משנתים, ואין מפגעיו מציל. לסוף נשא רוחו הבהמי למיר את שדות התבואה; שם נבוך בשדמות הקמה והגדישים. וישפו בו הגויים הקוצרים את כליהם, ואלה צרמו את אזניו ושפתיו ורגליו. ברב כוח הצילוהו הפלחים ויניסוהו משם, לבל יהיה טרף לשניהם. כאשר שב הביתה מדפא וצולע, ואזנו האחת פגומה ומדלדלת, והשנית חסרה כמעט לגמרי, ורק שרש הבדל נשאר ברקתו, ודמיו נטושים וקרושים, חסנו עליו מאוד כי אין נהה לשברו.

ובכן הומם הבכור שנית, ומתר הוא באכילה לכל הדעות. הבנציונית מרקה את פצעיו, חתלה לו תחבשות, חבשתהו ותכלכלהו, ותפטמהו, עד כי הבריא, וישמן ויבעט כקדם. אז... הזמינו את רבי ליזר ואת אהרון השוחטים, ואת הרב, ואת רבי שמעון סופר, ועוד חשובים, שחפצו לנכוח בשעת שחיטת הבכור ולהשתתף במצות אכילתו. שחטהו רבי ליזר, ברקהו רבי אהרון, הכשירוהו, הפשיטוהו ונקרוהו, והבנציונית חלקה אשפרים לכל „כלי הקדש" והנתה רבים במנות בשרו, ויחשבוה לה צדקה, ויברכוה.

הבנציונית — כן קראוה שלא בפניה, ואנחנו, הקטנים, גם בפניה— היתה עקרת הבית, עטרת בעלה ומלכת משפחתה; וכל ההלבינובים מן הקצה אל הקצה היו מזכירים את שמה לברכה, לשבח, לכבוד, וקוראים לה: המלאך הגואל. ה' יודע, מאין רכשה לה ידיעות בריאות ומיומדות של מילדת וכקיאות מדיציניות. בידוע, שלא למדה מדעים אלה, ובכל־זאת לא היתה מחלה נשגבה מדעתה. כשרון גאוני מלדה ומבטן. תא חשאי יסתה

בביתה. מָגֵן וְמָקוֹף היטב, כמשָׁרִין, מכל טחב ומכל קֹר, וחם ויבש שררו בו כל השנה; והוא יכיל בקרבו צרורי דשאים ועשבים לרפואה. תא נָשק הוא לה, המספיק כלי־זין טבעיים להלחם בכל מיני מחלות, חיצוניות ופנימיות, ומקטון ועד גדול היו פונים אליה במקרי חליים ונגעים — ונושעים על־פי־רֹב, עד כי גם רופאים מָמחים ומפֻרסמים יקנאו בהצלחתה. תכופות תהַלֵך בין כרי דשא, בבקעה ובהר, אוֹרֶה אורות, מור וכשמים, לוקטת פרחים וצמחים ריחניים מכל המינים, קוטפת וחובשת מהם חבילות עבות; ובביתה ממַיֶנת אותם, מסַדרתם ועורְכתם איש על מינהו ואיש על זַנֵהו. ולא היה צמח וקלח וגבעול בגן ה' שבסביבותינו הברוכות, שלא נמצאו רבים דֻגמתו בבית מרקחת הבנציונית! לפרקים תצוה את אפרים לרתום, ושניהם יסעו בוכריקה הגדול או הקטון או אל כפר אחר עם תרמילי רשאים, תעשה שם חליפים עם פָּקִידות שונות ותמלא את החסר באוצר הרפוּאתי. אגב תבקש גם תורה מפי מַאריה ומפי מַגדלינה ומאת יתר מַכרותיה על סגֻלות עשב זה, ותכונת רפואה של ירק הוא, ולאיזה תחליא יסכון ויועיל הפרח הלז. בעלות נסיון הֵנה הכפריות הזקנות, ואין לזלזל בבקיאותן! ועל־פי התורה אשר תורות, תתנהג בטח בשמוּשתה. בשעות פנָאה תִסחט, תִרקח תעשה שקוי מעשה רוקח; תִשרה במים ותכין מִשרת בשמים, תַמרוק; או כי תשחק הֶדק ותאביק מהם אבָקות, תחבָּשות רטיות.

ומה שָׂשָׂה היא לעשות צדק! כאלו הָפקדה כל המושבה בידה, והיא האחראית בשמירת קיומם וחייהם. לא הרחק מקום ולא שעה מאֻחרה, לא סופת שלג או צנת סכנה, ולא גשם שוטף או בֶרד אבנים ימנעוה ויעכבוה מהחיש ישע לחולה בעתו באשר הוא שם! וכלנו מאמינים במָמחיותה ובעשָׂביה כמו בצרי גלעד. חלה מישהו פתאום — והיתה המלה הראשונה: קראו לבנציונית! ואמונתה והופעתה כבר היו מחזקות ומחליטות כרפּאות תעלה, והחולה ירגיש את עצמו חֻצִיו־בריא. כאלו נכחות הבנציונית היא העקר, והרפואות והשקויים כלם רק בכחינת מהיכא־תיתי הם.

כרגע היתה מצדדת את כל אנשי הבית הצדה ולוקחת את החולה תחת חסותה ואפטרָפסותה; לבדה תסעדהו על ערשו ולא תמוש מאצלו בטפוליה, עד אם קם ורפא לו. כמעשיה בילדת רבנו חיים (פרק יג). אך אם מסֻכן הוא החולה, — תאין בסובבים אותה למהר, למשל, לקריבוז

ולהביא תכף את הרזקטר פלוני או את פלמוני ולמסור לו אגב את חות דעתה בנדון המחלה ומהלכה ולבקש ממנו לתפוש בידו אגב־אורח את סם זה או זה. וכל הרופאים והחובשים מסביב הכירו את משמעות הבנציונית, את טהות עזרתה הראשונה ואת ערך חשיבותה; יתיעצו עמה ויסמכו על הוראותיה כעל תַּחְפְּמוני. וכמה כבוד וכמה אותות ידידות ורֵעות יֵרָאו לחָכְמה, היחידה בדורה במינה!

ותשלום גמול? — מאן דכר שמֵה: ישמרכם ה' מהעלות כזאת גם על לשונכם! אין לה עלבון גדול מזה. טורחת הבנציונית בעולם הזה, ואת שכרה תקבל מאת בעל הגמולות בעולם הבא. «מה תקח מידי קרוץ מחמר, אם זה, שיש לו, אינו שלו?!»

ומי יביע את טעם החמיצה הוָלַחית או את טעימות חליטות הדְּלוּעים, תבשילי הבנציונית ומַאפֶיה! המאכלים האלה כמעט שלא פסקו מעל שלחנה, כצנון וחזרת מעל שלחנות רבי ואנטונינוס. כל עני, הבא אל ביתה, לא נפטר בלי ארוחה טָרְכבה זאת. אוכל הוא לחאבון, נוקר גם את הפרורים וגומר בלחכו את אצבעותיו: «האח, טעם גן־עדן ממש», יקבל שתים־שלוש חליטות צידה לדרך ויצא בברכה... וליחזקאל החַבּתן, הנָר בשכנותם, כמה תעשה! ותמיד בהעלם ובהסתר, ולא תדע שמאלה חסדי ימינה; אך קדרה מתנור תשמיע, ועשן מארֻבּה יכריז, כי לולא הבנציונית, אז גועו יחזקאל וביתו מקֹר ומרעב. שאלו את זֶהָרה אשתו, ותגידכם...

בשַבּת תשב עם שתי בנותיה החרוצות והמכשרות, ותקראנה בספרים — «צאינה וראינה», שבט מוסר, קב הישר, נחלת צבי, שבחי בעש"ט וכדומה, ושלשתן בקיאות כבר בספריתן מדף אל דף. אחר־כן תצאנה הנערות אל חַברותיהן, והיא תַּפֶּט־פֹּה, תַּשְׁקֶף־שם, תסקור ותפקוד את פנות הבית, והרפת, והאֻרְוה, והאסם, והלול, והמרתף, והעליה; תסור אל אַפְּתֶקתה, אל מַעֲבַדְתָּה העשירה, והעסוק בסַמניה ובדשאיה עד צאת הכוכבים.

זאת היא הבנציונית!

ורבי בן־ציון עוסק לו אז עם אפרים בנו. זה הקטון־המגדל מקריא לפניו את שעורו בגמרא של השבוע, את הסדרה עם רשי; והזקן מברך את המלמד כעד תושית בנו ומשתדל להעניק לו מַגָּרנו ומִיקְבו נוסף על

שכרו המתנה. בשבתות הקיץ ישלים את עודף היום באמירת תהלים, מעמדות, מסכת שבת וחלקי זהר ועוד. אל בית־הכנסת יבוא רק להתפלל וישוב לביתו מיד אחר התפלה, אם לא התבקש אל איזו שמחה, או הזמן אל איזו אסיפה. בזמונים כאלה היה זריז לקים את הצווי: „אל תפרוש מן הצבור". על שאלתי לסבת התבודדותו התמוהה, ואיך לא ישתעמם לאמור תהלים אלפי פעמים, ענני, לאמור:

„אענך, ברוך, על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. ראשונה, אין לי פנאי לבלות בחברה. טרוד אני יומם ולילה בעבודת השדה והגן כל־כך, עד שלהוט אני פשוט להרגע רגע, להחליף עצמותי ולהחליף כוח: ואיככה איפוא אלך ואבלה אף רגע אחד של שבת שלא במנוחה גמורה? בששת ימי המעשה בודאי לא אנוח אף שניה אחת. והשנית, בני, דעו, כי חטא גדול הוא לחלל את השבת בדברים בטלים. מה יתן ומה יוסיף שיח הבלים? מה המה נושאי שיחותיהם של עמי־הארץ? הנה פלוני הבור ואלמוני הדמאי אין להם בעולמם אלא עניני סוסים או שורים, עגלים או סיחים וכדומה דבורים והרהורים, עד כי יוצא מאפך לשמעם, כי כל שיחם ושיגם נמאס ומאוס. ושלישית: לא תנצל במושב לציים אלה מרכילות, מלשון הרע, ותתן דפי גם בטובים, מה שמוציא את האדם מן העולם. והאם לזאת נתן לנו ה' לשון ושבת? הלזה בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו הקדושה? כל איש מישראל, בעל נפש, צריך לשום אל לבו ולהיות קדוש, כי קדוש ה', וגם יום השבת קדוש, וקדשתו שקולה כנגד כל המצוות יחד! וכן מתנהג באמת כל בן־תורה אף בחל — להזהר מכל דבר רע, וקל־וחמר בשבת... יקר כל רגע, בני, ואם לא עכשו—אימתי? „לא נבראה שבת אלא לגרסה". ובנוגע לאמירת תהלים אגידכם, כי אי־אפשר, שתמאס אמירה זו. אמת היא, כי בכל יום מסים אני כמעט את כל ק"נ המזמורים. בכל עבודותי לא יפסוק פי מאמירתם על־פה, כאשר עיניכם רואות, ולא אעלה על משכבי עד אם סימתי את כל הספר, וכן בשבת ומועד. ואולם האמינו לי, יקירי, כי אף אחת לא סימחיו בלי מצוא חדוש בו. לפעמים תמה אני על עצמי, איך לא התבוננתי על פרט זה או על בטוא הלזה בכל אלפי הפעמים, שאמרתי ושחזרתי עליהם! והוא הדין בתורה: בכל שבת, כשמעביר אני את הסדרה שנים מקרא ואחד תרגום,

מגלה אני חדשות; וכלל הוא: „אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונהו מאה ואחת". מעין אני ברש"י ומפיק חדשות, באור החיים — וקונה חדשות, וכן בחיי אדם, ובכל ספר, וכי יש יקר מזה! וְרָאוּ וְרָבַי, בָּנַי, וַחֲכָמוּ, כי זה כל האדם"...

תְּכָנם הבנציונית, תשובנה הנערות, גם אפרים יָוֶה עליהן, ואז תַּרְגֵּנָה שפתיהם ברְבְעָיָה בנעימות עצורות ודקות את שיר הפרידה מאת שבת המלכה, בנגון הלבבי ההוא, החדור עצבות ודאגה ובטחון, אשר רק לב עברי גלותי יֶהֱמֶה ויחושהו. ואיפה לא יִרְנן? הנה הנהו:

גאט פון אברהם, פון יצחק און פון יעקב,
בעהיט דיין פאלק ישראל אין דיינעם לויב.
דער ליעבר שבת קדש געהט אהין —
די וואך זאל אונז קומען צו געזונד און צו פרנסה,
צו כבוד, און צו גאולה, און צו גיכער ישועה,
און צו אלעם גוטען געווינן. אמן, אמן.

אֱלוֹהֵי אַבְרָהָם, יִצְחָק וְיַעֲקֹב,
שָׁמְרָה־נָּא אֶת עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל בְּאַהֲלֶךָ.
שַׁבַּת־קֹדֶשׁ הַחֲבִיבָה הוֹלֶכֶת לָהּ —
יָבוֹא נָא הַשָּׁבוּעַ לָנוּ לְשָׁלוֹם וּלְפַרְנָסָה,
לְכָבוֹד, וְלִגְאֻלָּה, וְלִישׁוּעָה קְרוֹבָה,
וּלְכָל־מִינֵי הַצְלָחָה. אָמֵן, אָמֵן. (שלוש פעמים)

כא. זְקֵנֵי הֶלְבִּינוֹבָה.

סוף.

י. רַבִּי חַיִּים בְּרַיינהם.

אגדה חיה ומזהירה, מין גלגול הנפש של אחד מניצוצים המציתים בנשמת רבי עקיבה, התגלמה והזדקפה לפנינו בקומה וביפעה בתמונת אֶרֶץ אנפין — בדמות רבי חיים ברייגהם. אישיות נפלאה זאת עשירה מכל מציאות ומכל דמיון, שחזיתי ושדמיתי בחיי הבלי ובשנות רק מאות נקרה חזון מָפְלָא ומָפְלֵג כמוהו.

רבי חיים התיתם מאביו ומאמו בהיותו בר־מצוה, ולא ידע צורת אלף: כל־כך היה מטֻמטם וגם. בקר־בקר היה בכל־זאת מניח תפלין, מנענע שפתיו אז כמתפלל וחולצין יחד עם הצבור. את מלות הקדיש היה מקריא לפניו השמש, והוא חוזר עליהן ברב קשי. ולא נמצא בכל המושבה בַּקָּשָׁא אמן ובן־אמן ללמדו „עברי". לאחרונה בא להלבינובה, אל זאב גיסו הוא זקן מושבתנו, אשר מאז נגזלו מקרקעינו מְנה לגובה מסים. חשכו עיני המכסן הישר בראותו בעֵר זה; ומה יעשה בו, והוא כבר בן שש עשרה שנה, ואיננו צָלַח למאומה. והימים ימי האביב, ויקח רבי זאב דברים עם עיני העדה בַּקצה הצפוני, וישימוהו לרועה על עדר פרותיהם בשכר מצער. את ה„מלאכה" הזאת קנה לו במולדתו, כאלו נולד לזה רבי חיים; הוא מלא את תפקידו בחריצות מאין כמוה, כרועה חכם ובקי. אולם שִׂבתו בדד כל הימים בנאות שַׂדי תחת שמי הלבינובה פעלה עליו, כנראה, שלא בטובתו ועוררה בלבו כדרך טבעי מין חשבון הנפש בנדון חייו ועתידותיו. יום אחר יום נקרו את מוחו, כנטפי מים על צור חלמיש, עוררוהו וידחפוהו ערב וערב אל הילדים בתחנונים ובדמעות ללמדו „עברי". הילדים, אם כי לא ידעו את מתודת הפדגוגיה העכשוית באמריקה, נגשו עמו ישר אל הסדור ויקריאוהו ככתוב: מה, טובו, אהליך... והוא חוזר ושונה אחריהם בבכי וקשי גדול, כמככירה בלרחה, ולא פסק בכל־זאת, עד כי ידע לקרוא שורה שלמה כצורתה, מה שעלה לו בכמה ערבים ובדלי זעה. ומה גדל ששונו בנצחונו! ובכל ערב וערב למד רבי חיים שורה חדשה. הזיע ובכה, והטפות החמות התמזגו יחד ותרפֶּכְנה את לב האבן. ויהי רבי חיים כובש ולוכד, משתלם ומתקדם, עד כי בחג השבועות קרא על־פה מפרש ושום שכל את ההודה „אקדמות"! „הפלא הזה לא קטן מקריאת ים־סוף", המליץ על זה בן־ציון הצילן. מובן, כי נעשה המארע הזה למניע מכריע בחייו. תשוקתו עודדתהו, ותושיתו סמכתהו, ובמשך החרף, בזמן החפש והנפש, הספיק ללמוד את חמשת חמשי התורה, ואם באפן שטחי. אז ירגיש רבי חיים כעין התפתחות הזכרון, התרחבות התפיסה, ההבנה, הציור המחשבי — הולדת אפרצפציה ממשית. בחדשי הקיץ השני השכיל לקרוא בטייטש על התורה, ובכן שנה את כל החמשים בימי החרף: פסוק בפנים ולעמתו הקביל את פרושו בטייטש. וכן הלך

מחיל אל חיל, וצעריו הענקיים הפליאו. מקצה שלוש שנים מצאו שם את הבתולה ברוינה, "ובשאלת פיה, ואמרה הן" עמדו וזגגום. והיא יתומה, ואמה חוֹרַנְתּה מצַעַרְתָּה.

חתנתם בחדש ניסן ענינה כמעט את כל המושבה, אסירת התודה לזאב הטכסן, וכלם השתתפו בו פעילית וממשית. בסעדת החפה נדבו לזוג הנשואים "מתן־דרשה" ביד רחבה, ויהי לסכום הגון של חמשים רֶבֶל בקרוב. זאב קרובם ואוֹמנם יחד להם בביתו חדר לגור בו לבדם וירחיטהו, ובכסף השׁוּחים קנה להם על היריד ארבע עגלות בריאות וטובות, ותרעינה בתוך העדר הכללי. אחר הפסח החלו חיים וברוינה לצאת בעקבי העדר ולרעותו יחד. בעלי הבתים הוסיפו להם על שכירותם, והיא הספיקה לצורכיהם לכל השנה, לשבחן של ההלבינוביות אמסור בזה, כי כל בעלת־בית בקצנו שהיתה פרתה (או פרותיה) מהלכת בעדר, היתה מצַיֶּדת את זוג הרועים בכל ערב שבת בחלת לחם. ותקראנה לה הנשים הטובות והרגשניות שם: "חלת ברוינה". המנות היפות האלה הסירו מלב הנשואים את דאגת "מה נאכל", ומאחר שָׁבְעת ימי המשתה והלאה היתה ברוינה עורכת שלחן לעצמם בחדרם. חמש שנים המשיך הזוג הצנוע את עבודתו יחד בתור בוקרים והצליח להסתדר באפן יפה. כן:

א. בו בפרק בנו להם בית־חמר קָתם ומעָרָב באפר וקש סמוך לבית התפלה, ובו שני חדרים עם מטבח. חיים וברוינה גִּבּלוּהו, יסדוהו ויבנוהו, הקימוהו ויטללוהו, סידוהו וטָחוהו, ויד אחר לא נגעה בבנינם אף באצבע קטנה מהחל ועד כלה. אחר צרפו אליו קרפָּף גדול ורחב, ובמשך הזמן קרוהו ויכסוהו, והיו מפיקים ממנו תועלות משקיות רבות וחשובות.

ב. בו בפרק למדה ברוינה מפי חיים קריאה וכתיבה עברית, ידעה היטב את כל התורה, היתה מתוַכּחת עם רבי חיים בעלה ומעמדתו פעם בפעם על כונתו הנכונה של פסוק מפלא זה או הוא, ושניהם יחקרו ויתפלספו לרדת לסוף דעת המחוקק, ולהבין את סדר המאורעים; ועניו זה היה מביאם לפעמים במבוכה, "והיה רבי חיים פונה אז אל למדנינו וממריצם להתיר לו ספקותיו".

ג. בו בפרק פרו עגלותיהם, ורבו ולדותיהן וְוֶלָדי ולדותיהן, ויהי להם

עדר קטן משלהם, המספק את כל צרכיהם במדרגה הגונה, עד כי בקשה ברוינה מאת בעלותיה הרחמניות לחדול שלוח לה מנותיהן.

„בראש השנה, אחר תפלת שחרית", ספרה לי סבתי נרגשת עמוק: „הביעה לנו בעזרת־הנשים את תודתה המשלמה כעד רגשינו האנושיים, בעד תמיכתנו המתמידה לנהלם בלחם לשבע חמש שנים, ותחתה את פנינו לאחל לה, שתפקד ביום דין זה בזרע אנשים, כאמותינו העקרות: שרה, רחל, חנה, — ובדברה בכתה רב בכי, ודמעותיה פרצו בגניחה וביפוב, כאיש, אשר כאב עצום עצור בעצמותיו מימים רבים, ואין מרפא"...

הנשים הדמיעו גם הן, נחמוה ותברכוה, כי יפקדנה ה', כמו שפקד את שרה, שהיתה כבר בת תשעים שנה בלדת את יצחק. „לא צריך להתיאש". „צריך לבטוח בה' ולהעתיר אליו. רבים רחמיו". „לא הגיע עוד הזמן, כנראה"... ועוד תנחומים ופיוסים, ברכות ואחלים הרפו ואצלו לחשוכי הבנים, — אך, לדאבון נפשם, לא נרפא פצעם הלבבי, ותהי ברוינה עקרה כל ימיה.

בימים ההם, ואני יושב על ברכי רבי מרדכי, והיה רבי חיים ברוינהם מבקר לפרקים בתרביצתנו ומתפלפל עם רבנו ביורה־דעה, בחשן־משפט וכדומה, וכן היה מנהגו עם רבי שמחה פרימן וזולתו מן הלומדים, וביחוד היה מתעמק בהתעלות ובהתפעלות בהסברות רבנו יוסף־צבי, והיו שפתותיו נוטפות מור. בחיי רבי חיים ברוינהם היתה עוברת אז תקופת העמידה, אמצע שנותיו, וכן גם בחיי בת־זוגו. געגועיהם לפרי בטן לא טשטשו במרוצת הימים, אבל התגבשו, שלוו וקבלו צביון קבוע, הולידו בקרבם רגשי חבה עזה לכל ילד וילדה, והיו שניהם משדלים אותם, מחבבים, מלטפים וגם מנשקים, גם מאכילים ומשקים — בקשו מוצא לרחשי לבותיהם, לתחושותיהם האבות והאמות.

רבי חיים ברוינהם היה גבה־קומה, אך גבו התכופף מעט מרב התמדתו ועיונו באותיות הקטנות. גופו היה שפם ובריא, וכן פניו השחומים, המלאים והיפים; זלרקן, עם סמני זקן על הלחיים ועם עינים יפות, קטנות וחכויות. בבית היה עוזר לברוינה, הסגיעה עד שכמו, בכל מלאכות הבית, אף חליבה במשמע, רדית לניני הקום מן התנור, לישת העריסה וכדומה עבודות מיחדות לאשה. במלאת לו ארבעים שנה, העליצתהו ברוינה

בהפתעה נעימה: קנתה לו את ארבעת חלקי שלחן־ערוך להרב רש"ז מלאדי ורשמה על כל אחד בכתב ידה: „מתנת ברוינה לרבי חיים בעלה ביום הגיעו לשנות בינה". שמחתו רבה בהם מאוד, ובכל שנה היו עושים יום זה יום־טוב. שניהם היו הוגים בספרים המְחַבְּבים האלה — בכל שבת ומועד, וכמעט שידעום על־פה. בכל יום ויום, פַּנָּלותם לעבוד ולמעוד, היו נחים באַנְפִילונם, במנוחתם השאננה, ונדברים בתורה, במוסר, במעשים טובים של צדיקי עולם ובמסירות נפשם על קְדֻשַּׁת השם.

חבה יתרה נודעה לי מהם, והיסוד הפסיכולוגי ביחס נאצל זה אלי מָנַח, דומני, ביתמותי, בהיותי יתום כמוהם; ומי כמוהם יודעים את נפש היתום. ברגש אִמּותי עמוק היו מתקרבים ומשתפים אותי. לכן הייתי מבקרם תכופות בְּנָוֵהם השוקט והמלא תורה וחכמה, מדפדף את ספריהם, ספרי פוסקים ומוסר. פעם צוני רבי חיים לקרוא בהלכות שבת על אודות הלטב, ולא ידעתי פרושו. פניתי אליו, והוא —

„ברוינה, פרשי נא לברוך, מהו לטב", הציע לזוגתו הצנועה והמלָּמֶדת. פֵּרשה והסבירה.

שאלתיו, מדוע איננו מפרש לי זאת הוא; ענני, כי עקרי תורתו ובקיאותו שלה הן, כאֶמרת רבי עקיבה (כתובות סג). לתלמידיו, שאמרו להדוף את רחל שלו ממרכבתו. „הַנִּיחוה", לאמור: „שלי ושלכם — שלה הוא". ובאמת ברוך, מבינה היא ב„מקומות" יותר ממני. לא לחנם החליטו חכמינו לאמור: „בינה יתרה נִתנה לנשים". וכן אתה מוצא דבר ה' לאברהם: „כל אשר תאמר אליך שרה, שמע בקולה". וכמה חריפות מוצאים אנחנו במעשי רבקה, רחל ולאה, יוכבד ומרים, עכסה ודבורה, חנה, נָעמי וכדומה. גם תלמידי רבי מאיר וחבריו היו מבקשים תורה והסטוריה מפי בְּרָיה, מפי הלמדנית הגְּבוּרָה הזאת, אשר עז רוח בשַׁבַּת מות שני בניה דומה בהרבה לגבורת הנפש של יוכבד בשומה את תבת משה בסוף. ואסתר, והחַכָּמה התקועית, ובנות רשי..."

ברוינה, מצדה, היתה מַלָּעטת אותי ב„מנורת המאור", שהיתה בקיאה בשני כרכיו ישר והפוך. אגדות הספר היקר הזה והדרכותיו המוּסָריות היו מקורות, כמקור מיים חיים, מרפא ונחמה לנפשה הנהלאה.

„הנה", אמרה פעם אחת לסבי, הרגיל לפַּעמם בשעות פנאו: „הַשָּׁלים

רבי יוחנן עם גורלו — למות בלי קדיש אחרי מות עשרת בניו. ולא עוד, אלא שנושא הוא בידו עצם מעצמות צאצאיו האחרון לנחם בה אבלים *), באמרו אליהם: „דין גרמיה דעשיראה כיר" (זאת היא עצם הבן העשירי המת). לפעמים... משתוקקת נפשי לטעום ממתיקות חֶבלי הלדה", היתה מלָוָה את התגלות לבה כעין תלונה מסְתָּרת. „אך... אלו שאלני הקדוש־ברוך־הוא, כשאלו את רבי אלעזר בן פרת (תענית כה.) אם ניחה לו, שיהפוך את העולם בשבילו, ואפשר שישְנה מזלו לטוב, — אלו שאלני, במה בוחרת אני: הלדת בנים ולקברם, כרבי יוחנן, או לבלתי לדת כל עִקר, כמוני היום, בודאי לא ידעתי, אשה פְּתָיָה, מה להשיב. גם זאת: מי יודע, אם ילדתי בן הגון, עד שיכול היה חיים שלי להמליץ על עצמו כתָּרקונום על רבי אליעזר בנו: „אשרי אני, שיצא זה מחלצי", או בן מומר, כמנשה, שהעמיד צלם בהיכל, או כירבעם בן נבט, אשר חטא ואשר החטיא. הן מתפללים אנחנו יום־יום: „ולא נלד לבהלה", כי אם לבהלה, מוטב, שלא... שלא נלד כלל... אסור להתרעם. צדיק ה'".

שניהם היו נהנים בלמדם אותי איש־איש בספרו החביב. רגשם התובע היה מוצא בזה ספוק מוסרי, כנראה. לא רק לומדים מֵאַחרים הם, כי גם מלמדים הם את זולתם; לא מקבלים לבד, כי גם נותנים הם. ומלבד זאת, הלא כל המלמד את בן חברו תורה — כאלו ילדו"! **) ואחרי שעות מספר הייתי יוצא מביתם מלא וגדוש. בהרגשתי של ילד תמים היתה מקְפלה הכרה, שממציא אני להם עֹנג בבקורי, מַעֲנִיג בפדיון נפשם הנכספת והשואפת, בְּיָצְרי להם אפשרות למסור לי רְבי תורתם, ולכן היינו שלשתנו רוויי נחת ושרויי רוח עליון בכל ישיבותינו.

עברו כחמש וארבעים שנה, ואני בתוך המושבה בהשתדלותי לקבל בערכאות הוֹלָסְטִ׳ דרכיות לי ולבני, ועלה בידי לקבל מפי היחידים השרידים ומן המָכְסן החדש פרטים מעניינים על אודות צמר חֶמר זה. מספר התושבים הלך הלוך וחסור. כל שפירי הלבינובה יצאו אחד אחר

---

*) ברכות ה': ב"ב קמז.

**) סנהדרין יט: וגם ברשי על התורה (במדבר ג, א).

אחד, כאלו עשו חוזה, ונשארו עוד אחרים, כשבלים בודדות. שורות הבתים פחתו וקלשו, כאלו קדר מלאך ה' לפני יושביהם את הדרך וזרזם, כמלאכים את לוט, לאמור: "המלטו, מי שיכול!" וינוסו כמו מתוך הפכה, והישוב התנודד והתדלדל. גזר מר נפך עליו, ואין להשיבו. לאחרונה התבקש גם הרב עירה ליפובץ (יט, ג, סוף). לפני צאתו באה עדתו לקבל ברכת הפרידה מפיו.

"רבנו, על מי כבוד תורתך מניחנו?" שאלוהו במבוכתם.

— כדאי רבי חיים ברוינהם לסמוך עליו בכל, ענם הרב ובזאת הסמיכהו לרב על המושבה, בלי "יורה־יורה, ידין־ידין, כל מן דין סמוכו לנא"... ומאז התעלה רבי חיים ברוינהם לאישיות מרכזית בצבור המצמצם שלא על מנת לקבל פרס, כי על מחלבתו חיה.

אהרן השו"ב יצא לקריבוזר עוד משכבר הימים; רבי אליעזר השוחט נלקח אחר כבוד בתור מורה הוראה אל אחת העירות והניח את חזקתו למשה בנו, הממלא מקומו; והוא כרעא דאבוהי — רגל אחת של אביו... ובכן נהפכה המושבה למקום שאין אנשים כמעט, והיו מבקשים תורה מפי רבי חיים וברוינה וסומכים עליהם בקלות ובחמורות; והיו שני הזקנים מאשרים, לולא עירותם. —

כאשר ינוסו דמי הגוסס מגפי הגויה הגוועת בשאיפה להתרכז באמצעה — בלבה ולהציל את מקור החיים, כן התלקטו שני קצות המושבה ויתחברו צפוף באמצע בתקוה להציל את יתר הפליטה. גם חברת יק"א חשה לעזרתם בתתה להם שתילי פרי שונים, והנטיעים במשתלות נקלטו והצליחו, — אך לא הועילו להחיות את הישוב ולהאריך ימיו. מיעות פטליורה הפורעים, ימח שמם וזכרם, נכדי חמלניצקי וגונטא, נחתו על האמללים ויחריבום חרבן גמור, והמושבה נשאתה שממה.

ברוינה מתה כבת שבעים, ולפני מותה בקשה מאת בעלה העלוב להתחתן שנית, לבל יהי גלמוד. שמע, ואם כי מוצא פיה קדוש לו תמיד, וכל־שכן רצונה האחרון, אך לא קם ולא הכנים אשה חדשה אל ביתו: לא יכול התמים הנאמן להשלים עם הרעיון, שתשלט אחרת בעמל ברוינה, ועל כמאה תשב זרה. בעצמו היה מכין לו את כל צרכיו, ורק ביומי שבת וחג היו השכנות מפקחות על הליכות הבית ומסדרות הכל, כמו בחיי

ברינה: חלותיה, נרותיה, צוקי קדרותיה, דבר לא נעדר. אולם בגופי החיים נשאר רבי חיים בריינהם כערער בערבה בסוף ימיו, בעודנו בריא בגוו, בחושיו, והוא זקן מְפֻלָּג.

קברוהו ליד בריינה, ועל־פי צַוָּאתו חרתו על מצבתו, לאמור:

פ״נ חיים בריינהם, יום... שנת... ת. נ. צ. ב. ה.

אשריכם, קדושים, נשמות רשומות בכם יה, וקרנותיכם יוצאות בקרנותיו של משה, מאירות לדורותינו במחשַׁפינו ומעירות אותנו בהד קולכם העולמי לפעול ולשאוף אל ימות המשיח; לבטוח באלוהי ציון ולהאמין, כי סוף־סוף נגיע אל משאת נפשנו, אל האידיאל המָכטח של שיבת בנים לגבולם, כיום הזה.

אשרינו גם אנו! כי את האידיאל, אשר חִבּוּ צפו, קוּ אליו אבותינו אלף ושמונה מאות שנה ויותר, זכינו אנחנו ובעינינו ראינוהו וגם הִגענוהו כמעט קט! אכן עתה, בתקופת תחיתנו ועליתנו השלישית הציונית, ובבנותנו את ביתנו השלישי, העולמי והכלל־יהודי, הה מורי ורבותי, מה רבים, מה קשים חבלי המשיח! עתה כאשר מתהלך שר משרי בקרב גלויותינו, מַשְׁבִּית מושבות ישראל, וקהלות רבות חרבות לנצח, עד כי עיר ההרס יקרא לכל אחת; עתה, כאשר קודרת האמת ונעדרת, והצדק נגוע ופצוע על כל צעד, ההפקרות והחֻצְפה שגשגו למעלה ראש ודשות בעקבן כל קדש וכל יקר; עתה, כאשר הופכים פריצי עמנו ומרשיעי הברית את היכלי התפלה למַרזחי תִּפלה ומקומות קדושים למאורות קדשים, שודדים גם מנוחתכם האַשמנית, מנַתצים מצבותיכם וזכרוניכם, ועל גביכם חורשים ומאבדים כל זכר לכם: עתה זַכֵּנִי אֵלַי לעשות נפשות לכם בספרי זה, שהוא פרי רוחכם, ונפשו — נפשכם, ולהציב לכם בו מצבת זכרון.

והיה אם, כאשר זכיתי לעלות ולראות את בנינו, מנינו קנינו בארץ תחיתנו עם מצעדי משיחנו, זכה גם אזכה, שיראה ספר תולדותי זה אור ושיתקבל ברצון על ישראל, — אז תִּנָּחֲמו; וחייתם, עצמות קדושות, בלשון עמכם חחי, הנצחי, והתגַּלמתם בחייהם לזכר עולם, באַלְמָוֶת.

נוֹחֲנָה בְּחֻפּוֹתֵיכֶן גַּן־עֲדָנִיּוֹת. הִתְלוֹנְנָה בְּצֵל חַסְדֵּי יָהּ
נְשָׁמוֹת קְדוֹשׁוֹת וּטְהוֹרוֹת. וְהֻגְנְיָה מִזִּיו הַשְׁכִינָה.
מְזֻהֲרוֹת בְּזֹהַר הָרָקִיעַ! כִּי לָכֵן לָכֵן יְאָחֵה!

כב. סורן

כְּתוֹב זֹאת זִכָּרוֹן בַּסֵּפֶר.—

סורן היא אחת העירות הקטנות במחוז בל"ה, בפלך הפודולי צפונה. היא «עיר רוכלת עמים», כי מְקפת כפרים פוריים היא, המתאספים בה בכל יום ה' בשבוע ליריד חשוב, שיש לו כל סמני יריד גדול, אֵיכְיוֹתיו ותכונותיו, והוא משמש בעִקרו מקור פרנסה ליהודים. אז תִּמָּלֵא העיר מפה אל פה, ואין מקום לנטות. כל בתי העירה נבנו על חול, ככתי תל־אביב כמעט, וכרי חול משתרעים ומקיפים אותה עד למרחוק, עד הנהר בּוּג, הזורם כשני מילים מחוץ לעִבּוּרה מצפון. אפס מרב ימים וירידים מזַפלים השתנתה קרקע העיר לאדמה שחורה, שמנה ופוריה. על פני הבוג עוברת מַעְבָּרֶת, אחוזת מֶצֶר, חוט ברזל מָשׁוּך להעביר עוברים ושבים מן השׂפה אל השׂפה. בכל השבוע רפה הפדיון, ומאות המשפחות הפזורות מתפרנסות זו מזו בדחק. על־כן נשואות עיניהן תמיד אל היריד הגואל, כי הוא מקור מחיתם, והוא משמש גם מועד לגמילות־חסדים, להלוואות, להקפת סחורה וכדומה. אך לא על היריד לבד תתקים העיר, כי גם על צבא הטִּרְמִיוֹת, הבאות שמה מימים ימימה לָקִיץ באזור הנעים.

ששה גדודי פרשים, כאלף איש במספר, היו נוחתים מִמְּזִבָּז' סַוָרְנָה בכל תחלת אביב ומבַלים פה תחת פקוח שר האלף ויתר שרי הצבא עד סוף הקיץ. אז יעזבו את העיר ויצאו לדרכם עד תקופת האביב. אמנם, נוספים בסורן קסרקיטים ארְכִּים ורחבים בפאתי העיר, אך אינם מספיקים. לכן היו רֻבּם מדַוָרים עם סוסיהם גם בחצרות בתים פרטיים, — שנים, שלושה, ויש גם חמשה או עשרה פרשים בחצר אחת מְכִילָה. את התנהגותם והתיחסותם לישוב המקומי אפשר לצַיין בסמן «מספיק». את קבלותם הכספיות החֲדָשׁיות היו מוציאים בחנְיות העיר, במרזחיה וכולי... ומְחַיים את ענפי הפרנסה בכל מרכזיה. מחוץ לעיר מִפְּנה קמפון רחב ונסב, דומה במקצת למַלְבֵּן, ויותר משני מילים באלכסונו, פנוי לתלפיות. שמה יאספו כל ששת האֶסְפַּדרונים תכופות לשם למוד וחנוך באֻפָנים שונים על־פי הוראת המצביאים. גם בית־חולים צבאי בנו וערכו להם בגן העיר, המלא עצי תות גבוהים ופורים. התלפיות היו קשות, סבוכות ומסְכָּנות. בעשותם

תמרונים שונים, כדלוג סוסיהם ממעל להגב הארך בהיותם מועפים ביעף, היו רוכבים איאל נזרקים מעל אכפיהם באויר ומוטלים ארצה כל עוד נשמתם בם ורוים אחר־כן בהסְפיטל׳ לא יום אחד, גם לא חדש אחד.

טבעי הוא, שאין דבר תופש את תשומת לבנו, אם חזר הוא ונשנה פעם בפעם. לפי רבות התרגלותנו באיזה חזון, כן תִּפחת התעניותנו בו. הסכינו הסורנים כבר עם מחזי הצבא הימימיים, כלומר החוזרים ונשנים מימים ימימה, ויחדלו להתפעל מהם ומלמודיהם. אך לבל ישתעממו בבטלתם החברתית ובפהקנותם המְשכה, היו שולחים את פיהם חֶלֶק — מעט בלשון הרע ומעט בלַצנות, ומעט ברכילות ובחרחור ריב, להצות איש על רעהו ולשלוח מדנים גם בין אחים. המרגזים היו נצים, מכים איש את רעהו באגרוף רשע ובנאום פשע; ולשון השקר עומד לו מן הצד, חותה גחלים, מפיח את האש, משפה יותר ונהנה הנאת שטן. כפתגם האקראיני:

יִתֵּן הַשֵּׁם לָכֶם לְהִנָּצוֹת,

וְלָנוּ — לַחֲזוֹת זֹאת.

ומכן — למלשינות תוצאות. אין לך שבוע אז, שלא ימסור אחד על משנהו איזו מסירה מציאותית או דמיונית בלשכת הפַּרְקֶטוֹ, וכל העיר נרקחת ורַתַּחת, ולשונות להבה מתפרצות בכתים שונים. בטרם תשקוטנה אלה, יכין להם סמאל קטטות אחרות, אכזריות מן הקודמות, ושוב חרפות ומלשינות אין קץ. ומעשי האבות — סמן לבנים. זקני הדור כאבו על הבלבולים ועל הזלזולים, התאוננו בלב נשבר על הפריצות ועל הקלקול, ההולכים קוממיות להשחית ולחבל. לפעמים היו מוכיחים גם בשער ונִבְאִים ליום רע. אך כזורע על צחיח סלע היו הזהרותם הנכוחות, ובולָמס המרנים הוסיף להפיח ולהרתיח, להפוך חיים שוקטים למרורת תַּפְתֵּה. —

מלבד הבוג היו עוד שני נחלים סובבים את פאתי העיר: אחד מתפשט מזרחה; רחב למדי כמיל בערך, ובמקומות — עמֹק עד לסַבּן; והשַׁחָנים קוראים למצולות אלה בּוֹרוֹת־קַלָּחות. אשר לא יזהר — וְטָבַע בם, ויִצָּל ברב טֹרח. מחמת קרבתו אל המרחץ יכַנוהו נהר־המרחץ. בקרקעיתו

שופעים מעינים נאמנים וממלאים אותו על כל גדותיו בכל עת, ולכן לא יכזבו מימיו גם בעת הגְּרִיד. נטוי עליו גשר ארך ורוֹוַח של אבנים וקרשים לשם חבור העירה עם סביכותיה צפונית־המזרחיות. מתחת לגשר הרם קולחים מימיו פְּרָצות ומניעים את גלגלֵי הרֵחים, הבצורות שם במספר מידי היהודים בעליהן או חוכריהן. משם מתפתלת הזרימה באפיקים עקלקלים בין נקיקי סלעים וכֵּפים ומחלות עפר ונשפכת אל הבוג (אם אינני טועה).

והנהר השני בְּרוּד שמו; הוא ההולך בדרומה, וגם הוא שפע מעַנים יַנק, ולא ידאג בשנת בצֹרת. זהו ברֵבו פלג צר, ומימיו הצלולים כברלח והנוחים כשמן נראים כשוקטים, ובאמת הולכים הם לאט כמי השילוח, נוזלים להם בשפי, לופתים אֹרח דרכם אל הכפרים שבַּפָּר ונקוים שם. מתענגים הסורנים ומתפנקים בהתרחצותם התכופה בשלשת הנהרים המשפחים, הברוכים גם בדגים טעימים מכל המינים; אך לא ימתיקו המים המתקים את יחסיהם ההדדיים, לא יכבו את שלהבת המריבות בלבות הרחצנים ולא יקררו את להט הרעל, השותת מלשוניהם הארסיים. לא! דומה, כאלו רוחצים הם בנהר דינור ובולעים איש את רעהו חיים כדגים הללו. —

מי שמש מופת להתעשקות והבעיר את הבערה?

מזקנים התכוננתי, כי הַצַּדִּיק רבי דוידל בן שלמה גִּיטֶרמן, הוא נתפש בעוון הדור בסורן.

"הַקְשָׁן הרבי בכל דרכיו ונַצְחָן בכל מעשיו. מבקש ורודף אחר שררה. על מדותיו איננו מעביר ונוקם ונוטר כנחש... כאשר יריח מרחוק מלחמה, לא יסוג אחור, עד אם נפל אויבו, גם אם יבָלו לו לעצמו. פמיכוז קשה אוחזו, בחינת "תמות נפשי עם פלשתים". סמל הנרגנות והנצחָנות".

"בדרך שאדם רוצה ללכת מוליכים אותו", כי חנון ורחום ה': מַזְמִין לַטוֹבָה פַּשְׁתֵּהוּ, וַלַּשְׁכּוֹר — מַשְׁקֵהוּ. אכן נהפוך הוּא "המשקה" המדהים לרועץ לרבי ולצאצאיו, אם כי לא אחזו למעשה אביהם. —

היה היה משנים רבות בסורן פְּרָסַטוֹ גְּלִילִי, נוצרי ישר ואוהב

שלום על־פי טבעו ומזגו ומתנהג עם הסוֹרְנִים בחסד וברחמים. ידוע ידע השר את מכאובי החֲנָנִים, והמוזגים, והפְּנְדְקִים, והסוחרים, וסתם־בעלי־בתים. ידע, כי לא הכל כָּשֵׁר בעיר, כי לא הכל נוהגים כשורה בחנוניותם, במַרְכֻּלְתם, והיה חושֵׂך עיניו מראות ברע, וביחוד בימי היורים. רב בתים, גם של בעלי מלאכה, נהפכים אז למִסְעָדות ולמַרְזְחים, לחֲנֻיות ולמַחְסָנים — בלי רְשָׁיונים, בלי פַּטֻּנְטים; והוא לא כְּהָה, לא מָחָה מעולם, בדעתו, כי „על פת־לחם יפשע גבר", וכו', אם יתאמץ למתוח על החלכאים המְדֻכּאים את חֹמר הדינים והגזֵרות, המכֻוָּנים ברֻבם בעצם נגד היהודים, יגועו ברעב ללא תועלת לְקֻפַּת הממשלה. ידע, כי במרתפי פלוני ופלמוני מורידים לפעמים חבית יי״ש פְּסַח, כלומר „יין־שרוף טרֵפה", בלי מכס, והיה מסב את עיניו ממקומות תֻּרְפָּה כאלה, ולא תבע את עלבון החק. ככל איש משפחה, ככל בעל נפש, הרגיש השר, כי חזקים החיים מן החֻקים, כי נמרץ ספוק המחיה מספוק החק, כי לא אוכלי מן הם הסורנים הנעניים, וכי לא להם לנפול ולהחנק תחת מועקת האסורים והחומרות.

„ולמה? וכי מְפִינַי הוא המכס? מי המציאהו? רק שר בדמות אדם!" טענו הסורנים.

והסורנים לא כפויי טובה הם. מַכִּירים היו ומוקירים את וְתִּגְרי השר ורחמיו, ולא קפחו את שכרו. מכל מיטב, מכל מבחר יעניקו מדי חדש בחדשו לשר הרחמן ולבתי שאר הפקידים והשוטרים, השוקטים והשותקים, יְצַיְדום בגֶּדש מכל מאכל ומכל משקה, מלבד מלוא חפנים כסף וזהב מִזְּקוּק המטהר ממזרי מסחר ושוק. כרֵע, כאב ממש התחסד השר עמהם, בְּקֹר בבתיהם לעתים דרושים, יטעם מדגיהם המְפֻטמים, מלביבותיהם הטעימות; מן הלפתן ומן הפשטידה השַּׁבָּתית, אשר לא עלה גם לאנטונינום לחַבֵּל כמוה; יהלל את המאכלים, את יין הרקח ואת הקנדיטון, את הרִבּה ואת מִשרת הדבדבנים, ואת הגברת עצמה, שהיא כְּרִיה נפלאה. אגב יקבל בלא־ראיה כלאחר־יד, גם מתן בסתר וימסור סוד להמנֵף, מפה לאזן, להיות נזהר מאוד בשבוע הבא ולבער את הרע מן המרתף, להצניעהו כראוי, עד יעבור זעם...

„פן יקפוץ עלינו המוכס המחוזי מבלטה באלה הימים, כי כן

גְּנַב אלי דבר... כיצד? אל תשאלני, אדוני דְּרוֹפֶם: עוף השמים הוליך אלי את הקול"...

ויוצא לו "האב הרחמן" מִבְשָׁם ומְרָצה, ומזרז את משרתיו וסגניו לחוש ולהודיע את החנונים ואת התגרים, כי נשמע קול רגלי האִנְסְפֶּקְטָר, ויקַדְּמו פני הרעה; "ולמזהיר ולנזהר שלומים יְתֵן כמי נהר". ואין גם פקיד אחד או שוטר יוצא מבית יהודי בידים ריקות; כקטון כגדול נאותים הם לכים העברי ולכוסו. וכן עברה שנה על שנה, וחגים נקפו, וַיָּשֹׂרו בעירה שֶׁקֶט ושֶׁקֶל וחֶסֶד אֵל כל היום.

בעת ההיא התנוסס הרבי דוידל במעלה העליונה. שמש תפארתו קָלְמנה ונָצצה בקרנתה בשחק החסידות. שָׁמְעו הלך בסביבה רחבה, ו"מלכותו" מלאה שֵׁם, עֹשר, כבוד, ואין מלכות הפַּרְסטו נוגעת בה אף כמלא נימה. חסידים ואדוקים נהרו אל הרבי מקרוב ומרחוק לעשרות ולמאות, והימים חלפו בלי תגרה. הפתקות יום־היומיות, הסטֶרֶאוטיפיות, שכֻּלָּן יוצאות כאלו מעט אחד, בנסח אחד, מגדילות רק את השעמום, ואין כל חדש מְנָרה את שטן הנצחנות בהיכל קדשו. זיבות הריבות, אשר סֵעֲרו את שני ארמנותיו מבית ומחוץ בשנים האחרונות בסכסוכי משפחתו, נחו, שקטו גם הן, ורק לבו לבדו, כנראה, לא חדל רגז עדין, — ובכן מה התכלית בעולם הזה? מה טעם בחיי תפל כאלה? ויהי הרבי שרוי בצער מאפס מעשה, "והיה העולם משתומם". אז חם עליו יושב בשמים, ויסת את השטן, ויחגשם בדמות לץ שמח לאיר, וַיָּחֶל מחול שחור בין שתי המלוכות, של חצר הרבי ושל לשכת השררה, — וַתִּבָּקַע הָעִיר.

משה דרופם, מרתפן אמיר, השיא את בתו. בשבת השמחה שאחר כלולותיה עלו בביתו קרוביהם וידידיהם הרבים ויתבדחו על יין ואגוזים ועל תופינים שונים, כנהוג במזמוטים. השיחה, המרחפת על־פני הכוסות, התגלגלה בלשון חפשית, אין נזהר. אגב פנה אל המחֻתָּן דרופם אחד המסֻבִּים וישאלהו, למה זה לא הקדיש את הרבי לסַדֵּר את קדושי בתו והזמין את הרב ברוך ברבי מַנוּם, הידוע למתנגד עצום לכל הרַבָּנִים. בשעת חדוה והתבשמות הדעת לא נזהר בעל השמחה בלשונו, ויען גלוי, כי אין מעשי הרבי רצויים בעיניו... "נכנס יין — יצא סוד". מלה ומלה, שאלה גוררת תשובה, ונמצאו שם גם כסילים, אשר פרשו את האולת;

ואחדים נסחפו בשטף הטענות והנמוקים, והרהרו אחרי מדות הרבי לַנְּוּתוֹ בהַאֲשָׁמה, כי סכסך בזדון את עניני בתו הבכירה, את השתדכות שלמה בנו בבת אשתו השנית וממרר את חייהם בהקשנותו הקשה. ושם אתם לַעֲוֹן, נוכל, אחד ממלחכי פנכות מעל שלחן הרבי, וַיָּרָץ וַיֵּרֵץ את כל פרטי השיחה הבקרתית באזני הרבי, ויוסף גם נפך משלו, כשכיח. שמע הרבי, ויתעבר, ותחי רוחו: כאלו חכה להזדמנות זאת. יצא כאריה מִסְּבָּכוֹ להתנפל ולדרום את דרוֹפֵם בלשון נוקמת, וידעו הסורנים את תנואתו. ולא יזידון עוד. מה עשה? שלח ויקרא אל לשכת חַשָּׁאָיו לבלר זד, כלי מלא בוז וְחֵמָה, אשר על מלשינותו פרנסתו, ויערוך שטנה אל המוכס המחוזי, לאמור:

„המרתפן משה דרובם בסורן, מבדיח מכם הוא, ומרתפו מסתיר חביות „יש טרפה", מה שאסור על־פי החק ועל־פי הדת"...

נודע הדבר בעיר פתאומית, וכל העדה נרעשה, כאלו קלעו פצצה בם, וַתְּחַתֵּם. המוכס הריץ את השטנה אל הפרסטו הסורני בפקדה לעשות בקרת נכונה במרתף משה דרובם בנְכָחוּת סגנו, „המוליך כתב זה", בצרוף שלושה שוטרים ולמסור את התוצאות לידי הסגן, וזה ימציאן בעצמו אליו. מובן, כי, הודות לזריזות הפרסטו ופקידיו הנאמנים, חלו החפוש והבדיקה בכל כלי המרתף „כראוי וכנכון", והכל הוכח בתכלית הכשרות, ולא עַוְלָתָה בו: משה אמת, ומזיגתו אמת. ישבו וערכו פרוֹטָכּוֹל, כי „נמצא הכל בסדר, כשורה", ויחתמוהו. והסגן, אחרי קבלו את „שכר טרחתו" מידי דרובם, שב בלטתה ויתן את „התוצאות" על יד המוכס. הלזה פתח, קרא וַיִּרְגַּע. אחר הרעש הזמינו את המלשין אל בית־המדרש, הראוהו את הדַּלְטוּרְיָה, כי כתב ידו היא, ויאימו עליו, כי אם לא יודה פה על פשעו, ואם לא יגיד, יד מי היתה עמו במעל, — ונשא עוונו: יוציאוהו מן העיר בַּמַּשְׁפֵּלֶת, אותו ואת בני ביתו בעגלת האשפות נגד השמש. רעדה אחזה את החנף, ויקוֹב את שם הרבי המסיתהו. בתחלה התלקחה כל העירה; אך, כעבור ימים מספר שבו הנפשות למנוחתן, ותשקע האש, למצער — למראית עין; והעם בכללו שבע רצון מאוד מ שביתת הנשק" בראותם, כמה מִסְכֵּן הריב, שאפילו צדיקי הדור נכשלים בו ויוצאים מעולמם...

והרבי? — הוא ננזלה שנתו. ראה, כי לא הפיק זממו בצעד זה,

כי לא נח שבט אפו על גורל נרדפו, חדל להשתמש בשרות זרים ויחולל בעצמו את ה"מלאכה הנקיה" של מוסר, עשה על טהרת הקדש, כיאות לבנם של קדושים, אשר "קנאת הדת אכלתהו", ויערוך מסירה עברית ישר על שם המוכס הראש, הקמנצי... ומשם נחתה נערה בבלטה.

וַיַּסַּע הַמּוֹכֵס הַמְּחוֹזִי מִבַּלְטָה, וַיִּתְחַפֵּשׂ, וַיִּלְבַּשׁ לְבוּשׁ הֲמוֹנִי, לְבַל יַכִּירוּהוּ רוֹעָיו וְלֹא יְקַלְקְלוּ אֶת־מַחֲשַׁבְתּוֹ; ע"ב אותיות

וַיָּבוֹא סָוּרָנָה בַּלַּיְלָה עִם אֶחָד מִבַּעֲלֵי עֲגָלוֹת הַפְּרָטִיִּים, וַיָּלֶן שָׁם הוּא חֶרֶשׁ בְּאַחַת הָאַכְסַנְיוֹת הַפְּחוֹתוֹת; ע"ב אותיות

וַיֵּט בַּבֹּקֶר יָשָׁר בֵּית הַפְּקִידוּת, לֹא אֵחַר וַיִּמְשׁוֹךְ תֵּכֶף אֶת הַפְּרִיסְטָו וְחֶבֶר מִשְׁטַרְתִּי, וַיִּחְדּוּ יָרְדוּ פִּתְאוֹם הַמַּרְתֵּפָה... ע"ב אותיות

פחד ופחת ופח... נוקשו וגם נלכדו כל המרתפנים ומשה דרובם בראשם. הנאשמים עמדו לדין ונענשו; אך גם "האב הרחמן" לא נָקה, כי גם אותו הביאו במשפט והאשימוהו בלקיחת שחד, כ"המלצת" הרבי עליו. "נפל השור — חַדֵּד הַסַּפִּין", יאמרו המושלים (שבת לב): כאשר נלכדו "הראשים", הקיצו גם מזעזעים מצדדים אחרים, מצאצאי דתן ואבירם, אשר תולעתם לא מתה, ואִשָּׁם לא כבתה עד היום, לאסוננו הלאומי. באו שרים עוד, בדקו בחניות ובסְדָנות וכדומה, ואין מספר לנתפשים, וכל יום מרבה קללתו משל חברו. שמעו גוים קלון ישראל וישחקו על משבתיהם. הסורנים הדוויים התמרמרו בלחץ אסונם, כשלונם, עלבונם. גם הפרסטו, הנעלב תחת רדפו טוב והמֻדח ממשרתו, לא כמן ידו, וימסור לשר הפלך את הנהגת הרבי, תקפו ומצודתו, כי "ממלכה נערכה כחצר הצדיק", כי מתגודדים ומחגוררים יהודים ויהודיות מכל אפסי ארץ בהיכליו עם פתקותיהם, ובכן מאסף הצדיק ממון רב, ומי יודע, לאיזו מטרה, וכולי. מובן, כי נשלחו מגבוה חבושי כפתורים, ראו את הַהִתְקַהֲלוּת בחצר הרבי, את "החתֻנה המגֻנה", קבלו בחשאי "דמי לא־יחרץ" — ויסעו. מובן כמו כן, כי לא הסתתמו בזה טענות הנגד, ומועצותיו לא הסתַּיְמו, ויוסף לרדוף את הרבי בלי חשך, ו"החצר" המשיכה לכפר במנחה את פני המתנקשים לה. ובכן נהפכה העירה המְצֻעירה לגיהנום גדולה. איש את אחיו לא הכיר, כי נפלגו הסורנים: רבים היו מצדדים בזכות הרבי, וְרבם נוטים אחרי השר הנעזב, ועל שלחן אחד קטטות תִּפָּרצנה, בין אב

לבנים, בין אחים מבטן, ומהלמות להוטות עפוה בתוך המריבות. ידו פרש שטן וישק את הסורנים אופים מהול ברוך כלבים שוטים.

לכל תפגם האמת, אעיר בזה, כי את "בחול השדים" המחפיר יצאו לחול רק שתי השדרות המכבדות: העליונה והתיכונה. התחתונה, היא דלת העם, לא באה בסורן. את השבחה הדוה הזאת הדק חוט משלש של עניות דלות ואביונות ו"שם פיה ולשונה אסור באזקים", כמקרה הראב"ע. רק לפרקים רחוקים היתה בת־קול מתפרצת מגרונה באנחה שוברת את הגוף ולוחשת:

"אוי לאותה בושה! אוי לאותה כלמה!"

אחד מנאנחי דום היה רבי שמואל מלכהם הזקן, אשר תתענג נפשי לזכות אליו את הקורא בפרק הקרוב. —

אל "עיר גבורים" זאת העליתי אחר היריד הכלטתי (סוף פרק יח) ונחליתי אולי נגזרו עלי יסורים בגלל נסיעתי הנחמונית לכלטה; ואפשר שהתקררתי במסעי כל הלילה הקריר לסורן, — כבלי־אפן קבלתני עיר הזעם בפנים נזעטים. מיד לבואי שעריה תקפתני קדחת: מתחלה יום־יום, אחר־כן בדלוג יום, יומים, שלושה ימים, ארבעה, ובקדחת רביעית קבלתי עד סוף החדש.

בצמאונים הזידונים הגיחותי ירדן אל פי, ולפיכך התנפחה בטני כמעוברת, וכמעט שהניעה כרסי אל בין שני. נקרא חובש מחה, והוא רשם לי תרופה בדוקה, מין אבקות כאלה, ובצדקו חנני והריקני מחשרת מים, וירוח לי, תודה לה'.

כג. רבי שמואל מלכהם. בית־המדרש.

ביום השני בבקר השכם לקחני שבי עם תיק טליתו, וינהגני, ויביאני אל בית־המדרש, ויגד לי בנדון עתידותי, לאמור:

"פה יושבים זקנים עם נערים כל היום ועוסקים בתורה. אני אבקש, שישגיחו עליך, וכל הדבר הקשה תגיש אליהם, והוריקו... היום—יום ב' בשבת, וטוב להחל בו בדברי תורה, על־פי הכלל "בד קדש", כלומר:

ביום כ׳ וביום ד׳ בשבוע ראוי להתחיל בדבר קדֻשה. לעת־עתה התפלל נא את הפְּתָחים (עד „הודו״), ואחר־כן נתפלל בצבור״.

בדברו זאת הוציא את טליתו ואת תפִלָיו מנרתיקם, ויתעטף בהם, וישם עיניו במשניות. בינותים נאספו מנין אחר מנין; אחד עבר לפני התבה, ונתפלל בצבור הגון, ונקרא בתורה בפרשת פינחס.

„יעמוד ר׳ צבי־יהודה בר׳ יוסף יוזְפָא!״ נשמע זמון, ושבי עלה שלישי על האלמֵימר ויברך על התורה. אחר הקריאה, בעודנו עומד על הבימה, התפלל ברגש ותְחִנה את „יהי רצון מלפני אבינו שבשמים״... ככלות התפלה שבנו הביתה וסעדנו פת־שחרית. משם שם שבי פעמיו לחצר הרבי, ואני הקטון—אל בית־המדרש.

בשר־ודם שפל קומה הייתי, אם כי קָרַבתי לשתים־עשרה שנה כמעט. נוסף לזה, דַלו פני, וכָחש נופי בשל הקדחת. מלבד זאת, הייתי לבוש פְּרִיומה אֻרְפה קצת, שהקטינתני גם היא למראה עד כדי גבה גַּמָּד ממש, — ולא משכתי עלי כמעט כל עין. זקנים, אברכים, בחורים — כלם ישבו והגו איש בגמרתו מתוך זמירה חטמית קלה, ומי גם בהַשְׁמָטות, בנהימה דקה, חדורת טענות ומענות, וכוחים והוכחות, כי הצדק עמו, והא ראיה... עולם חדש, חדש ממש, נגלה לעיני, לעיני בן־הכפר, והממני קצת. מִכְּוָן ומִכָּנָם כקפוד, ישבתי בזויתי ולא זַזְתי ממכון שִׁבְתִּי. הבטתי ביראה בפני הגדולים והחבַּישתי בעיני עצמי לשבת וללמוד כמוהם. פְּטול יֻשותי התבטא לעיני באפן מוחש. זוכר אני, כי עברו עלי רגעים קשים בשעה הראשונה, רגעים מַדְאים בהרגשת ההתבטלות. לא סירה קטנה שומה על מרחבי ים זועף לשוט אל אשר ישאנה רוח — נער קטון הוא, הנמסר אל רצונו ואל בחירתו בתחילת למדו בבית המדרש. הנה קראנו היום, כי נתן ה׳ לפינחס את בריתו שלום, כתר כהֻנה לו ולזרעו, שכר מעשה גבורתו, קנאתו לה׳: „תלמוד־תורה כנגד כלם״, ואין בית־המדרש נותן לי את בריתו שלום בכואי לחסות תחת כנפיו! הרגשתי לחץ בדידות, גלמודות, נעזבות. כעין מועקה הָכְפִּישה את גרוני, את צמתי קולי — ודמעות חמות זרמו מעיני, המְשפָּלות הרצפתה והמסתתרות מעין רואים. לאחרונה נגשתי אל הארון, הוצאתי על־פי שקול הדעת את המסכת בבא קמא וישבתי אל השלחן. פתחתיה, עִנְיַנתי במשנה הראשונה: „ארבעה אבות נזיקין״, גם

ברשי מחמדי, ואין בהם דבר קשה כמעט. למדתיה שנית, בדרך שואל ומשיב, כשיטת רבי נפתלי (יח, ב), והפרטים הבהירו יותר. וכל זה בראיה בלבד ובלחש עָמוּם. אחר־כן עוד הפעם בעיון, בלי הָגה, כדג אלם: כאלו יראתי מפני קולי עצמי, ולמען היותי בטוח, כי רכשתי את המשנה אל־נכון, עצמתי את עיני וסִדַּרְתִּיהָ כְּפֶה במוצא שפתים על־פה, ועלה יפה. ניסיתי אז לשַׁוֵּר בגמרא — וָאָמוּט. "מדקתני אבות, מכלל דאיכא תולדות" וגומר, והשאלה הולכת ומסתבכת מנושא אל נושא בתוך ענינים דומים, דומים בחיצונותם, אך זרים לי במהותם ובנִלְפּוּתם, וכל עמלי לְרַתֵּכם לגוש אחד לא עָטר בתוצאות רצויות. לא יכולתי לְזַוֵּף את הַפָּרתי, לְרַמות את מצפוני, הקורא אלי מעמק: "אינך יודע, ברוך!" הן "לא הבישן לָמֵד" כתוב, וזה מחַיְבני לשאול מאת אחד הלומדים לכאר לי את הגמרא; אך פה כָּאַתני רגל גאוה.

"איך!" נהם בי גבר יהיר. "ללמוד כָּלִיל את גטין ואת כתובות ועשרים דפים בבא מציעא ולכלתי דעת ללמוד בעצמי עמוד גמרא בבבא קמא, — היתָּכן?"

ונדמה לי, כאלו נצבות עלי, כשלושת מלאכי אברהם, שלשת המסכתות יחד, מניעות ראשן אחרי, גם בוז יבוזו לי. התאפקתי ואמרתי אל לבי: "לכה אנַפְּךָ; אולי נספיק באמת בעצמנו" מה עשיתי? עברתי אל המשנה השנית, "כל שחַבְתִּי בשמירתו — הכשרתי את נזקו", והנה פָּרַץ מעין מרץ אל חדרי בינתי, וברגעים חמשה, עשרה נצחתי גם את המשנה הזאת בעזרת ה' ובעזרת רשי. וכן את המשנה השלישית, הרביעית, החמישית, והיא האחרונה בפרק. ליתר בטוחות עברתי את המְשֻנות המנויות גם בסדר המשניות עם פרוש רבנו עובדיה מברטנורא. פרושי הרע"ב, המלאים לפעמים גם הויות הגמרא בקצור ומסקנותיה, פִּתחו את הבנתי בענינים והַקלו לי בקליטת הפלפולים. אגב משכו את שימת־לבי שלושה חדושים אלו:

א. שתי המשנות האחרונות שבגמרא, הרביעית והחמישית, כלולות במשניות במשנה אחת;

ב. כל פרושי הרע"ב נלקחו ברבם מפרושי רשי, ובלשונו ממש;

ג. פוסק הרע"ב גם את ההלכה. אחרי ימים נודע לי, כי בזה סומך הוא על הרמכם.

עבודה רבה העבדתי את שכלי הקטנטן, עד כי ירד וחדר אל אוצר הטרמינולוגיה החרשה לי, אל הגדרת השמות והתארים כפי כוח תבונתי הדלה, ובמשך השבוע נעשיתי בקי בכלל בכל הפרק היטב ובעל־פה, כמנהגי. בכל־זאת הַסַּפתי עֲדַי לנסות כוחי בגמרא, כאלו מאנה נפשי לנגוע בעצם דוקר... והנה מקרוב איש עצתי, אשר נמצא, ולא בקשתיהו, בדמות ילד.

בצהרי השבת שאלני שבי על אודות למודי בשבוע. העברתי לפניו את כל טובי. עמדתי כזקן ורגיל והרציתי לפניו על־פה את המשנה הראשונה, המשמֶשֶׁת בית־שואבה ליתר המשנות, ובסדר הגיוני שלשלתין זו אחר זו בתור אבות ותולדות, כחכם חָרָשים אמתי, והכל יצא בהיר וברור לכל מבין כלשהו. נצצו בעיני שבי דמעות, ושָׂבָתי נשקתני על מצחי... ותגרשני חוצה. כמעשה שפרה, אם פנחס (סוף פרק ג). אמת היא, כנראה, כי כל הנשים דעתן שוות.

בעת הרצאתי עמדה גם נָאוָה (שיינה) בעלת הבית, היא אשת שלמה, עם שני בניה הנבונים והיפים, אשר שם האחד מאיר, בן אחת־עשרה וחצי, כמוני; ושם השני — גבריאל, בן עשר. ולאה אחותם, בת ארבע־עשרה, מגֶדֶלה מאֹרֶשׂה כבר לנער נחמד, בעל כשרונים וקצת מתמיד ומתכונן להוראה. שלמה עצמו, בעל הבית, היה, כסוחר סוסים על־פי אומנותו, נע ונד עם שֶׁתָּפיו מיריד אל יריד והיה פוקד את נוהו בחדשי הקיץ רק לפרקים. גם בשבת הנזכרה נעדר; אך נעדרותו לא היתה משפעת על הליכות הבית, כי אשת חיל היתה נאוה זוגתו, נָוַת הבית, והעמידה את נהול המשק ואת חנוך הבנים על הגבה הראוי. פעמים בחדש היה נכנס המלמד ובוחן ביום השבת את הילדים בנכחותה, ולפעמים בפני שָׁבי. בגמרא לא ידעה נאוה אף לקרוא, אך נעימה היתה עליה חובתה הרצוֹנית לשמוע את למודי בניה, ואין לה ענג גדול מזה. דלים הם האנשים, אך חושכת היתה נאוה מפיה ומלֶבושה ומסֻלֶּקת למלמדים שכר למודם בעתם ובעין יפה, כלומר בצרוף משלוח מנות בחנכה ובפורים ובמועדי השנה, ובלבד שישימו לב על בניה עין ולב. המלמדים, מובן, לא היו כפויי טובה:

הכפילו את פקוחם על הכנים גם בתורת מלמדי תורה, גם בתור אבות מדריכים. והנערים היקרים הצטינו באמת גם בתוֹרָנוּתם, גם במוּסָרותם, ויהיו נטעים נעמנים, נושאי חן ושכל, ואם הכנים שמחה ומאֻשָּׁרה.

לא כן לאה אחותם, אם כי יפת מראה היתה מטבעה, חטובת ספיר גזרתה, אך מוחה ריק כמעט והדיוט, ולכן קראה לה שָׂבתה „סחורה גרועה". ולמען לא ינתק חוט השרוך, היו הוריה מכניסים שכר־למוד גם ליעקוב הזקן, אשר למד הארוס־החתן מפיו גמרא ופוסקים. במעלה אחת רבת ערך חָנְנה לאח: אהבה הנערה את הנקיון ואת היפי אהבה כלי מצָרים ותתמסר אליהם בכל רמ״ח אבריה ובכל שס״ה גידיה. לא עָשׂה נפשה לצחצח ולשפשף את הכתלים, ואת הרהיטים, ואת החלונים והוילונים, ואת כלי הזכוכית וכדומה שעות שלמות בכל בקר; להתיצב אחר־כן בפני המראה להתיפות ולהתגנדר „יובל שנים", עד שתהיינה צמותיה המסֻלָּסלות חופפות בעצם על רַקותיה ובדמות שני עגילים מלאי חן. ומַמחלפותיה, השחורות כעיניה, והעבֻתות מה לא היתה עושה! כאשר תסתפק בתסרקתה, תסתדר אצל השלחן המבריק, תַּשֵּׁר לפניה את מחברתה של גליונות שלמים, המסֻרגלה בקצב בידי אברהם הסַּתָּר, ותעתיק מן האגרון המשֻלש (עברית, יודית, רוסית) את האגרת המסֻמֶּנת מלה במלה ואות באות. והסַּתּוּר הרר הוא כל־כך, ושובה את נפשי האסתטית שעה רבה; ועומד אני עצור נשימה, מסתכל בכל עיני בַּפלסולים, באותיות החטובות והקצובות, הנוֹצָרות מפי העט האמן, אשר לא ראיתי כמוהן ליפי, ומוכן אני לנשק את כל אצבעותיה נעתרות נשיקות, לולא שהיא נערה...

לקחי הפרופסורי עורר בלב מאיר רגש ידידות אלי, ונפשו דבקה בי מן השעה ההיא — אמנם, ברשות אמו המקפידה. אגב, למד גם הוא אז מפי מלמדו בבא קמא, היה מכין גם תקריאים מעצמו, עמוד גמרא ויותר בכל יום, וכבר חוצה הוא את „כיצד הרגל". בטילנו הנה והנה שאֲלַני בתמהה:

„ומדוע למדת גם את המִשנות ולא גם אש הגמרא?"

—נִפַּיתי, עניתיו, כמתחטא: וַיקש עלי, על־כן השתמטתי. ואולם מחר נכון אני לשוב ולנסות כוחי.

„טוב", החשיקני מאיר: „הבה נלכה אל בית־המדרש, ושמעת מפי את הגמרא. סובר אני, כי לא שכחתי עוד את הדפים הראשונים".

נכנסנו, לקחנו את בבא קמא וישבנו אל השלחן. מאיר הנחמד חָנַן בחֻתּוּך־דבור יפה, מפֹרָש. בשטף וכחיות נובב והסביר את העמוד הראשון; ובאמת לא התקשיתי בו עתה גם אני. בו במושב גלגלנו גם את העמוד השני ומקצת גם בעמוד השלישי, עד כי דפק השַמש בימינו על השלחן, כמו במַקוש בימתי, להתפלל מנחה.

אחר אשר האיר לי מאיר נתיב בגמרא, הלכתי דרכי הלאה לברי, אפס התקדמתי רק לאט־לאט ובקשי, אם כי לפעמים פניתי גם אל חובשי בית־המדרש, והם עזרוני זעיר שם, זעיר שם. יותר שהעמקתי בפרק — יותר המתבכו הפלפולים הפְּתַלְתְּלִים, ובינתי קצרה מהשיגם. מלבד „קצר דעת המשיג ועמק ענין המְשֻׂג", נִצְבו גם כטלים הרבה כנגדי והפריעו את תלמודי, ולא שלי לבד, כי גם של כל הלומדים שם.

מדי יום ביומו היו נועדים אל בית־המדרש המבלן כל מתנגדי הרבי והופכים את המקדש לשדה קְרָב. כחֵבי איש גדודים, היו הבריונים, המקנאים קנאת הפרסטו, המפְטֵר והנדון, נאספים הלום מכל הקצוות „לבנות חֵיק ולשפוך סוללה" ולירות משם חצים שנונים בלב הרבי עד רדתו. מן הצהרים ועד שקיעת החמה היו כל המתקוממים סואנים ברעש ממש כמטֹרפים ועושים את הלמידה לבלתי אפשרית.

בשבוע הראשון השקפתי על זה כעל מקרה קיצון. „דָבר נפל בעיר ומטריד את יושביה", אמרתי ולא שמתי לבי לכל המהומה. אולם בשבוע השני גברו מי מריבה: החלו לשקוד על דלתי המקדש יום־יום פנים חדשות ולערוך הפגנות נרגנות כלפי הרבי, וגם תעלולים השתתפו בהן, נערים בני ארבע־עשרה וכדומה. פעם בפעם שמעתי שם הרבי מגֻדף, ויש גם מקללים אותו בפרוש, לאמור: „יהי הרבי המסור כפרת הפרסטו!" חם לבי לשמוע נאצות נמרצות אלה; חסתי על הכבוד, המקֻלָּע בכיור אש חרחורים, אך מי אני ומה אני לעמוד בפרץ? ספרתי לסבי ונוכחתי, כי ידוע הקלון מכבר בקהל. כמה שהפצרתי בו לַגלות לי את סבת האַנְהרוֹלוֹמוֹסיה הזאת, לא נָאוֹת לי והשתמט באמרו אלי, כי במשך הזמן יִוָּדְעו לי מקורי הריב והרִגְז. שאלתי גם את שבתי, גם את מאיר החביב ואת אחרים; אך כל הנשאלים

שבסביבתי נמנעו משיחה זאת, כאיש נזהר מנגוע בפצע אָנוש. חָסְרה להם רק הפהקנות המלאכותית של אהרן ורבקה בהשתמטם מהודיעני פרטים על דבר ידויגה (פרק ז', ד"ה השערת), מובן, כי יחם מסתורי זה הגרים את נפשי, הגדיל תַּאבָתי והֶרבה צערי ועקת לבי, המשתוקק דוקא לדעת פשר המדנים, — והנה נודע לי הכל בהסח הדסת, כשכיח.

עוד ביום הראשון התכוננתי אל איש זַבלָגן, והוא בבן חמשים שנה, שמואל מַלכָּהם שמו; מתפלל הוא ותיקין אף בשבת. מתעמר הוא בחפצי קדֻשה, הַיָנו: תפִלין, ציצית, מזוזות, גם ספרי רומ"ל (רבנים ומלמדים) וכדומה ומתפרנס מזה. בקר־בקר מוציא הוא משקו את מרכָּלתו ועורך בזוית, ליד ארון הספרים צפונית־מערבית, את תערוכתו המגֻוָנה, מתעכב עד המנין האחרון, ואחר הפדיון מקפל הוא את רכָּלתו חזרה אל שקו ויוצא לו. הוא עצמו, כאמור, מהפלל בהשכמה, עם מנין ראשון, ובעֲדני התפִלה של שאר המנינים דרכו להסב פניו אל הקיר הצפוני ולעמוד כמעט בלי נוע, ושפתיו דובבות אז בלחש. מה? מתחלה חשבתיו לאומר תהלים על־פה, כרבי בן־ציון הצַיָלן (כ, ט); אך, בראותי אותו מעַיֵן בתוך־כך לפעמים גם במשניות, הבינותי, כי עסוק הוא בלמוד. לימים התחכמתי וקניתי מידו אגודת ציצית — ונכנסתי עמו ברברים.

„נראה לי, כי לומד כבודו משניות על־פה", פתחתי כשואל וכמחליט יחד.

— מנא לך הא? שאֲלַנִי כמַתַמָה ויורד אלי את עיניו הצירניות.

הגדתי לו את נמוקי.

— כן, בני, חוזר אני על ששת סדרי המשנה כמעט בכל חדש, וחנם שגורים על פי כמעט כלם; אלא שלפעמים מסֻפֶקת לי משנה זו או אחרת, ואז מעַיֵן אני בספר. אבל כֵּהות עיני, בני, כאלו נמתח עליהן איזה דק, וגם משקפים אינם מועילים, ועולה לי העיון בעמל.

„וכמה פרקים משנן כבודו יום־יום?" תָּאַבתי לדעת.

— בלתי קצוב. אם ידועה לי המסכת יותר, אעדיף את שעורי; ואם לא — אמעיטתו.

לא תפסתי את המענה הזה כל־צרכו, ויהי כמֻפרך בעיני.

הלא חוזר מעלתו על כלם כסדר, בודאי בלי דלוגים, ומדוע איפוא ידועה לכבודו מסכת אחת יותר מחברתה?" הבעתי לו את תמיהתי.

— הטיבות לשאול, בני, לכן אבאר לך, וידעת, כי פשוט הוא. הן ידוע לך, כי בשבת נוהגים אנחנו לאמור את כל המסכת שבת, שלישית־שלישית — שמונה פרקים — לפני כל סעדה. והוא המנהג ברֻבָּים: פסחים, ביצה; ראש השנה, יומא, סֻכה; חגיגה, מגלה, שקלים, גם אבות ועוד — ובכן שגור על פי כמעט כל סדר מועד יותר מזולתו. בסדרי נשים ונזיקין קבועות בזכרוני מסכתיות אחדות עוד מבחרותי ואַבְרֶכותי,— ובחזרי עליהן עתה אינני זקוק כמעט לעין בספר, כי כבר בקי אני בהן. אמנם, מַרְצה אני גם אתהן בבריורות, כמונה מעות בזהירות, בכל־זאת רץ אני בהן כנפתלי בן יעקוב בלי מכשול.

נדברתי וספרתי לו על אודות הרבי יעקוב הלֵיסאי (פרק טז), כי גם הוא משנן משניות על־פה ומסַיים בכל חדש, וכי יש לו שומע ומשַׁשֵׁר...

— הֶאָח, זהו צדיק באמת, גאון וקדוש... שמעתי. איך? העתיק מהל'בינובה את ישיבתו הנה אפר־לְשָׁעבר, ושמו צבי־יהודה, המשגיח עתה על חצר הרבי דוידל. הוא ספר לי בשבחי הרבי יעקוב הנזכר. אמנם, אִלו וָשִׁיתי שומע גם אני, כי אז הוּקְלָה חֻזָּרתי הרבה. אפס לא זכיתי עדַין לזה.

"אַנפה אני, אולי אוכל אועיל לכבודו", הצעתי לו במַרך את שֵׂרותי.

— ומה למדת כבר? שאלני פשוט, כאלו בלי חֵפץ מיֻחד.

הודעתיו בקצרה.

— ומה לומד אתה עתה? ואיפה? דרש מעתה כאלו בהתעַנְיָנות.

הגדתיו והשמעתיו על ראשון — ראשון, ועל אחרון — אחרון.

"טוב; קחה איפוא את הגמרא, ובחנתיך", צִוַּני פתאום במפגיע.

— לא צריך, אמרתי: אני אַרְצה כך, — על־פה.

"על־פה?!... נו, פְּתַח פיך, ויאירו דבריך!" המריצני רבי שמואל עברית, ככתוב.

כאשר גמרתי את כל חמשת המשנות, שאֵלני, אם למדתי גם גמרא. נאמתי לו על־פה את הדף הראשון בהסברה ובהטעמה ונְכונותי להמשיך: "תנו רבנן"...

„מי אתה?" הפסיקני רחת, באחזו בכתפי בימינו הרועדת קצת. „ובן כמה אתה?"

— נכד אני לאותו אכר, לצבי־יהודה מהל׳בינובה, הידוע לכבודו. בשבת בראשית תִּמָּלֵאנה לי שתים־עשרה שנה, סִפַּקתי את סקרנותו הצודקת.

ובכן נתן לי את בריתו ידידות. אני אז הייתי שומעהו לַבְּקָרים ומַיְשָׁרהו. עוקב אני את הפָּנים, והוא קורא על־פיו חמשה־עשר או עשרים פרקים, ולפעמים גם חמשה ועשרים, ונהנים אנחנו שנינו: הוא — כי זַפְּנִי במצוה חשובה זאת ומְקָרבני לתורה; ואני כי התגלגלה זכות על יָדי לַסַּיֵּע לתלמיד־חכם בשנוני תורתו.

אחר ימים מספר בא רבי שמואל אל בית־המדרש גם אחר הצהרים, שלא כמנהגו, וַיִּפָּלֵא בעיני מאוד. קרב וישב אצלי לשמוע בלמודי. בעצם השעה השתקעתי במחלוקת רב ושמואל בנדון מַכְעֶה (דף ג): ובדיוקיהם המקָרְאיים. שמע רבי שמואל, כי מסתבך אני, וַיֵּרֶץ לחלצני ממבוכתי. אך אנוכי התנגדתי לו ובקשתי מאתו להניחני לנפשי. התרחש בקרבי רגש ערכי, אמביציוזי. נפתלתי עם משא־מתן זה עוד כשעה והתגברתי עליו ברב חיל — וכל זה בלחש, ביני לבין עצמי. אחרי־כן חזרתי על כל הדף. „רב אמר: מבעה זה אדם; ושמואל אמר: מבעה זה השן", עד „תני רב אושעיא", בחשמעות ובנגון חגיגי עם הטענות והנָיות השקלא־וטריא. נוכח רבי שמואל בהֶדְיא, כי הִשְׂכַּלתי אל הפלפול וגם יָכלתיו. וייטב בעיניו מאוד, וישמעני, ויחַקן את גרסתי בהשלמות ובמלואים פה ושם, ויאמר אלי בהלצה של חבה, לאמור:

„בל תזוח דעתך עליך, ברוך, כי באמת רבה ידיעתי מידיעתך. אתה יודע רק דבר אחד — שיודע אתה את הגמרא; ואני יודע שתים: א, שיודע אתה את הגמרא; ב, שנפשך חשקה בתורה"...

וביניהַים מתמלא המקדש שאון הָקמים, המתלקטים ונוסָדים יחד, וכמעט שנָעוֹת אמות הסִפים מקול הרעש, וכמו מאליה נזרקת בעקיפות מעל לשוני השאלה הכפולה:

„מה זה? ועל מה זה? למה זה מזלזלים כה בכבוד הרבי ומחרפים אותו ברצח בעצמותיו? ועל מה זה נהפך בית־המדרש לבית מדרס לכל טמא וכליעל, הבאים ומגלים את נַבלותם בָּפֶמְבִּי ומבטלים אותנו מן התורה?"...

קולי נשבר, נפל; ריסי עיני הרטיבו. אז סח לי רבי שמואל את כל הידוע כבר לקורא מן הפרק הקודם. נאלם, נדהם, נפעם כָּמַהתי ושמעתי עד גמירא. לאחרונה בקע ועלה מתחתיות נפשי רגש זר ופֶלֶאי, לא ידעתי אכנהו: רגש צער או רגש נקם, השתתפות או תעוב, או מין קְנִגְלוֹמֶרט הֶרְגֵּשִׁי, מהֻוֶּה ומֻתָּךְ מכל התחושות האלה יחד.

ורבי שמואל? הוא, נראה, הרגיש בסערת לבי, ונראה היה בחוש, כי חכה לאון שומעת. עתה נפתחו כלי מְלוּלו, ובָעֳמֶם רוחו הָגה אך נכָאים, וידבר, וימלל, ויקונן... לאחרונה סְפֵם, לאמור:

„כל המפגינים המתמרמרים האלה — חַלָּלי מלשינות וחסרי פרנסה המה, שחוטים ולא בסַכין. יש במחרחרים האלה מרי נפש, מטֻפלים בבנות מגֻדָּלות; ואכל נכרת מפיות רבים, ודמם שותת ממש מֵעֲטֵי הרבי... אי לאותה בושה, אי לאותה כלימה. כל דְּרָדָה קשה לאדם, וכל שכן הפסד פרנסה, ובפרט בעירה כסורן, המאֻכלסה בעֲקָרה מיהודים דלים. לכן מצריחים קשי־יום אלה, נכונים הם לקרוע כדג את הרבי, המתחיל בריב, לשַׁפעו ביד רמה, כמֵכי שגעון ותמהון. האם תשים אָשם נפשם? חדל שכלם להיות מפֻלָּם למעללי יצרם, כי על כן אבודי פרנסה הם. אוי לי מן הרבי — אוי לי ממסירותיו; אוי לי מבית דויד — אוי לי מלחישותין...“

בתַנותו הוריד רבי שמואל דמעות על פרוד הלבבות, על לקוי הפרנסות, על חלול השם ועל העדר השלום.

ממחרת בא רבי שמואל שוב בצהרים והמשכנו שנינו בתורת חבר: אני מקריא ומטעים, ורבי שמואל כולל ומסביר. וכן רכשתי לי במשך החדש את כל הפרק הראשון עם פרוש רשי, ששה עשר דפים, ורבי שמואל סִיֵּם וחזר עוד פעם על כל ששת הסדרים. במרוצת הימים השתרגה המריבה נוראות ותתקוף בעצומיה גם שַׁלְוֵי רוח, כגון אברהם וָלְדַוקר וזכריה חלפן, יעקוב פֶּשְׁצַ׳נֶר, בית רַבּוֹטַנוֹקב ועוד אנשי צורה ובעלי הון, והעירה דמתה לְמַעֲרָבָּלה בתוך תִּרְבֹּכֶת ים. כפטר מים, אשר, אם התגלע, יחטוט ויחתור עד התפרץ מימיו לנחל סוחף, כן פרצו ורבו הקטטות והתקלות בכל פנות העיר, ובית בלי ריב נעשה ליקר המציאות.

אז תאחזני דאגה מבלי יכלת להמשיך את לימודי בקרב תהו־ובהו זה, ואשפוך את שיחי לפני שבי ולפני רבי שמואל. אגב העירותים על

התמעטות הלומרים בבית־המדרש סיום אל יום. גם זאת: כאשר שאלתי את אחד הבחורים, והוא שקדן ולמדן, והרבה נהניתי ממנו, — על מה עוכב הוא את בית־המדרש, ענני, כי נִגַּע המקום הקדוש הזה במחלקת שלא לשם שמים, ולכן יצא וקנה לו שביתה בקלויז העיר, אם כי אין בה ספריה מַסְפקת, עד יֵעָרה עלינו רוח ממרום, ושָׁקְטה העיר. הזקנים שמעוני וייעצוני להסתדר בקלויז הרבי, ואעש כן.

כד. קְלוֹיז הָרַבִּי.

להוליכני אל קלויז הרבי לא צָרַךְ שכבי, כי כבר בִּקרנו בהיכל זה אני ומאיר הנחמד אחת ושתים, ונעשו לי נהירים כל שבילי החצר, מובאיה ומוצאיה. החצר גופה נעשתה קרשים מְהֻקצעים, רחבה וארֻפה, רבועה וגבוהה. בקיר המזרחי עשוי פתח לבאים וליוצאים. בקיר הצפוני— שער כפול לעבור דרך בו בעגלה, להסעת משאות ועוד. בזוית המרֻוָחה שבין שני המובאות הורם מוסך גדול משֻפע של קרמיד, נכון על טורי עמודים ונשען בפאתו המזרחית אל קיר החצר. תחת המוסך חסו הסוסים הפרות, גם העגלה עם הרֶתֶמה, אסם המספוא והאבוס; גם הארוה והרפת כוננו שם. בין המוסך ולזוית מזרחית—צפונית תְּוֻכו חדרי הטבח ויתר תאי השרת. באמצע החצר, על עצם טבורה, התנשאו בהתאמה שני ארמונות—לבֵנים לבָנים, ורֵוח כחמשים אמה מבדיל ביניהם. האחד הצפוני, שמש מושב להרבנית ולמשפחתה ולצרכיהן; והשני, הדרומי, נחצה לרֶחבו בקיר עבה לשני היכלות. ההיכל המערבי עם חצי תריסר חדריו ופרֻזדוריו, הרצופים לבֵנים אדֻמות, הֻקצה למגורי הרבי ותשמישיו; והמזרחי נבנה לבית תפלה; הוא קלויז הרבי. בשעות התפלה היה הרבי פותח את דלת הקיר החוֹצָה ומהיכלו מתפלל בצבור, ועין לא תשורהו.

הקלוז גבוהה ונִשְׂאָה על מַסַּד, מרֻוָחה ונאה מבית ומחוץ, ושנים עשר חלונים גדולים ושקופים קרועים בכתלי הבנין, המְסֻדרים והמוצקים. בכלל, רחבת ידים, המַרחבת דעת כל הבאים בתוכה. אין בקלוז לא בימה ולא עזרת נשים.

על פני אֹרך כל הבית הזה מְצֻפון בנוי מסדרון רם ונהיר, כלו

זכוכיות, מלא אנשים ונשים, הבאים להקביל את פני הרבי. בעד ארבעת החלונים, הפתוחים בקיר הצפוני של ההיכל, היינו מביטים ורואים בהם, באורחים, אשר בשעת התפלה היו מצטרפים לצבורנו ועונים עמנו „אמן יהא שמה רבא", קדשה וברכו וכדומה.

הצדה, קרוב אל קיר החצר מערבה, חפרו חובשי הקלוז מקוה מעמק, שלוש אמות לכל רוח, — לטבילה ולרחיצה בשביל הלומדים וזולתם. גם צריף קרשים, כסוי נסרים דקים, הדלו עליו, והיו מתרחצים בו בחדשי הקיץ; ויש מפיגים צנתו על־ידי חמום כלשהו גם בחדשי החרף ומכשירים את המים לטעוני טבילה. והמים צלולים וקרים מאוד; מי מעינים זורמים וגאים במקוה לקומת איש — מי שחו, ולכן חצבו בו ורצפו שלושה—שלושה ככשים עם מסמרים מזה ומזה בשני קירות לרדת ולעלות בהם. מובן, כי אנחנו, צעירי הצאן, היינו בו בין טובלי שחרית הראשונים, ובחרבוני קיץ היינו משתכשכים במקוה שעות שלמות. שם למדתי מידי חברי את הפרק הראשון בהלכות שחיה, עד כי אמנו ידי ורגלי לשחות בו „שבע הקפות" רצופות בלי הפסק. וכמה פעמים המריתי את חברי וזכיתי תמיד — כל־כך נעשיתי מהיר וקל על פני מים. אפס, כי היתה חריצות זאת בעוכרי אחרי־כן, ולולא חשו לעזרתי, התקנם בי אז הפתגם המחכם: טוב שבשחיינים טובע, כאשר יראה הקורא הלאה.

בזוית מערבית דרומית של החצר סדרו פריבטאות — עשרת בתי כסאות לגברים ולגבירות, וחיץ בנוי מבריל ביניהם. אך „מקום הצניעות" של הרבי היה קרוב וכמעט דבוק אל משכנו, — פרט, שגרם לי נזק־סטרת גדול, כאשר אספר.

שחרית ועבודית היה מקדש התפלה מלא מתפללים, ואחר התפלה היו רבים שבים לביתם ולעבודתם, ומועטם נשארים ללמוד שעור בגמרא, בפוסקים או לעיין בספרי יראים שעה קבועה. בכל הבית שוררת מנוחת רוח, שלוה חגיגית; איזו קדשה חופפת ממעד ועד המפחות ומשרה מצב־רוח מרגיע, מניח את הלב למחשבה ולעסקי תורה. קול נגוני התלמוד וכדומה משורר בלחישה, בנהימה דקה, מעודדת, משיבת נפש ברעננות, כצחות מוח, באור עינים. מי שלא השתתף פעילית בישיבה כזאת, לא טעם טעם תורה מימיו. כאלו גדור הוא, מרכז תורני זה, מתבודד

בשאיפותיו השמימיות, ואין לו כל חבור עם הויות העולם הארצי והבָּלָיו, המסכסכים אדם באדם ואח באח והמרעילים את הנפש ואת החיים. בָּדָד הוא, מרכז מוֹרָשת משה, — ואל יָעֹז אנוש לדרוך על מִפְתָּנו בכונה זרה! כאלו חרות על הלוח ממעל לפתחו באותיות אש: „של נעליך מעל רגליך, בן־תמותה, כי מרום וקדוש המקום הזה!" כאלו אין פה, אחר הדלת והמזוזה, מחרשת לנרגנות ולמסירות ולפרוד לכבות, כדמות „אִגֶּרֶת ישראל" חיום...

כן הוא: בין הַלֵּל ובין חַלָּל מבדיל רק קו קטן. —

ולי לא מצאתי חבר כנגדי בתוך כל המון הלומדים פֹּה. בימים הראשונים הייתי צָמוּת קצת, מבלי דעת את הסביבה החדשה ואת אָפְיָה. המשכתי את למודי במסכת בבא קמא, בפרק „כיצד הרגל", עד ראש השנה. בחֹדש אלול רבו מבקרים זקנים בקלוז גם בשעות שאחר הצהרים והיו הוגים בתורת החסידות והמוסר וכיוצא בהם. ביותר משך את עיני ולבי שָׂב נכבד אחד, הדַר פנים ורחַב גב, וכל מעיניו בספרו שעל אצטבתו; יושב הוא ונוהם בנגון בטנוני מתוך למודו שעה, שעתים; שואף הוא אגב את עשן מקטרתו הַיַּנְטָרִית ולוחש בשפתים רוחשות; חוֹזֶה הוא את זמנו: מחציתו ל„זֹהַר" ומחציתו ל„תקונים". הסיתני יצרי להוָּדע, במה עוסק הוא. נגשתי אליו עם גמרתי בבקשה להסביר לי סֻגְיָה, אשר קשתה עלי באמת, וכמה שיגעתי בה — לא הלמתיה. אך הוא השתמט באמתלה, שאיננו יכול להפסיק ממשנתו. בּוּשָׁתִי, כי נוקשתי, ושבתי וישבתי במקומי, וראשי כפוף אל חלל אצטבתי, הנטויה אלי באלכסון, לבל ישִׂישׂו התעלולים בתקלתי. כאשר נשאתי את עיני אחרי רגעי מספר, נפגשו עפעפי במבטי בחור יושב ממולי, והוא יקר רוח וצנוע, „יוסף בן־המילדת" שמו. הוא רמז אלי באצבעו לגשת אליו. הגשתי אליו את גמרתי. בתחלה כחנני לדעת, אם מבין אני את הקודם, ואחר שלב והישיר לי באר היטב את הנמשך — ובלי כל קשי צף הסברו למעלה וירדיכני הלאה, ושמחתי מאוד. נפשי הרגישה, כי גם דעתו הוא נוחה מזה. כנראה, תִּכֵּן יוסף את רוחי ברגעים ההם והבין, כי המריך את לבי הצעד הבלתי־מֻצְלָח, שפניתי בשאלתי אל השב ההוא, וַיָּעט בי, לכן דבר יוסף על לבי, ויעודדני, וינחמני, ויזהירני מִפְּנות עוד בדבר קשה אל מישהו, בלתי אליו לבדו, לבל אִבָּשל שנית. ובפרט — לבלתי פנות יותר אל הישיש המתהדר ההוא, אשר

הלכתי שבי לפני מראהו, כי אין תוכו כְּבָרו, וכל המבקש תורה מפיו דומה לדורש מתרגול נוצת עֲנים. הוא חזן לבית־הכנסת הגדול. בהיכל הנגינה אמנם ידיו רב לו, אך מ"בעלי תריסין" איננו, ולכן השיב את פָּנַי על־כרחו. "דע לך, ברוך, כי לא תמיד מתאמת הפנימות אל החיצונות. זכור תורת רבי מאיר: "אל תסתכל בקנקן, אלא במה שיש בו: יש קנקן חדש מלא ישן, וישן — שאפילו חדש אין בו" (אבות, רביעי, כ)". כן הדביקני יוסף אליו בחֵן שפתיו, תמך את עמודי ידיעותי בפלפולים הפְּתַלְתֻּלִים, ובקשרים ישרים נצמדתי אליו כאח מבטן,

התפללו בזה גם שני השוחטים, רבי מאיר־אהרון ולוי, גם הרב קלמן בן אריה־ליב. לוי לא מצא חן בעיני; זועם הוא בכל יום, ורוח עצבנות נושבת מעליו תמיד, והיו גם מרננים אחריו על תאות נפשו... הפך גמור, אנטיפוד ממש, היה רבי מאיר־אהרון: גבר ענותן, נוח גם לקטנים ומקרבם אליו בחבה. למרנותו לא המריאה במרום, אך ישוב־הדעת וחַשבנות היו מְלַוִּים את כל נמוקיו, והיה נעים לעסוק עמו בשקלא וטריא. מדותיו, הליכותיו, כואו, צאתו וכל תנועותיו — כְּלָּהֵם היו טבועים בחותם אצילות, באֶדֶר שַׁפִּירוּת, והעדה הוקירתהו וכִבדתהו. גדול ממנו ומכל הסַּוּרנים בתלמוד ובבקיאות רב־צדדית היה רבי קלמן, יחיד בדורו למינו ולמקומו. בעל קומה בינונית, דק ורזה, קצת ארמוני, יפה עינים שחורות ועֲמֻקות, שוכנות עַרמה וחכמה, עם פנים אצילים וחִנְנִיים, עם מצח רחב ונפרץ למעלה בתבנית שתי זויות שרועות הקדקודה, עם פאות קצרות ומְסֻלְסָלות על נקלה; זקן דקה וקצרה וגם שפם כזה כללו את מראהו האהוד והמושך, — והוא באמצע שנותיו. עסקו היסודי והתמידי היה בפוסקים הראשונים: ברי"ף, ברא"ש, ויותר ברמבם. בלי פוגה ישוטט רעיונו בעולמות ההוראה, וחזון יקר היה לראותו משלים תפלתו עם הצבור. בחורים וגם זקנים היו כרוכים אחריו ומריצים אליו, כאל שלחני בטוח, את שאלותיהם וספקותיהם. והוא איננו משהה ואיננו מעכב. באשגרת עין, בסקירה מהירה פותר הוא ומתיר, מַיֵּשֵׁר לכל אחד את קָשְׁיוֹ, מעמידו על המְכָּון ומפנה את דרכו קדימה. וכן יעמוד לפעמים אחר התפלה בקר וערב שעה־שעתים ומנהיר עיני חכמים בתורה, בהלכה, בקבלה, בחשבון תקופות ומולדות. והכל מאמינים בשכלו, בהגיונו. קרוב היה לכל לומר, לכל משַׁחֵר דעת,

ובכל שעה יָרוּה נחת ורצון. דְמָקֶרט תורני! „גלגלת קטנה ככף איש — וחובקת זרועות עולם". אחר פטירת הרב ברוך בן מנום (מדמה לי) מִנוּ את רבו קלמן תחתיו למורה הוראה בהסכם כללי, והכל ירוצו אחריו ברוני ממונות, גם בסכסוכי משפחה, או מסחר, או חברה, או צבור, ומציחים לכל מוצא שפתיו.

„איש בלי מרה", ימליצו עליו כְּשִׁרי הדור. „תורתו מַמתקת מרֵרתו". ה„אשכול" הזה היה באמת פאר העיר והסביבה.

בשעה פנויה יִכָּנס אלינו גם רבי דויד, הליטאי הזקן, רבו של הרבי. מן החב"דים היה, איש רם ורזה, ושיבה ושַחרוּת מעֹרָבות בנזרי ראשו ופניו. על ברכיו גדל הרבי יחד עם משה אחיו, הצדיק מצֶ'צֶ'לְניק, ומנעוריו ועד היום ישמע הרבי תורה מפיו יום־יום. אך מאז הָכְתר הרבי, קוראים הם רבי זה לזה, הרב והתלמיד. בשעת הדחק אפנה גם אל רבי דויד הליטאי הזה, לראות את טוּבו ולטעום את טעמו; אך קשתה עלי ז'רגונותו הליטאית, וקצרה בינתי בגלל זה לעַכל את באוריו, ולעֶמת שבאתי, כן אשוב חסר ידיעה והבנה.

כמו כן חתָנו... גם כן דויד ליטאי; ולמען הבדיל בינו ובין חותנו, קראו לאברך — דָוידקה. זה היה מוח חריף, עוקר הרים בפלפוליו; בחור מישיבת מִיר ומָסמך להוראה. שקדן היה ומעמיד על דעתו, — אך בענין הסברה למתחילים כמוני היה לא קריר ולא חמים. יש, אשר יָפֵכּ ברבי קלמן ויתנפל עליו שלא בנמוס, גם בחציפות; והלה יעמד־לו מחון, יסיק ויוכיח להקשן, כי לפום חרפא — שַבְּשתא, כי טעה דוידקה בגמרא, לא העמיק ברשי, ובכלל לא ירד לסוף דעת התנא או האמורא: „עין בר"א, בר"ן..." ייעצהו בניחות. „מוח מעופף" כִּנוהו, את דוידקה, ופנינו אליו רק בלית ברירה, באין טובים ממנו בבית מדרשנו. אפס לבו היה מלא רגש אנושי, אהבה ורחמים לכל חי. בראותו פעם אחת את התעלול משה בן אברהם הגבאי, והוא נער כבן שלוש־עשרה שנה, מַכני באגרופו על סרבי להמציא לו את המסכת חֻלין, נער בו בנזיפה. וכמה שהפציר בו אחר כך הפרא הפרוע הזה לבאר לו את הקשה בגמרא, לא נעתר לו, עד כי התרפס לפני וַיְפַיְסני. פעם ראני דוידקה זורק צרורות בלהקת יונים, ויקראני אליו וַיְסַפְּרני מעשות כזאת, לאמור:

„קוצים הנך מטיל בעיני ה', ככיכול, כי רוצה אתה למעט את מספר מברכיו... כתוב: „נשמת כל חי תברך את שמך, ה'", — ואם תהרוג יונה, הלא תמעיט בזה את מברכי שמו"...

— אם כן, למה זה שוחטים אנחנו בעלי חיים לאלפים ולרבבות? שאלתיו בתמיהה.

„אינו דומה", ענני: „באכלנו אותם מברכים אנחנו את השם, ולכן מֻתר לשחטם. ולא עוד, אלא שתחת בהמה אחת או עוף אחד מברכים את ה' כמה וכמה אנשים, הנהנים מבשרם. ונמצא, כי לא לבד שאיננו פוגמים בַּדְּמוּת, כי גם מוסיפים אנחנו ומגדילים שם תפארתו... ואם מצַעֵר אתה את הבהמה או חורג עוף בכְרִי, נִבֵּלת בזה נפש חיה בלי כל תועלת, ושופך דם תֶּקְרָא — וזה שלא כמנהג ישראל הוא"...

נמוק חדש! אמנם, ככר נקבע במוחי הטעם הרחמנותי של „צער בעלי חיים"; אבותי ורבותי העירוני עליו רבות, גם טִפחוהו ופִתחוהו בי; אך למרגלת עקרון מוסרי, מבֻסס על יסוד לְאֻמי מוצק, לא העלוהו. הפרוּדה המוסרית, ההומנית, אשר זָרָעָה דוידקה על תלמי לבי בצביון הדרכה נאה, התגלמה לפלם ולמאזני משפט בחַיי האישיים והכלליים. גם בדבר שפתים, גם בפעל כפים שויתי לנגדי תמיד את הכלל התובע: „הכמנהג ישראל הוא אם לא"? ולפיהו הייתי מכַוֵּן את נשום סְמָטָתי — ומכמה פשעים, מכמה פגעים קדמני והצילני עֵקר יקר זה! אלמלא זכיתי לקבל בקלוז הרבי רק תורה זאת — דַיי.

במצב זה עבר עלי גם החדש תשרי. על „הימים הנוראים" נועדו המונים מקרוב ומרחוק, ובתוכם רבנים מפֻרסמים ואנשי שם מעולם המסחר והתעשיה, להתפלל אז במחיצת הרבי על אודות כתיבה וחתימה טובה לשנה החדשה; אך השקט והסדר הקבועים בקלוז לא נפרעו, ויכולתי להמשיך את למידתו כה גם בחרף, לולא הפרטים דלהלן, אשר רופפו כמעט את מצפוני והשפיעו לרעה על הלך־נפשי, באפן שנמרו סבי וסבתי בהחלט להפסיק את בקורי בקלוז לחדשי החרף.

א. דודי צבי, גריסן אמיד, בא מבלטה סורנה לרגל קבלנותו לספק גריסים לצבא, ואגב העניק לי אולר יפה. באחד הימים הפציר בי משה בן הרבי, משה בן אברהם הגבאי ואחרים ללכת בחברתם אל גן העיר,

הקרוב אל החצר, והוא מלא עצי תות. הגן אמנם גדול, אך גדֵרוֹ הרוסה ומלאה פרצים, ויש די יכלת ואפשרות לבוא ולצאת בהם בלי דחק ובלי כל חשש. נשמעתי והתחברתי להם. נכנסנו, טפסנו איש על עצו, עד עצם הצמרת. ואולם בעודינו יושבים וקוטפים תותים, ממלאים בהם את פינו וזורקים גם ארצה להמלקטים — והנה אִוּשת צְעָדה הולכת וקרבה אלינו. השומר והגנן יצאו מן ההוספיטל הצבאי שבגן, ועמהם גם חיָלים חולים אחדים, עטויי עטיפים לבָנים, ומגמת פניהם ישר אלינו. כל הפְּנִיָּה זָעה ותרד, כחץ מקשת, מעל העצים, ויִמָּלטו איש לעברו, כעכברים מפני חתול. לא כן אנוכי עמדי. כנף קפוטתי נאחזה באחד הזרדים, ובקפצי ארצה מעל הארפובה התחתונה, נקרעה לשָנים; ובחפזי לנום נפל מכים בגדי גם אולרי, והוא יקר לי כנפשי, ומרב בהלה וחפזון לא מצאתי ידים לחַפשו — ויאבד. הוָה על הוָה! חביבה הכסות מכל הון, כבודו של אדם — כסותו, וכפרט קפוטה נאה כזאת, ולבי נקרע בראותי אותה קרועה. אך יש לקפוטה תקוה, כי תִתקננה סבתי, ועוד אשתמש בה רבות; אולם את אולרי הנאה — מי יביא לי תמורתו? ובמה אֶבָּרא מעתה את עפרוני ואת נוצתי? בימים ההם לא תפשה עדין כל מָקום האָפְנה לכתוב בעט ברזל. לזֶקני שקרתי ואמרתי להם, כי ננעץ בקפוטה ראש מסמר שבספסל הקלוז, ונקרעה הרצועה עד השולים. ואשר לאולר — הנה מעשים בכל יום המה, שמאבד איש איזה חפץ. ובזה נרגעו, ואולי רק למראית עין. אך אני הִכַּנִי לבי מאוד. ימים אחדים הלכתי קודר בלחץ לבבי, ורוחי נעכר, עד כי חדלה שָׂבתי מקפוטתי ומאולרי ודאגה לי.

ב. גדולה מהפסדי החמרי היתה נפילתי המוסרית. שוב אותו משה בן הגבאי ועמו חבריו מן החוץ ספחוני אליהם אחר מעריב לקנות אבטיחים, ואכלנום יחד. כשוטה בלתי מרגיש, נלויתי עליהם. הגענו אל גל אבטיחים גדולים וקטנים, ויהודיה זקנה יושבת על טרסקל בראשם, על־יד פנס כהה, ומוכרת פֵּרותיה לקונים, אשר סביב שתו עליה. אני ויעקוב חברי עומדים ממולה בקצה מזה מזה, אוחזים אבטיחים בידינו וקוראים אל התוגרת בנרון המקת. היא טרודה ועסוקה ביתר הקונים, בגדולים, ואלינו לא תשים לבה כלל. לסוף התקצף יעקוב, וינח חזרה את אבטיחונו, ויצוני למהר ולעשות כמוהו, וימשכני בגפי אחריו אל חצר הקלוז. שמה נאספה

כל החבריה, ולפניהם שלושה אבטיחונים אדמים ומתקים, וכל חבר חוטף, וחותך, ואוכל, ובולע במין רעבתנות, אשר סלדה נפשי בה. על שאלתי, איפה השיגו את האבטיחונים, סתמו את פי בחתיכה הגונה ובתשובה גנובה, דוקרת עין. גבר תאבוני על הגיוני, ואכל גם אני. כה עודני הלקחנים גם בערב השני בלהטיהם. אפס בערב השלישי גדל חשדי למעלה, וחרצתי לשום עין על מעשי החברים מאחורינו בעמרנו אני ויעקוב אחוזי אבטיחים ומתגרים עם היהודיה. פוקחתי את עיני וארא בחשך, כי יעקוב המתמם גורף ברגליו לאחוריו אבטיחים מן הגל בחריצות רבה, ואלה חוטפים אותם ונעלמים זה אחר זה כצללים, ואין מתבונן על מעשי תעתועיהם... נרעדתי — ונסתי משם הביתה בחפזון, כאלו רודף אויב נפשי. מני אז מנעתי רגלי מנתיכתם, וחושי הלמני הולם פעם על כי נהניתי מגנבה וגם סיעתי אחת ושתים לעוברי עברה.

לא שקטה רוחי, עד שקמתי ושלמתי להתוגרת שתי קפיקות מחיר מנתי. מתחלה מאנה העלובה לקבל מידי את המטבע ותאלצני לספר לה, איך היה עצם המעשה, למען תדע להזהר בעתיד. כבעל תשובה אמתי, עמדתי ופרטתי לפניה בתם לבבי את הכל, ואת שמות השובבים כחדתי. אך בינינו לבין עצמנו בקלוז אימתי עליהם בגלותי להוריהם את זדוניהם, אם לא ישלמו להדלה כמשמה. גם שפעתים בתוכחות על עברם חק בגנבת דעת ובגנבת ממון... הנה ממשמשים ובאים ימי הדין, ומי יודע, איזו רעה ימיטו על בתי הוריהם ברע מעלליהם... לכבם רך ונכנע, ויקבצו על ידם עשרה, עשר קפיקות, ואני מסרתין ליד התגרנית ואתחטק, לבל תדרוש לשכני ולשמי.

ג. אך גדול מנשוא הוא פשעי השלישי. בשנים הראשונים הרעותי את מעשי וקפחת את חמרותי ואת מסרותי, ואפשר לאדם לתקנן ברצותו. אבל בשלישי קפדתי כמעט את חיי, וכרגע היה ביני ובין המות. ביום חם, באחד הימים השרוכים, השכיחים בשלהי קיט, הלכו מן הקלוז פלגסים אחדים, ובתוכם גם משה בן הרבי, לרחוץ בבוג עם דמדומי חמה. התפשטנו וצללנו במים אנוכי ומשה, צלחנו „תחת המים" לרחב הבוג ועלינו קרוב אל השפה הנוכחת. שנינו נחשבנו לשחיינים מן המדרגה הראשונה. שם, בעבר הנהר, נחנו רגעים ושחינו חזרה בתושיה, כמנהגנו

פעם בפעם בינותים החלה השמש שוקעת; מאַפְּסַים הגיחה רוח והזעיפה את הבוג, והזרם עָצם וסָחף. קבלנו עלינו בכל זאת לחולל שְׁחִיה שנית. צלל משה בן ה ר ב י, משה בן הגבאי ואני אחריהם, ושלשתנו הגענו בשלום אל השפה השנית. שם הראה משה דויד את כוחו, כי מושל הוא בגַאוּת הבוג גם עתה: הזדקר אל תוך הגלים וַיָּצָף בזריזות ובעָזמה רבה, ויגיע בשלום אל מחוז חפצו. משה בן אברהם התירא לנסות ולשחות בנהר הזועף, וימהר ויעל על המעבֶּרת, אשר הפליגה אגב משם אל העבר שלנו. ואני נשארתי לברי. לעלות על המעבֶּרת, כזזתי, כי עירום אנוכי: שם עגָלות, ובהן אנשים ונשים. בין־כך אחזוני רעדה וצִנה מן הפחד ומן הרוח הנושבת. התחזקתי וצללתי, הדֵיתי את ידי בגלים וָאַחַץ את הזרם, הסוחבני בחזקה אל אמצעיתו. ערכתי כל מאמצי כוחי להָפָטר מתעצומותיו, כי לְחַשַּׁנִי יצרי, כי בנפשי הוא, — ונחלצתי מסחיפתו. ואולם בעוד צעדים כעשרה מן השפה שטָפַתני שבֶּלת מים, ואפסו כל כוחותי, והחלותי צולל, ודוקא במצולה, בבור־קלַחת. נאבק אני עם הגלים הקלים וטובע, צולל ועולה, צולל ועולה, ומים צפים על ראשי... "הצילוני!" צעקתי וצללתי. כברק זנק משה בן דויד המימה ויקרא: "תפוש ברגלי!" ברגע ההוא העלוני הגלים על מַסְרֵקוֹנם. בנם הספקתי לתפוש ברגל משה, וַיָּמָשני: הוא שחה השָׂפָתָה וימשכני אחריו, ונצלתי. אך פי ואזני וכל קרבי היו שטופי מים ישבתי רגע על אבן בלי זיע, כאלו שָׁתקו כל אברי, וחלחלה עוברת בכל גְּוִי. אצו החברים והלבישוני את הכתֹּנת, ואת המכנסים, ואת הכובע... כאב ראש, בחילה עזה. לקחו והשכיבוני אפים ארצה, וראשי למטה, ופי פעור. הֲקָאה... אז אורו עיני, וצנור חם עברני. רַוח לי מיד. לקחוני והלבישוני את יתר בגדי, תפשוני בזרועותיהם תחת אציליי ידי וינהלוני הקלוזה. פה החלפתי כוח מעט ושבתי הביתה. הלילה עבר עלי במנוחה, ובבֹקר ספרתי את קורותַי לשבי ולשבתי. עוונותי רבו למעלה ראש, ומראש התכוננתי לשאת עֹנש. ובאמת התגודדה ימין שבי "לתקוע לי זוג מהלָטות עד כדי לראות את קרַאקב ואת לֶמְבֶּרג"; אך שבתי, תודה רבה לה, לא נתנתהו, ובכן יצאתי בשלום. אכן, לידו נתקעתי, כי לא אוסיף רחוץ בבוג — וקימתי; אך על עִצְבֵי השפיע המאֹרע הנורא, וכמה לילות אחר־כן ישנתי מְטֹרָד, מתעורר וצועק ברָגזה "הַצילוני"!

המקרים המכעיסים, מכשולי לבי, השתרגו ויִפְרעו כל עצתי וכל תכניתי, זו תכנתי לי לעתיד לבוא: להמשיך את למידתי בקלוז. אגב נוספו על כף השלילה עוד שני נמוקים שקילים והעצימו את כוח ההכרע, והם:

ד. קְשָׁיים רבים לי במסכת בבא קמא על כל דף, וזקוק אני למלמד תמידי, אשר ישגיח עלי בלמודי, ואשר אוכל לפנות אליו מדי פעם עד סַיְמי את המסכת כֻּלָּהּ;

ה. אף זאת: תקפונו השנה קרירות בהקדם, ונעשה "קר בסָפה", עד כי לא ערכנו בה סְעֻדות בערב ויצאנו ידי חובתנו רק בקדוש וכ"המוציא": מצב האוויר הזה כְּשׂר ביאת חרף קר ביותר, ואני אינני מלָבֵּש כל־כך להַלָּך אז בכל יום הקלוזה.

ובכן הפסקתי.

כה. רַבִּי מִשֶּׁה־לֵיב.

באחת הסְמָטות, הקרובות לדירתנו, התגורר רבי משה־ליב, חסיד אדוק, מגזע הברשדיים; מלמד צנוע, אוהב את ההוראה ועושה מלאכת ה' באמונה. שנים־עשר תלמידים היו לו, והוריהם, כמנהג אלה אז ברֹב ערי ישראל וגם אחרי־כן, התנו עמו תנאי כפול בהן צדק ובתקיעת כף, שלא יוסיף על מספר תלמידיו זה, כי על כן מַתְרים הם כל אחד רַבּל יותר לשכר למוד; ובסך הכל הקציבו לו מאה ועשרים רבל בעד כל הזמן.

לכתחלה חכך רבי משה־ליב להחמיר, וכמעט שרחה לגמרי את הצעת סבי ללמדני יום יום למצער שעה אחת בטרם בקר. חשש התמים, פן יַפֵּש כוחו על ידי זה להוראתו בצהרים, ונמצא שִׁעוּרי מכשילו במְלוֹא חובתו; ולספחני אל שלחנו ביום — אסור לו, כי מָשְׁבע ועומד הוא על זה מפי הבעלים. אך, כאשר בחָנַני וַיִּרשני גם להכין את תַּקְרִיאַי כתרביצתו, בשבתי יומם שם מן הצד, וגם לפנות אליו ברבר קשה, ובלבד א) שלא אפסיקהו ולא אפריעהו בלמודיו, ב) וללמוד רק חמשה ימים בשבוע: ביום הששי משכמת הרבנית לקום, להכין צרכי השבת באפְיָה ובבשול, ואין מקום פנוי אז ללמוד. הסכים סבי, כמובן, לכל התנאים; וכל

זה בעד חמשה רְבָּלִים לחרף. חדש בחדש היה סבי הדיקן פורע לרבי את שכרו מראש. ואם, על פי מקרה, נפגמה הכנסתו בחדש זה או באחר, היינו מחַפּרים נפשנו מ ל ח ם, וחושכים ומשלמים לרבי בשלמות את המגיע לו ובמועדו, דִּי־לָא שָׁלוּ. אך בחדש אדר נלאה סבי...

סָבְתי הצטננה והשתעלה נמשכות; לסוף, חלתה ונפלה על ערש דוי. אז תסְדַּר שורה ארֻכה של תרופות וסממנים, של רופא וחובש ובית־מרקחת. דללו וחרבו מעינות ההכנסה, ויד סבי קצרה מְשַׁלֵּם לרבי את הרבל האחרון. השיח סבי את דאגתו לרבי שמואל מלכהם. והלה השתדל והציגהו לפני רַבִּיתן, וזה הלוהו בלחק שני רבלים על משכון — על שתי כפות כסף, על השריד היחיד בבית גנזינו, בשכר רבית קצוצה. באחד מימי ערב הפסח סלק סבי לרבי את רבלו; ואנחנו — את חובת בעור חמץ יצאנו בשלמות, אך את מְצַוַת אכילת מצה לא כן. מַצות ומקצת בשר טעמנו רק בשני ה"סדרים", ובשאר ימי החג ערכנו שלחננו בבֻּבוסים ובמַאמַליגות (תירסות), וסבי היה בעצמו מכינם ומבשלם בהצנע גם בחול המועד, גם ביום טוב האחרון, ואיש לא ידע בכל אלה... לבד מנאוה, בעלת הבית. היא הפצירה בסבי ובסבתי לקבל מידה גמילות חסד ולספק את צרכי החג "ככל היהודים"; אך הם נערו כפם, באמור אליה סבי:

אם אוכלים ממליגה בפסח, אין בזה סכנת מות. "עשֵׂה שבַּתְּךָ חול, ואל תצטרך לבריות", למדוני חכמינו, זכרונם לברכה" (שבת קיח).

— כן, התוֹבֵחה נאוה; אך הלא הם אומרים בשם ה': לוו עלי... ואני פורע (ביצה טו:)!"

"במה דברים אמורים? — בשבת, והיא חמורה מיום טוב, וכתוב (ישעיה נח, יג): "וקראת לשבת עֹנג", הוכיח לה סבי. "והשנית, אפילו אם תמצאי לומר, כי מחֻיָּבים לַעֲנֵג גם את המועדים, — כבר איש חוב אני, ולהוסיף נְשֹׂא על נֶשי — גם ה' לא צווה".

ואולם למידתי לא נפלה תחת מִסְבּות הזמן ותהפוכותיו: בקורי הבָּקריים תוררו כסדרם, בלי דלוג. כאשר תשמור צפור קנה, כן שמרתי עתות בואי: השכמתי והטרמתי כל בקר בחשק ובזריזות, וכל השכמה היתה בעיני כחדשה, כאלו הראשונה היא, ולא נאה להתעצל בה. היו אמנם לילות אפל ושלג וקֹר מקפיא כל־כך, עד כי תתעורר אז רחמנות גם על

כלב לן בלי מחסה; ולקום מתחת השמיכה החמימה אל חלל ממלא קפאון משבר עצמות היה קשה מאד; ובאמת, „לא יָשָׁה סבי לב" להעירני בטרמי בקרים כאלה, להצעידני מחם החדר אל הקרירה האכזריה. אולם בדיעבד, כאשר הזדרזתי והתיצבתי כבר בחלל העולם, נהניתי מקימתי; ששתי לרוץ ארח ובטיסה קלה הייתי מגיע אל חדר תורתי. לפעמים התנהלתי גם בכבדות מאוד, כי נפתלתי כל הדרך עם הסופה הלְעָטָתית, אשר סתמה את עיני בפתותי שלג וכתקה את פני כבחרבות, ורגלי ממטמטות. אך ברגעים ההם לא הלְיזה מעיני משנת יהודה בן תימא:

„הֲוֵי עַז כַּנָּמֵר וְקַל כַּנֶּשֶׁר, רָץ כַּצְּבִי וְגִבּוֹר כָּאֲרִי לַעֲשׂוֹת רְצוֹן אָבִיךָ שֶׁבַּשָּׁמָיִם". ומעין מרץ מפכה ממנה וממלא את כל גַּוי הרזה והרועד כתשוקה עלאה וכגבורה נפלאה, משוה רגלי כאילות ומרחיב צעדי תחתי. והרבי? דפיקה קלה היתה דַיו, והוא כבר קם על רגליו, פותח ומכניסני פנימה, מדליק את הנר המוכן, נוטל את ידיו אל המשכלה, יושב אל השלחן ופותח את הגמרא, ואני מרצה לפניו את שעורי בנגון חגיגי ונצחוני, צולל כאמוֹדַי בנבכי ההגיון והפלפול שעה ארכה ויוצא בשלום ובענג, בהשיבי את נפשי ביין התורה. הכל כדאשתקד, אצל רבי מרדכי (פרק יח).

חשתי בי גִּהוּל גופני ורוחני במשך החרף, וכאמור, שמרתי את עת למודי בדיקנות מהֻלָּלה, כשמירת הכהן על אש הקדש, לבל תכבה על המזבח. ואל שדי ברך אותי וַישַׂגְּבני מֵעָנְי ומֵחלְי, ואחי שוקד על דלתות רבי יום יום גם יומם, והכל היה נוהג כשורה ומענגני מאד, לולא תלמיד אחד, ושמו יהודה פישמן, אשר היה מטרר פעם בפעם את חיי, ויהי לי כטפה מרה בכום עדנים. מיום ראשון לבואי ה„חדרה", התחיל בריון זה לבַטש בי בשעות נעדרות הרבי: מושכני בשרוָלַי, בְּדָשַׁי, בצַוָּארוני, דוחפני ממקומי ומתנקש לפַּגְרני; מציע לפני עניינים שונים ודורש מצדי השתתפות פעילה בהם; מקיפני בטרוניות שונות, כאלו מחֵיב אני לו, כאלו מכירים אנחנו זה את זה מעולמי עד; ובסרבי — היה מתאנה לצערני על כל צעד. ויהי הנָקל בעיניו להכותני בכובעי ולהעיפו ארצה בגַעש, באמרו רוסית: „הוֹ, מחר יהיה קפאון חזק!" או לזרקו אל תחת המטה; לזלזל בכבודי ולגלג עלי בכל מיני בוז; וכל זה בנָכחות כל התלמידים והרבנית, ואין מוחה. היה סוחבני כמעט בכל יום בשעות הפנאי לשחק עמו בפספסים,

וכמו בהפסידי שלי, כן בהפסידו שלו היה חובטני, צובטני ומציקני עד נפש — נָזדרוֹב זעיר בכל פרטיו ותאריו, רק כלי עבדים וכלבים. נשאתי בשרי בשני וסבלתי את העוויים החִנָּמיים בדומיה, כאחד הקדושים, ולא קָבלתי עליו באזני הרבי משני טעמים:

א. יגורתי מפניו, פן ישטמני עוד יותר, ויתנפל עלי באיזה מכוא או סמטה ויחרגני — פשוט, יקום עלי בסתר וירצחני נפש. כל־כך תקפה אימתו עלי! בתמימותי האמנתי, כי עלול מַעכון זה להיות גזלן ומרצח לעיני השמש.

ב. בעבור חושי בי, כי נספח אני פה, שלא מן המנין, כי כל עצמי אני פה כמעט בחסר; ופן אעיר עלי חמת רבי בהתאוננני לפניו על מצבי המדכאני, ויהדפני משלחנו לגמרי בתתו יתרון ליהודה, המכנים שכר־למוד יותר ממני, פי־שנים... הלא זאת היא בודאי הסבה האמתית, שגם הרבנית אוטמת אזניה ועושה את עצמה כלא רואה עמל ואון. כן, „מחַתַּת דלים — רישם".

כן עברו עלי יותר מארבעה ירחי צרה ויגון. נשאתי חרפתי בחיקי, ובמסתרים בכתה נפשי, ואין מבין לרמעותי האִלָּמות, עד... שקמתי ונִקמתי, נִקמתי — ונַחַמתי.

ביום תענית־אסתר נקרה המקרה המרעיד. הרבי לא שב עדין מבית־התפלה; הרבנית התעסקה בעִצוב טריתות שונות וכַוָּנים למשלוח מנות, כנהוג. התלמידים ספרו והשתעשעו זה עם זה, ואני יושב ומעמיק בתרגום שני של המגלה, והדלת אחרי. בעת ההיא נכנס יהודה — ויתנפל עלי כלומר כשִכּור מאחורי: במלוא קומתו העיק על גבי ובשתי כפיו הלמני בראשי בחזק, עד כי נגף סנטרי בשלחן, וכל שני נקשו, וגם דם נראה על שפתי. חשכו עיני, ראשי סחרחר, ושניות אחדות חַלתי כהלום רעם. אך, כעבור רגע, הרגשתי, כי לִבשַׁתני רוח אֹמץ, גבורת שמשון. קמתי, נצבתי לעֻמת יהודה פנים אל פנים, ואגרופי קמוצים כברזל, ואשאלהו:

„על מה הכיתני, המן הרשע?"

— אם מעט לך, הא לך עוד, עָנני בשחצנות ויהלמני בלֶחיי בחזק יד.

התמרמרתי וגערתי, לאמור: „מפלת המן עליך!" ואכהו על חזהו

באגרופי כפטיש — ויפול אחור; וְכַת בגבו גם בקרן הכיורים, וימוט הרצפתה, ויגהר כפגר, ולא נותרה בו נשמה כמעט, ועפעפי עיניו דבקו... חרדה אחזתני, ועמדתי בלי נוע, נפחד ונרעש ממעשי הנמהר. תפשה הרבנית משורת מים קרים ותזרוק עליו באצבעותיה, זרוק והַזֵּה, עד כי התעורר ההולל האמלל, פקח את עיניו. נגש ועזרתי לו לקום ולשבת על ספסל. אחרי רגעים אחדים נשם ושאף בְּרָוְחה ובהגיעו את ימינו אל חזהו נאנח בשעול ויאמר: „כואב מאוד", ופניו חִוורות כמת. נכמרו נחומי מאוד, ובעיני דמעה התחננתי לפניו למחול לי. גם בקשתי מאתו להכותני ככל אַוַת נפשו בתורת נקם ושִׁלֻּם, ואצבעי אף לא תגע בו. אך נהפך לאיש אחר. אולי הכיר בעוָתָתו הזידונה. הוא קם, יצא מן החדר לביתו — ויתהפך בחליו כשבוע ימים. אינני יודע, הנודע דבר הקָרֵב לרבי אם לא; אך בכל העת לא נפלה מפיו אף מלה אחת על אודות גורל יהודה, אף הגה קל על כל המארע, כאילו אין לו כל הד בחיי המציאות. גם היהסים — כשהיו.

חרד לשלומו, בקרתיו בימי חליו פעמים ושמחתי מאוד בשמעי מפי יעקוב אחיו, כי „מבריא יהודה והולך". — אגב. אברך טוב ראי וטוב לב היה יעקוב העלם, ונעים היה לי לשמוע קולו, קול יעקוב, הנאה לו ולשמו. לעָמָתו קראתי את אחיו הקטן בשם עשו, כי ידיו ידי עשו. — וכשוב עשו המנֻצח אלינו, אל החדר, קדמתי את פניו בבקשת סליחה ממנו לעיני כל; והוא —

„גש הלאה!" אמר בקול רך ורפת; „ביום פקדי — ופקדתי!"

אכן היתה רוח אחרת אתו: חַת המַּכה, וְכֻלּו הָפך מורא, נַיְרָאֵני. מן הוא והלאה לא קרבנו זה אל זה; להפך, בראותו אותי מרחוק, היה ממהר לסור מעל המדרכה ומעַבט ארחו, לבל נתלכד, חלילה. נראה, כי היה מַרְאי מֻטִיל עליו אימת מות.

כן נִגַּפֵר שד משַׁחת זה: נָם כוחו, נשתה גבורתו ימים רבים. „תמותת רשע רעה", קראתי עליו: רעה אחת דיה לשבר גרם הרשע, לבל יקום גם בתחית המתים. —

יתר התלמידים, וביניהם גם קַרָקפות מניחות תפלין, לא חָברו עמי, אך גם לא התגרו בי, וגם אני לא חפצתי קִרבתם. עסוק הייתי בלמודי כל הזמן והתאמצתי לקלוט אל אוצר חכמתי עוד דף גמרא, עוד דף

אחד... ולא נפלאת היא, אם התקדמתי בצעדי ענק והתעשרתי בשבעים דף, ונכנסתי במקצת גם בפרק "החובל בחברו"... יש, אשר יחדדני רבי בהויות התוספות וגם ישים לי דרך בפלפוליהם, הסבוכים והעמוקים; אך כל זה רק לפעמים, ועקר למודנו זרם בים הגמרא עם אנית מפרשי רשי. לתמידיו הורה את המסכת בבא מציעא; ובהכיני את תקריאי מן הצד קלטו אזני גם את למודיהם הם אגב הסבריהם. ואם יחשך אדם לאמור, כי למעשה למדתי בהזדמנות זו את שתי המסכתות יחד, בבת־אחת: את בבא קמא בספר ואת בבא מציעא על־פה, — השתבש. העדפת זאת שמשה לי בקיץ משענה הגונה בהתגדרי לבדי בקלוז בגמרא בבא מציעא. ובכן התקים בי בצמצום פתגם חכמינו (אבות ב, ז): "מרבה ישיבה — מרבה חכמה" תחת השגחת רבי הרחמן.

בלב ונפש חיה רבי משה־ליב מסור ונתון להוראה ושמח מאוד בראותו את חניכיו מצליחים במשנתם. איש קדושה, נוצצת ומחממת היתה מתלהבת אז באישוני עיניו המתרחבות; ויותר — כהסבירו איזה ענין מסתורי, אגדתי, איזה חזון שלמעלה מן הטבע. ארשת עיניו אז, פניו, שפתיו מי יתארנה! ארוך היה הרבי ומאמין באמונה שלמה בכל הכתוב במקרא ובתלמוד כפשוטו, והזיתו הפאתוטית לא ידעה גבול. כאלו קצרה השגתו ואותו להגביל בטבע את האפשר ואת הנמנע. כל אגדה, כל מאמר גלמי, אף "עבה כשק", יצבו בידו כמטבע זהב. הלאה התחכמות פילונית! הלאה חקרנות רמכמית! נאמר (בבא קמא ס:) "ואני עתיד לבנותה באש"— פשוטו כמשמעו: ה' יקח אש ויבנה בה את ציון, והיתה כלה ממלכת אש, אש ממש, ובני ישראל ישכנו בה לבטח... החרוב נעקר ממקומו מאה אמה ממש, (בבא מציעא נט:) אמת המים חזרו לאחוריהם באמת, כתלי בית־המדרש מטים ועומדים עד היום... חמורו של רבי פינחס בן יאיר הבחין באמת בין חולין לטהרים (חולין ז:) וכדומה. למה לנו פילוסופיה? כן כתוב, וכן פרושו האמתי והנכון ונעקש דרכים יעקש. כל יהודי תמים עם אל ונאמן עם קדושיו מחויב להאמין בכל המופתים והנסים, כי האם תקצר יד ה' להוציאם לפעלם? והמאמין באמת ובתם זוכה לשפע עליון, לסגלת היכלת לעשות מופתים בשמים ובארץ, כמשה כשמואל, כאליהו ואלישע...

את החק המוחש, כי „לנמנע — טבע קים", לא הכיר רבי התמים ולא הורה בו כל עקר.

תכונה כפולה, מוזרה כאחד מִפְּלָאי הטבע קִנְּנה ברבי הַמְפֻלָּא:

א. מצד אחד, נטתה רוחו לקבלה מעשית בהאמינו בכוחה המסטורי באדיקות נדירה. פעם בפעם תבוא לפניו שכנה זאת או אחרת בתחנה לרפא את ילדה או את ילדתה ממחלת הגרון או הבטן וכולי. ישרטט להן הרבי קמיע, לחש או טליסמה, ימסרם ליד האם הדואגת ויפקוד עליה להתנהג בם כה וכה. הפך גמור להכנציונית (פרק כ), שהיתה במקצוע הרפוא טבעית שבטבעיות. הצד השוה שבהם, שרפאו שניהם חנם. הַכוח השפעתו על דורשותיו, או כי טבע החולה גִּבֵּר חַיָּלִים, ורפא לו — בין כך ובין כך יתרחב חוג מאמינותיו, ושמו יתברך ויתרומם.

ב. ומצד שני, פשטן שבפשטנים הוא הרבי בלמודי התורה והתלמוד! בשכל ישר וקל להבין יכריע פעם בפעם כדברי רשי נגד רבנו תם או הר"י בתוספות, והֶקשיו הפקחים נראים לעין ממש! מין גר"א מוילנה בזעיר אנפין. רבי סנדר, המלמד הליטאי בשכונתנו, אשר בחמשת תלמידיו היו ארושים וגם נשואים, כתלמידי הרב נתניה (פ' ה) ורבי ברוך שו"ב (פ' טו), היה מביא לפני רבי משה־ליב את הקשה לו ב„פרי מגדים", בטורי זהב או בפוסק אחר וסומך על הכרעתו.

שניות מפליאה כזאת — אין לך חידה נפשית סתומה יותר ממנה: פשטנות הגיונית והזיה דמיונית לא תצורנה זו את זו, ויחדו תהיינה תואמות בלב מתֶּנה אחד! חידה עלומה כתאימות הנגינה והשחיטה בלב אחד (יט, ה). צמידה כזאת וכזאת מהלכת על־פני כל הדורות ועל־פני כל האֻמות; וגם בדורֵנו היום יש טפוסים חֲצֻמְרְפזיים כאלה, והמה גאונים, ונעלים הם בעינינו במדעותם ובחסידותם ובעסקנותם כזווגי הטבע והקבלה...

וכל האמור עליהם, כי חָטְאוּ בהזיה, אינו אלא טועה. רוח הוא באנוש, ולא יִשָּׁלֵט האדם לכלוא את הרוח, הלקויה מסכה גשמית תקיפה או מגורם רוחני אֱלֹהים, אשר לקח הילד בידו בצאתו מֵרֶחם; ולא תתגבר עוד הכנתו על הזיתו, כמו שלא יִנָּשֵׂא האדם למעלה מראשו, כמה שיקפוץ ויקפוץ. ואולם... יִסְפְּרו מעשים זרים ויוחָקו להורות לרבים מוסר הַשכל,

לאמור: מי חכם — וישָׁמר מאלה, כי ההוגה בהזיות הקבלה, בין עיונית ובין מעשית, ימוט, והשוגה בהן יָלכד בעֻקשות מוח; רגשו ובינתו יקהו, וסופו ללקות באי־נרמליותו ואֶאבוד.

יקרת בעיני, רבי ומורי הטוב והמיטיב, וגדול כבוד תורתך מאוד. אולם סלָחה, אם אתנַהֶה, כי הרבה פקפקתי ביכלת האדם לשדד את המערכה. גם אז בהיות רוח הקדש מְפַעְפַּעֶתְהָ, התיחסתי אל דמיונים ואל שגיונים בהסתפקות עצומה. ויִספר נא לדור יבוא מה שקָרָנו.

עברו כשלש־עשרה שנה, ואני יושב בחרף באחד מבתי בלטה ומורה רוסית לשני ילדים. נפתחה הדלת, ורבי משה־ליב בא. לבוש פַּרוּת מושָׁקים כבודה, נשק את המזוזה בנחת. ישב אל השלחן על כסא מרֻפד, כפי בקשת אם הילדים; קבל מראש מטבע מזֻמן בשכרו, ואחר כן שרטט בצפֿרן־ברזל יבשה איֶאל צרופים על עוגה ויושיטה להאשה בעצה טובה: להאכיל את הילדה הקודחת את העוגה, וחיתה מהָלְיה. לי, למורה רוסית, לא שם לבו כלל. אך פתאום, כאלו בלהטי אַשָׁף, נשאנו שנינו את עינינו, ומבטינו הנוקבים התפַּגְשו... כנשוך נחש נרתע רבי לאחוריו ובעינים שרועות ותוהות נפרץ החוצה ויעלם.

הפירני, אם כי הקיף גילי את פָּני כבר בחתימת זקן... ולא ראיתיו עוד.—

כו. הָרַבִּי יוֹסֵף

ימי הפסח עברו עלינו בשלום. תקופת האביב חדשה ופתחה את פני האדמה, וכל היקום נעור לתחיה. אין צֹרך יותר במלבושי חֹם, בהסקת תנור. חֹם וחיים שופעים מקרני השמש הנעימה, וכל חי מתפרץ חוצה לָאור באור החיים, המזַנקים זיו וזיז. החלו ימי העבודה והמעשה בכלל ובחצר הרבי בפרט, ומצב שבי שֶפר במקצת: הוסיף לו הרבי חצי רבל על שכרו השבועי, הוספה מאירת עינים. שמחו בה שבי ושבתי מאוד, אֲחָלו אריכת ימים להרבי והקציבו את ההוספה לסלוק חובם, לגאֻלת ערבונם מיד המלוה, והוא פדיון שבויים יקרים! השגחת שבי בחצר על הכשרת המרכבות והליכות המסעות אל הסביבה לשם קבוץ „מעמדות"

לא בלעה את כל עתותיו, ונשאר לו די זמן גם לצאת השוקה ולהשתתף בתור סרסור, או מדריך באיזה מקח וממכר, או יועץ מנפה באיזו קבלת, והיה מרויח תכופות; וגם היריד השבועי שת קציר לו. שָׂבתי, מצדה, הבריאה עם עונת האביב, חשה שטף מרץ בכדי גוה, ותחדש את עבודתה בחרשת פְּזמקיה וגרביה, מה ששמש מקור הכנסה גם הוא. הרבל נעשה מצוא תחת תקרתנו ומחדה את הלבבות, אשר זה לא כבר השתוחחו והתפַּוצו מחסר ומקר. זרח בקיץ אור לישרים, ובקר וערב הרנינו זקני תודתם לה' על כל תגמולוהי עליהם. ומה שמחנו באכלנו בחג השבועות את סעדת הכשר בכפותינו הכסף! הזקנים היו נכונים להמשיך תשלומי שכר למודי לרבי משה־ליב, כי משגת ידם די שלום, ברוך השם; אך אני השתמטתי ועמדתי על דעתי, כי אינני זקוק מעתה למלמד. מרגיש אני בי חי נושא את עצמו, "בלתי טעון מינקת", וכן הייתי בפעל. שבתי אל קלוז הרבי ואל אצטבתי, משכתי ולקחתי את בבא קמא ועל־פני השבילים הרעננים של ידיעותי המכֻסות הלכתי ודרכתי הלאה, קדימה, דף ליום, דף ליום, ובתושיה רבה הספקתי לסַיים את המסכת עד חג מתן תורתנו. בסבכי פלפול קשה נעזרתי מאת הפנים הנעימות והמסבירות, הלא המה: רבי מאיר־אהרון שוחט, רבי קלמן דַּיָן, רבי דוידקה הליטאי, ויותר מכֻּלם— על־ידי רבי יוסף בן־המילדת.

הוא כבר נשא אשה, ואין קץ לעֹנג רוחי בראותי אותו מתעטף בטלית, כאלו אחי הוא מבטן, ואנו רואהו מאֻשר בגדֻלתו האמתית. תנאי קודם להתחתנות התנתה אמו עם חותנו המַורני, שהיה חנוני אמיד ומעֹרב עם הבריות וחובב את יוסף מילדותו,— להחזיק את הזוג אחר החתונה בביתו ובמזונותיו שתי שנים. למען יוכל יוסף להגות בתורה בלי מפריע; והיא בטוחה בעזרת ה' ובזכות אבותיה, הרבנים־הצדיקים, שיצלח להיות מורה הוראה בישראל. החותן חשב, אמנם, אחרת. משאת נפשו היתה ליסוד ליוסף חנות רחבה ומלאה כל מיני גוח ואריגי בד וצמר וכרומה, והיתה בתו היחידה, היפה והמשכֶּלת, חנונית עצמאית, וחיתה ברֻוָחה ובכבוד, כראוי להם. ויוסף יתפרסם בעולם המסחר, ברצות ה', בגאונותו ובהקף עסקיו, וכולי, וכולי. זאת וכזאת עלתה במחשבת החותן, להפך מן הקצה אל הקצה לחלומות המתֻתנת האלמנה, אם יוסף; אף על פי כן לא זז אז

מהסכים אל דרישתה. וכן נכתב ונחתם בטופס התנאים. מה עשה הקב"ה? הוא כל יכול, והוא כלל יחד את שתי המשאלות הסותרות, אפס הגשימן בזו אחר זו.

כן. במשך שנות המזונות התמיד יוסף וישקוד על התלמוד ועל הפוסקים ועל בית השחיטה בלי פוגה כמוח זך והספקת כל צרכיו מידי החותן, כמדֻבּר, ויתעתד לתעודתו המרוממה, בהתאם לאידיאל אמו. ובאמת הָסְמך להוראה בידי רבני־גאוני בלטה, — ותהי הסמיכה רק לפקדון בידו, ולא להשתמש בתגא. אשתו החכמה, שהיתה כבר אֵם לבר בטנה, השפיעה עליו בינותים גם היא לבַקר בחנות אביה „ולהתודע אל העסק", לדעת, מה טיבו של יציר זה.

„בין כך ובין כך, הלא אין עדין מקום נכבד ומתאים לך ברבנותו, ומה אִכפת לך איפוא לקבוע שעה ביום לעסקנו ולחדור אל מהותו ואל עצמותו לטובתו ולטובת בננו, יחיה?" טענה בצדק.

לא אֶלצתהו, חס ושלום, כי אם רכות ותבונות הטיפה באזניו בהעדיפה את ישיבתו בחנות על ישיבתו בבית המדרש, כי יש יתרון לענין פרנסה. לאט לאט נמשך לבו כמים אל המסחר ואל תהפוכותיו, ראשו ורֵבו נהיה כפוף אל פנקסיו וכרוך בהם, כגדי מקֻשָּׁם בליל פסח, ושחוח אל הקֻפּה ואל המַדַּפִּים, וַיָּמַר כליל את אצטבת הקלוז באצטבת החנות, והשיטה הֻחלפה: מני אז השתקע באִנטרסי החנות ובהליכותיה כל היום ואשמורה בלילה, ולתורה היה קובע רק שעה שחריתית, מלבד, אָמְנָה, שבתות וימים טובים, שהיה מקדישם כְּפִם לגבוה. ולפי התרחבות חנותו, כן התגברה אַוָּתו להרבות ענפיה ולהאדיר מקוריה, וחַיָּתו לא ידעה שָׂבעה. כן התגברה שטן הלהיטות התגרנית מחבהו לאחרונה לתוך העולם הגדול — לַנְרשה וללודז, מצד זה, ולקיוב ולברדיצ׳וב, מצד זה, ויפַשֵּׂק רגליו לרדוף אחרי רוחים... הַקְפִּיץ הזה יותר שתהדקהו ותשאיפהו המרכזה למטה, יותר יתאמץ לשוב לקדמתו ויגדיל כוח מנוסתו מן המרכז; כן היה יוסף. ילדותו ובחרותו עברו עליו בעולם האצילות, הרחק מאדם ומעולם המעשה, והיה מהֻדק על כ ר ח ו באהל התורה; על כן עתה בצאתו למרחביה ובהצליחו לרכוב על פֶּגַם, הגפוף והשוטף, התפרץ בבת־אחת מִרצו הָצָבור, אבד את שווי המשקל, ולא ידע מעצור לרוחו, השואפת לספוג את כל העולם,

לכבשתו בחפניו, ואין רי לצמאו הסוחרי, ואין קצה לנסיעותיו ולקניותיו, גם בהקפה, ואדרבה — יותר בשטרות מאשר במזמנים, ולא הרגיש, כי מכביד הוא עליו עבטיט. ולסוף מט, נפל, פשט את הרגל ל כ ל בעלי חוביו. התפחם, התפתל אחרי כן, המסכן, התפשר עמהם בקמפרומיסים על פי דתי הישר המסחרי, ויצא כמעט נקי מנכסיו. אמנם, חסו עליו החרשתנים והסיטונים בלודז ובחרקוב בהזכחם, כי איננו בגדר שמטן נוכל, כי נהפך עליו פשוט הגלגל, והנשך אכל את הקרן, והביו המרפים שמו סחורותיו בחניותיהם ועמדו משלם, על־כן לא עמד יוסף בחחרותו ובהתחיבויותיו. וכבן התרצו לתמכו ככל האפשר, כעתירת חותנו ואשתו, ולצידו בהקפה נוחה בסחורה מכל המינים, למען ימשיך את חנוגותו הלאה, והם יתמכוהו. אולם הוא — קצה נפשו בלחם הקלוקל הזה ובפזור הנפש, אשר שעבדוהו בגוף ונפש ויעשוהו עבד למלוים ולרביתנים נבזים והשפילוהו עד תחתית. חסל! "חסורי מיחסרא והכא קתני", שנן יוסף בהחלט את הפתגם הבית־המדרשי, לאמור: פָּרְנָסָה חֲסָרְתָּ — שֵׁב וְלָמֵד! וישב. שב יוסף לאצטבתו ולגמרתו אחרי החכו מחייו שְׁמֹנֶה שנים ועדוי והקריבו אותן למרקולים. לא ארכו הימים, ויתבקש אל אחת מערי פודוליה בתור רב ומורה צדק, ושם הוקירוהו ויכבדוהו מאוד כן על בקיאותו התלמודית, חריפותו וישרתו וכן על ידיעותיו המעשיות ונסיונותיו המעלים, אשר שלם מחירם הון משלש רב: זמן, טרח, כסף. אמו התמימה זכתה בעוד בחיים חיתה לראות בעיניה את פתרון חלומה הרכני לטובה ולברכה, ואם אחרי ימים רחוקים. אך נסתר ממני, לדאבוני, פרט זה: הכמות כל אדם מת יוסף (בזבוקריטש), בביתו על משכבו, כעלות גדיש בעתו, או כי נפל בידי הפורעים השודדים, חקוזקים והפטליורים בשנות 1918 והלאה...

אפס, השתלשלו כל הקורות ההן אחר שנים, ולעת־עתה... לעת־עתה שומר יוסף את הסטנדר, לומד את שעורו בכל יום אחר תפלת שחרית, חולך הביתה ושב הלום אחר הלחם ומביא לי וליתר החובשים חזעירים, ואף לגדולים ולזקנים, תועלת רבה. בשעות הצהריים הוא על־פי־רב היחידי, אשר נחיש מפלט אליו ממעביות סוגיות סבוכות.

וכאשר היה פרקו נאה, כלומר כאשר היה יוסף בחור ישר וצנוע, כן היה גם אברך ענו וצנוע, כאלו עג עוגה בקרן זויתו ולא יצא ממנה

להשתתף כאחרים בעניני חכרה וצבור. רב היום ילין במעמקי ההלכה; הנשמה לה והגוף שלה, כי בשלה כל הטוב לו. אשתקד היה דל, רזה, חסר ערך; ועתה פנים בהירים, נאים, נשואים; גוו בריא, זקוף, רענן, והוא תופש מקום בצבור ולוכד תורה מתוך הרחבת הרגש, הרחבת הדעת, הרחבת המשגים. חזותו הנעימה מוכחת, כי נזון הוא במועדו ובכל הטעים והמיטב, כי חלב ודשן תשבע נפשו בכל בבית חותנו, וכי שמח הוא מאשת נעוריו. ובכל אלה יש אשר יַתִּיק את עיניו מעל ישורי הש"ך והט"ז אל מחוץ לארבע אמותיו, אל חלל הקלוז ויסקור סתם... עיפות? הפסקה אולי להרגעת המוחים? או סחרחרת? או "שאלות ארורות" מטרידות את נפש עולמו הפנימי בנדון עתידותיו? — תשובות מספיקות על כל השאלות האלה מצא הקורא כבר במה שקדם; אולם אני — לא הלך לבי אז אחרי חקירות פסיכולוגיות, ומה לי ולהן? בשעה פנויה כזאת אתקרב אליו ואַרשה לי לשאלהו בעניינים סואנים ותופשים בזה הרגע; אבקש מפיו באורים בהליכות החצר וכחיי הרבי ומשפחתו. יוסף יאציל עלי מידיעותיו, ואוזי תקח שמץ ממסתרי החצר הסורני. הרבה־הרבה תמיהות וזרויות זעזעו את נפשי התמה. בינותי, כי כרבי שמואל מלכהם, כן ישיש גם יוסף למסור לי בגילה מסתרה את הצבור והצפון בתחתיות נפשו, בירכתי לבו, ואיננו יכול מלט משא. נענה ונאנח, נאנח ונענה...

מתחלת הקיץ רבו הבאים מן הסביבה אל הרבי. מבקר השכם יצבאו אנשים על נשים בפרזדור הזגוגי בפתקותיהם. אברהם, גבאי הראש, הוא המלאך מטטרון בפמליה של מטה זאת; הוא נותן על כלם בקול נערה ומסדר את המערכה; הוא הקולל, הנותן טון, והכל נשמעים לטוניו. זרוע לו עם גבורה, להארום הארום הזה, וכגדל זרועו יותיר או יחסיר בני תמותה מן המסדרון. דרך פתח זה נכנסים ודרך אחר יוצאים, לבל יהימו ולבל יתעכבו; וכן תמשכנה "קבלות־הפנים" עד הצהרים. ואחר — הפסקה, מנוחה בכל האפרכיה. אחר משכב הצהרים מופיע הרבי משפרירו, אשר רצפתו רבודה טפיטים, ואשר כתליו עם ספוגו מכירים ומצירים במשכיות פסוקים ומוסרים, ומטיל מעט בחצר, בצעדו פנים ואחור צעדים מדודים לשאוף רוח.

קומתו בינונית. לבוש הוא קפוטה שחורה, ארכה, שלמה, כלומר

בלתי סדוקה. הרוח הנועז והשובב מפשיל את כנפיה לצדדים, ועיני רואה את המגפים המצחצחים ואת התחתונים המלבינים, היורדים בשוקיות המנעלים, כי ככל הרביים, איננו לובש גם הוא מכנסים מחשש שעטנז,— ואת ציציותיו, המשתלשלות והמטפחות על ברכיו. אבנט שחור מקיף את מתניו הדקים בחן מיוחד, וראשי אצבעותיו תחובים לו בו, ואגודליו חוצה. זקן קטנה, צהבה במקצת, בצרוף צמות־לחי מקיפות, כמסגרת זהב, את פרצופו הצח והאדום, המשקף שעשועי דם וחלב. ממעל לפתחי פיו הצר והבלום יפת שפם דק ויפה; ומעליו קבוע חטם חטוב, אשר מצדיו — עינים שחורות, עמוקות, מפיקות הבעה אמפוזנטית; ועליהן בולט מצח לבן, מפיץ הוד. כובע קטיפה כחולה עם מצחון קטיפה ממעל לצורון לבן כשלג עם עניבתו הרקה, ספק אדמה, ספק תכולה, מוסיפים לויית־חן רבה בתוך שלל הצבעים ועונדים יחד נזר תפארה לצורה ההדורה. צועד לו הרבי לאטו; ראשו מורד ונטוי הצדה מעט־מעט, בחשיבות, בכעין גאותנות, ובכל החצר מולך הם, דממת קדש. אין נפש נראה, אף עוף איננו פורח בכל השטח, לבל ישרף מחם זיוו, כעוף הפורח על יונתן בן עוזיאל (ב״ב קלד). אין הגה נשמע. „הרבי בחצר!״ מתהלך הוא לרוח היום, וכרובי שחק מקדמים את פניו ומשתחוים מרחוק אל מול הדרו.

משקיף אני בו בעד החלון בהחבא, מסתכל בנעיצה בהדר גאונו, ברגש הערצה ורוממות. מן החרכים אשורנו ואזמרנו: הזה האיש, מרגיז עולם, משפיל פריסטוים?! הלוכו, דבורו, מבטו, התיחסותו וכל תוי פניו— הכל ספוג זך, רך, נעם וענוה צדק, ואיכה איפוא ככה? האציל רוח כל־כך למראה עלול לעלילות־תועבות? ומשתוקק אני לראות פנים אל פנים את הספינכס הקדוש; מתגנב אני ומסתתר במבוי, אשר בין זבולו ולמקום־צניעותו הסמוך, ומחכה עד יעבור על פני, וראיתיהו ממש. והנה... הבהיקו שם לעיני פתקים שונים, כתובים בידי הגבאים רבי דויד ואברהם וזולתם, מתגוללים בתוך חראים, מתפרצים מבית־הכסא חוצה. חשכו עיני. הזה הוא תשמישם?... רע עלי המעשה, כבלתי־מידותי עד תכלית. והנני עומד נבוך ומבולבל. עתה עלתה על לבי השאלה: ומה אחרת יעשה בהם, בפתקים המשמשים? אני בתמתי חשבתים לתשמיש קדשה, המסרסר בין בני ישראל לאביהם שבשמים, וטעונים גניזה מעלה הם, ולסוף — אכזבה כזאת...

בקשר עם זה עולות על רוחי מחשבות עוקצות מתקוטטות כמכשֵפות, ואני מִגָּרשן ממני במרירות מַעֲקֶרֶת, לבל תִּטָּרְדוני מעולמי התם... אולם על משכבי עלו רעיוני עֹצֶב, וראיתי בלילה במחזה דמיוני הנבהל פתקים, מגאלים בכתמי צואה, הוכעים את עלכונם, וברוחי מתפרץ דוקֶרֶב אכזרי בין שני יצרי: הטוב מצדיק את הרבי במסקנה, כי אין לפתקים כל חשיבות אחר שמושם, והרס נשבר הם; והיצר הרע מתנפל על מנהג מכֹער זה וממיט אשמו בראש הרבי. נאבק אני ומרגיז את יצרי הטוב על יצרי הרע ועל פתקיו הצוֹאים, וזעה קרה יְצָאַתני, והרגשתי כעין פגימה באמונתי ברבי, בקיע בלבי. אמרתי: אספרה ליוסף כמו, ומבינתו יבינני ויעמידני על האמת. צפיתי רק לעת מצוא. בכל־זאת נכספה נפשי לעת־עתה לחזות בנעם הרבי עין בעין, בשבתו במסִבו אפוף חסידים; לטעום את ישיבתו הנאצלת, את הנהגתו וחסידותו, ובקשתי מאת שבי בסעודת השבת העַרבית ללכת עמי הקלוזה, כי שם עורכים להרבי את השלחן לשלוש סעודות השבת, וכן מנהגו כל הימים. ליל אפל, ושבי דוחני ומנחמני, לאמור:

„הואיל ואין הרבי נוהג כרבי יעקוב הפוליסי (טז) „להגיד תורה" על שלחנו ופוטרהו בזמירות לבד, לא נפסיד מאומה, אם נִנָּבַח רק מחר בסעֻדת הצהרים".

אל דעת התקיפים ממך תסכים על־כרחך. ברם, צריך להודות, כי השתכל שבי בהגיון. בבקר הצלחנו לבוא למועד הנכון. באמצע הקלוז הָעֻמד שלחן לבן וחלק, ארכו חמש אמות ויותר, ורחבו אמתים ויותר, מצֻפה בצָפית נקיה, ופיפים בפאותיה, מַכֻּהה עינים בלבנוניתה. הרבי יושב ראש, על כִּרסה רפודה, חרותה בפִּתּוחי אֲרָיים ולָבָאים, גלופי נשרים, תבליטי פסוקי תנך... על צדיו יושבים לכסאות שלמה ומשה בניו עם רבם, ואחריהם מסִבּים על ספסלים ארכים מזה ומזה חסידים ומקֻרבים כארבעה מנינים. לפני כל אחד נוצץ טָרָן ובו מערכת קִדוש: צלוחית יין עם נביע ועם תרנימה. הרבי מקדש מעֻמד, וכלם נענים אחריו בלחש, מברכים איש על כוסו וטועמים; יושבים, לוגמים, נוגסים בנחת ובנמוס איש דבשנו כאלו על־פי טכס קצוב. מכניסים תכת חלות. משַמש מהיר, נִבֵּחַ למדי, עולה בפִּזמקיו הלבנים על השלחן ועורך לפני כל מֵסב זוג חלות זעירות קלועות.

אל הרבי ואל בניו ורבם מגישים משקלה עם משורת מים על מגש, והם נוטלים ארבעתם את ידיהם, והשמש אין וממציא להם מגבות ואגנטיות; ואחריהם נוטלים את ידיהם כל המסבים. בוצע הרבי, בוצעים גם הם כלם מישבים. אחר אכילת המוציא מגיחה מחך הרבי "אתקינו סעודתא" וגומר, נגינה דקה, אך נוקבת קרב איש ולב עמק, — מין דיאפזון גרוני־טבעי בלתי פוסק. כאן נלוה אחד אל הנגינה בעניוות, מחרה שני, מחזק שלישי, ואחד־אחד משתפים כל המסבים ברבות קצובה, בטכס, בכבוד. מגישים את התבשילים, לאיש ואיש ערך מלא: קערה וצלחת עם כף ומזלג, שכין וממלחת אגב מגבת בתפקיד מפית. אחר המטעמים הראשונים מזמר הרבי בפשטות את הזמר "ברוך אד' יום יום", ושוב מצטרפים אליו המסבים בנגון המסרתי, המקפל להמנון אלוהי זה בכל הגולה, הלאמי עמק־עמק, ואם בלי כל זכר בו לשבת. גומע הרבי את הרטב בכף זהב מתוך קערת כסף, אוכל את הפשטידה במזלג זהב מתוך צלחת כסף, — ולא הרבה יאכל. כלם אוכלים, שותים, מיטיבים את לבם, ועיניהם ברבי תצפינה, ומחקים את מעשיו. אין "חטיפת שיורים", אין דחיפה, אין דחיקה, אם כי נוהרים הנה רבים, וההיכל מלא עורגים מכל הגילים; גם הפרוזדור מלא נשים. אך הנה פוקד הרבי לזמר "ברוך אל עליון". עוצם אחד את עיניו ומעגל את פיו כחליל, וצלצלי קולות שונים משתפכים, משתברים ברתיעותם ביורכתי התקרה וקמרונה. עם הבית השני והשלישי שבשיר הנפלא נלוים אליו כבר רבים מן המסבים, יפי קול ומיטיבי נגן, אשר תפסה אזנם את הרנן, את משבריו ואת שנוייו עם סלסוליו וגלגוליו. בשלשת הבתים האחרונים מתלהבים ומתמזגים כלם למקהלה בעלת הרמוניה נאדרה, ואין קץ לנעימות הנגינה, רכת הקולות והעז, כאלו התקבצו הנה כלי הזמר שבעולם ומנעימים הללויה עלאה, מלאת מתיקות גן־עדנית, ביחוד מקסימך, מכניפך ומרימך ממש על המוטיו הכפול והמכפל בפזמון בתור סוגר: "השוטר שבת — הבן עם־ הבת לאל ירצו כמנחה על מחבת", וכל הקהל מנגן אותו, וגם אני משתתף, וכל הקירות והחלונות, והארון עם ספריו, והעמוד עם המנורות והספסלים, וכפתורי הבגדים, וכל ההיכל נמוג ממוזיקה עליונה — הכל מזמר, מנגן, משורר, כאלו נהפך כל המקום הקדוש לכנור ארמי אחד, בעל נימות מאות, ומציף עליך נהרי נחלי רן וזמר. נפשי יצאה מרב

התפעלות, וכל היום נהלכתי מכשף בקסמי האפקטים, התפעלויות העזות, התוקפות עד הנפש, אשר לא חדלו מתפי אזני עת רבה.

גמרו את אכילת המטעם האחרון. ברך הרבי על המזון בשם בלוית המסבים ובלי אריכות יתרה, קם אל אפריונו לנוח; והקהל הלך והתפזר. קוראני שבי הביתה גם אני, אך אני איננני יודע נפשי: אוחזת יד נעלמה בציצית ראשי ומפרחחני בעולמות עליונים. לסוף נוגעת בי יד שבי ויוצא אני באנס מן הקדש אל החל, מן הנעלה והנשגב אל השפל והפשוט, ממרומי שחק אל תחתיות ארץ... מה צר!

כז. הָרַבִּי. מִסְתְּרֵי הֶחָצֵר הַסְּוָרְנִי.

סוף.

בשבוע, שאחרי מחזה נהדר זה, הרציתי ליוסף — איש עצתי בפרטות את הכל, ואין איש בקלוז זולתנו. ברגש ובלהב מתאר אני לו את מראה עיני ואת הרשמים פעם בלחש, פעם בקול, ודרך אגב פולטת לשוני את שאלתי: מה עושים בפתקות? הלא הולכות הן ומצטברות צבורים, צבורים, ומה תעודתן אחרי פקדתן? חיוך דק חלף על דלתי פניו, ויעננני בבת־צחוק עצורה ובמצמוץ עינים, לאמור:

„ליצני הדור מחליטים, כי מבשלים חמיצות מהן, מן הפתקות, ומחלקים אותן לנשים מעברות בתור סגלה לחבלי לדה... ליצנות גסה ואויליה. אני התעניתי זה כבר כמוך לדעת אחריתן. יש פתקות ספוגות חדר לפעמים ברמעות דם, באנחות, במכאובים. יש פתקת (ואני ראיתיה), והיא במלוא המובן כום יגונים ואסונים ודורשת תקון ותמיכה לברכים כושלות. אמור אמר לי אחד הגבאים, כי אורזים אותן חכיות ומעבירים לצ'צ'לניק; שם גונזים אותן בקבר הצדיק רבי משה, המכנה רב מוסי, אבי אביו של הרבי, ומאמינים בזכותו ובהמליצתו לפני כס יה, שימלא לטובה את המשאלות, המבעות בפתקות. וגם אלה דברי רוח, וגם זה שקר כזב. בחוג זה כל אדם כוזב. קומדיה היא, ולא יותר. כשם שמקלים בכרטיסי קרקס, כן מקלים בפתקות, וגורלם—גורלן. גם מה שמחטירים ליחש את המעתיר ואת המעתירה אחר אמם, ולא אחר אביהם (מחשש —

„דילמא לאו אכיו הוא"), קומדיה היא, התעללות נבזה, וְאָסוּר לְדַבֵּר בְּתִפְלָצֶת תַּרְמִית זֹאת. כי מְטַמֵּאת הִיא אֶת הַשְּׂפָתַיִם וְאַף אֶת הַמַּחֲשָׁבָה"...

ספרתי ליוסף על אודות מציאתי במקום־הצניעות... ועל אודות המלחמה האיומה, אשר ערכו הפתקות המטונפות במערכי לבי, ועל ירידת החם באמונתי ברבי, ועל סך־הכל, שהתקבל לאחרונה כעין תוצאה מרה, כעין אכזב אכזר, ושוב חלפה על פניו חוכה קלה, ויענני:

„היא החסידות והצדיקות המזויפה והמכערה, ועליה תתָּכן קינת נביא האמת, המקונן מר (איכה ב, יד) לאמור: „נְבִיאַיִךְ חָזוּ לָךְ שָׁוְא וְתָפֵל... וַיְחֻזוּ לָךְ מַשָּׂאוֹת שָׁוְא וּמַדּוּחִים". כן, ברוך, קומדיה מגֻנה עד תכלית. והנחמה היא, שלא ינחילנה הרבי לבניו, כי עמו תמות, ויחד על עפר ינָחֵתוּ. משה־לי הצעיר — יקר רוח ואיש תבונות, ונפשו תבחל ברמאות זאת, בלי ספק. ושלמה, אחיו הגדול, עוד טוב ממנו; קצת מלֻמד, מעֻין ומבין, ונפשו העדינה והעֲנֻגה רחוקה מכל עַוְלָה, כרחוק מזרח ממערב", (השערות יוסף החכם התקימו בטלואן).

עוד מלתו על לשונו, והנה שלומקה בן הרבי בא. הוא נכנם בראש מורד, כפוף גב, שָׂם סתר פנים ותופש לו מקום בזוית צדדית, פותח ספר ומשקיע בו עינים דומעות.. והוא אז בחור יפה תֹאר וְחַלַּק פנים, ככן שבע עשרה שנה. לומד הוא ומשהלי (אחיו מן האב) תורה מפי רבם בשני חדרים מיֻחדים, מֻקצים לשלשתם בעצם לשם למוד ולשם דירה קבועה, ונראים הם בקלוז רק בשעות התפלת. והנה זה בא שלא בזמנו, ובמצב־רוח יגוני כזה — הלא דבר הוא! ואולם לא עת חקירה עתה; וחפיתי, והתחקיתי על שרשי חזון מוזר זה, בָּרִי לי, כי יוסף השנון יודע בודאי את פִּשְׁרו, ומפיו אבקשנו אחרי־כן. קמתי וישבתי במקומי ברצינות, כאיש צמוד במלאכתו, והתחפשתי, כמעמיק לַעֲיֹן בגמרא מתוך נחימה ונגון, כנהוג, ובאמת — לבי בל עמי. דמעת שלומקה הטרידתני. כקדוח אש הֲמָסִים, לוהטת נפשי בתאבתי לחֻדע סבת דמיעתו וניסתו הלום. יותר משעה הרגיע הנוגה את רוחו, ואחרי־כן הוציא את מטפחתו וַיַּמַּח את עיניו בה, ויקם, ויצא בלי הביט צִדָּה או אחריו. אז שבתי והתישבתי על־יד יוסף. נפתחו שפתיו כאלו מאליהן, ודבר לאטו עמי. הוא גלה אמנם רק פרטים אחדים מסודות הבית הטרגיים, ואת החריף ביותר

חליט בהעלם והכליעהו; אך גם בקלוש שהשמיעני יש בו די לדון ולהוציא מסקנות נאמנות.

הרבנית הראשונה, עליה השלום, ילדה להרבי בת אחת ואת שלמה ותסתלק. התחתן הרבי שנית, ולאשתו השנית בת מאישה הראשון; ותלד הרבנית להרבי את משה וגם ילדה. הרבי השיא את בתו הבכירה לאחד מצאצאי הסרגוריים, ותחי חיי נחת בבית בעלה וחמיה. אך שם עברה עליה מחלה קשה, מאנה הרפא ימים רבים, ולאחרונה תקפה זעזוע עצבים, המתבטא לפרקים במצב חץ (חלי נפילה). חולנית, כלתי צלחה לחיי אישות, חושבה האמללה אל בית אביה בלוית שלוח בטוח, מיפה כוח להשתוות עם הרבי בנדון גט פטורים. אחד מהנכנסים אל מחיצת הרבי לפני ולפנים בלא בר, מסור ונאמן לו ולביתו באמת, היה ר' גדליה אורדר מסורן. בעל־בית אמיד, סוחר מהימן וחשוב גם בין הפריצים־הרוזנים, בקי בהויות העולם, אך לא תורני וחריף, לא שנון ביותר עד כדי לראות את הנולד ולקדם פני רעה. הזמינהו הרבי לשוחח עם המרשה הסרגורי ולהחיר את השאלה בכי טוב. אפס קדם־לכן מסר לו הרבי את תביעותיו מאת החתן והמחתן ויצוהו להתפשר עם בא־הכוח במסגרת התנאים המצעים. כשבוע ימים ויותר הלוך ילך רב גדליה מאת הרבי אל השליח, ילך ויתגוך; אך סרהב סרהב הרבי בנצחנותו, כטבעו, ולא ותר אף כחוט השערה מדרישותיו הראשות. רב גדליה, במחילה, לא יכול להתרומם בשכלו המצמצם אל פסגת הענין המסבך ולמצוא מוצא — להטות בלחץ הגיוני, באחנת־דעת סמכותית את שני הצדדים „אל עמק השוה", עד כי יתרצו שניהם על־כרחם. את תפקיד גראמופון מלא בדיוק, כציר נאמן: פלט מה שקלט; אך את השאלה לא הזיז ממקומה; היא עמדה בעינה על הנקדה המתה, והשליח לעמת שבא, שב לגאליציה אחרי עמל רב, שבע רגז ומר נפש.

כאלו רצה הרבי לנקום מחתנו התם והעלוב את אסון בתו האמללה, ולכן הכביד ויקבע בפשרה תנאים רעים ודוקרים כמסמרים, הדומים בתכונתם למקלות ברזל, המנחים באופני עגלה. ואלה הם העקריים, בתור ראשים, שאי־אפשר בלעדיהם:

א. שיבוא החתן בעצמו לסורן ויגרשנה, ולא על־ידי שליח;

ב. שיבטיח את חיי הגרושה לכל ימיה בבית אביה בסכום עצום.

המחתן נכנס בעבי הקורה ויהי נכון לחגור כל כוחיו גם באמצעי הלואה ולספק את התביעה הכספית, כמה שקשתה עליו, כמעט כקריעת ים־סוף, ובלבד שיגמר הדבר בשלום ובכבוד ובהקדם, כיאות לאנשי מעלה מכובדים, המוקירים את ערכם. אך לזלזל בבנו התמים והרך ולהטריחו סורנה, למען יעמוד על דם העלובה בשעת גרושין, וגם דמו ישפך במזבן המוסרי, לא נעתר בשום אפן. אז תתקשר מכתבה רחבה וסרבנית בין שני המחתנים, שנמשכה שלוש שנים ובלי תוצאות ממשיות. גם העלמה שטחה כפיה אל אביה הרבי בבקשתה בדמעות להתיר את בעלה מכבליו,— והוא באחד, לא ימוש מתנאיו אף כחוט השערה, אף בותרון כלשהו. אחזתו דעתנות, הגובלת בתישנות תפלה, בהמית, במחילה, וגם מקרביו רגנו עליו כתרעמנים. לסוף התערבה דעת־הקהל העולמית בדמות רבני גליציה, בוקובינה ורבניהן, ערכו תעודת התרה לחתן, כי על ממך הפוסקים והכרעתם יכול כל אדם מישראל לכף את אשתו הנכפה לקבל מידו גט על־כרחה; ומה גם בנרון דידן, אשר, על־פי גבית־עדות, מרצה היא "לקחת גט", ואין, איפוא, כפיה כלל; החתימו על ההתרה מאה רבנים, סדרו גט כדין וכהלכה, והחתן עשה שליח להולכה ויריצהו סורנה. דפק השליח על דלתות הרבי ולא נענה, כמובן. ערום הערים הרבי, והגט המצא לידו, והוא אצרהו אל מגרת שלחנו, לבל יראה אור. ה' יודע מחשבות הרבי כמעלו זה התמוה; אך במרוצת הימים נודע, כי כבר נשא לו הגרוש אשה חדשה, בתולה משכלת ומיחסת. רק אז התרפס הרבי, ולבו השמן נכנע. וישלח את רב גדליה אל החתן ביפוי־כוח גמור להתפשר על־פי שודת דינים. זה הוציא בדחק רב את הנדניה לבדה; אכן, חסה הנשואה המאושרה והישרה, צברה וצררה את כל המתנות עם התכשיטים בזהב וביקרות, אשר הון רב מחירם, ותתרם להגרושה המסכנה בהשביעה את ר' גדליה הפשרן בפני עדים למסור את כל הצרור לידה ממש. — ויעש כן, והרבי יצא מפחם.

"השנה טגם הרבי דיסה חדשה, בחתון שלמה בנו", המשיך יוסף בנפש נאנחת: "מסרהב הוא בו וכופפו לנשוא את אחותו החורגת לאשה. בלי ספק, יד האם החורגת באמצע. שלמה מפציר באביו החקשן, לבל יכפנו

לשדוך זה, כי אין לבו אל הנערה. השתמטותו נודעה לבחורה, ותמסור מאון גם לאמה. אך אזנים חֲרשות מצאו גם שניהם, הצעיר והצעירה, וכופים עליהם הר כגיגית. ובכן סובל שלמה יסורי גיהנום. כי, מלבד מה שמעיק עליו אביו בעצמו ובכבודו, שפָה בו גם דוב אורב כדמות רבו, וזה משסעהו בַּצְדָקות בכל שעת הכשר, ואיננו כוזז כלל גם בנְכָחות זרים לשדך לו "כלה יפה וטובת טעם". שָׂסוי זה שותת דמו, ואיננו מגיב על עלבונו, כי רפה רוחו. יש אשר תִּפָּקַע סבלנותו, וינוס אל איזו זוית, ובמסתרים יבַכּה על גורלו הלחוץ, כמעשהו פה לפני שעה"...

הן הנה הרמעות, הקולחות מריסי שלמה הדָּך!

"רק זְוָעה הבין שמועה", ומי יודע, מה היתה אחרית התסבֹּכת המשפחתית הזאת, לולא התארע בחצר בתחלת חדש אלול מאֹרע נורא, נִיזַח במָחי אחד את כל הלבטים והענויים האכזרים והתפלים הנזכרים בפני גזרה קשה ומבַעֶתת בעַצמותה ועוד יותר בפתאמותה, אשר נתכה כשֹׂר משַׂדי על ראש הרבי ותפַצְפִּצהו מַפָּצָה נצחת, ותשם רגע אחד קץ לא רק לנצחנות ועריצות, כי גם לגדֻלת הרבי, להכנסתו, להשפעתו, כאשר יראה הקורא תכף.

לב חדש ברא לי יוסף לאט־לאט בעניני האמונות והדעות, והשקפות עולם אחרות לגמרי התַּצְּרו והתרקמו בעולמי השכלי, עד כי הגעתי בהן לסוף דעתו הנקרנ׳ת. סימתי את בבא קמא והמשכתי את בבא מציעא. כאמור, הסתַּיַּעתי רבות בהסברי רבי משה־ליב לתלמידיו בה, כפי שקָלָטם זכרוני בשבתי אז מן הצד, מלבד התפתחות הבנתי הטבעית ולמדנותי, כביכול, אשר רחבה ושָׂגאה מחמת הִתְרבּוּת ידיעותי התלמודיות במסכת עוד אחת. התקשיתי במקצת רק בפרק "הזהב קונה את הכסף" מפאת הטרמינולוגיה החדשה והאידיאולוגיה, הכרוכה בה. כאשר נצחתיו גם הוא בעזרת רבי קלמן הדין ורבי יוסף, איש סודי, צעדתי קדימה בשפתי רננות, כנושא דגל הנצחון. הצטַמקתי, ויפה לי בלמודי.

העירה שקטה כבר, נרגעה, והחיים שבו לקדמתם. הפרִסְטוּ הטְּרִיח יצא כבר, ופריץ אחר, לא רע מקודמו, יושב על כסאו, ושוליו מלאים את הלשכה, וכבודו — את סורן, וכספה — את כיסו, וכל הנשמה תהלל יה בעד השלום והכלכלה. היריד רודד, והחנונים "פורים", ואנחנו

הזאטוטים, יוצאים בימי פגרה השדה לחזות בתלפיות הפרשים ותמרוניהם; בקפיצתם ממעל לַנַּבְרוֹךְ, בַּאריר בלעז, ובנפילותם ארצה, ובתולדות „הנפלאות" האלה, שהן שבר יד או קעיעת רגל וכדומה. יש אשר יתעופף הפרש ויוטל ארצה, ורגלו האחת תחובה עוד בארכוֹף, והסום הבהול גוררהו על פני הקמפון ודוהר לו עד שמעו געֶרה — ועמד. ויש, אשר יֵעָרכו הגדודים שורות־שורות זו אחר זו ויתיצבו הכן במרחק חמש מאות צעדים ויותר מול סוללה גבוהה ותלולה, אשר לָזֶחֵי קרשים מסֻמָּנים במספרים, תקועים בה, והחילים מכוננים את רוביהם ויורים במַטָּרות, איש במספר ממול עמדתו. אחרי היריה הכללית בבת־אחת יצאו מאחרי הסוללה שני מבקרים, אחד מקצה מזה, ואחד מקצה מזה יקָרבו, יַראו ממקומותם להמפקד ולמְשָׁנִיו ולכל הצבא את הלָזחים, וכל העם רואים, מי קלע בדיוק, ומי החטיא. אחרי־כן יסדרו לוחים שניים לשורת חילים שנית, שלישיים — לשלישית עד גמירא. אך משבוע אל שבוע ישַנו את פּוזות הלוחות כדי להרגיל את עין היורה לכל מקרה ולכל תדמית...

משם רצים אנחנו בחפזון העירה. רוחצים בנחל המרחץ ואצים אל בית התפלה להתפלל בצבור מנחה ומעריב; ומשם הביתה, לסעוד ולעלות על היצוע ולהחליף כוח ליום הבא, הדומה בשרטוטיו הכוללים להיום, לאתמול ולשלשום וגם למחר ולמחרתים. זולתי יום ששי אחד, אשר התרשם בזכרוני, כחָרות בצפרן שמיר, לרגל מקרה מרעיש, אשר התחולל בו ואשר הבעית את כל נימי נפשי מספר ימים, יום זה יוצא מן הכלל בבליטתו ותופש מקום לבד בזכרונותי.

וזה הדבר. אחר חג המצות עברנו אל דירה חדשה, אל בית מרדכי הסרסור, ושם רָוַח לנו בהרבה. דרך קדש עָשָׂה יהודי דתי זה: לעזור לבני ביתו בהכנת צרכי השבת, ולכן היה שואל משכֵּנו את רכובו וממציא חֲמר כתם וחול מִגְּנֵן לנערותיו לשם טיח קרקעי החדרים. בימים ההם היתה רצפת קרשים נדירה בישראל, חזון כלתי נפרץ, ובפרט בקרב דלת העם ובעירות הקטנות. על־כן בכל יום הששי, בקיץ ובחרף, היתה הבת — או האם גופה אחר טמינת החמים בתנור — מסדרת את החדרים לכבוד השבת: מנַעֶרת, מנקה ועורכת כל חפץ על מקומו. אחר־כן שורה את המַכְרשת־החוצלת בתמסת סִקרה (אוֹכְרָה), מעברת בה קו אדום בירכתי

הכתלים סביב, טְפָחַיִם רחבו, עד הקרקע, זֶר זהב ממש, כסרט בַּרְקֻמִי מתוח ישר, ולא בסרגל, מובן, כי אם על־פי טביעות עין לבד. אחר־כן שׁוֹעֵעת היא את הקרקע לְמִשְׁעִי, משׁוּה פניה, והומרת אותה שִׁכְבָה דקה בחמר הכתם, ומַשְׁרֶת כל הדוּרְיָה; ולאחרונה זורה היא עליה חול צהב, ועליו — מעט חול לבן, ובפרזדור — חול אדום. ובכן יוצאים החדרים מעֻפּוּדִים מְיֻפִּים ומְקֻשָּׁטִים בשלל צבעיהם וביפעתם הרעננה, המַרְהִבת עיניך עד כדי "להשתחוות מול כל זוית".

ביום ה' לעת־ערב בקש מרדכי מאת שבי להרשותני "לנסוע אתו אל החול", ואעזור לו, לבל יאבד זמן רב בעבודה זאת. ויהי בקר יום הששי, וירתום מרדכי, וינח בעגלה את אֻתו ואת דָּלָיו ואת שִׁקּוּי, ונעל על העגלה, ונסע, ונעמוד קרוב לִנְקֻרת גבעה, אשר פנימה כקומת איש גבהו עד תקרתה. מהר מרדכי ויערוך בעגלה את שלשת השקים לתעודתם: הפשיל את שפתי כל אחד ויעשהו בית־קבול; לקח את האת ואת הדלי, נכנס למחלה, התיצב ויַנְקֵר ביכוחיה מַטָּה חול לבן וימלא בו את הדלי; ואני הוצאתיו בזריזות והריקותיו אל השק הראשון. מִמַּלֵּא הוא את הדלי שנית, שלישית, ואני ממהר ובוזק אל השק; ובינותים מנקר מרדכי ותולל גם חול אחר, צהב, מן הגְּמָמִיות, ואני נחפז ושופכהו אל השק השני. אגב נשא עיניו למעלה וירא במִקְצָעוֹת התקרה והקיר חֲלִית חול צהב, וגידיו משׂרגים הנה והנה— עפרות זהב במלוא המובן: ולא יכול מרדכי לותר על מטמון כשר זה, ויִתְאָו לגוֹרהו אל שקו. עומד הוא ומקַדֵּר שם באתו, ופתאום הגיע לאזניו אי־משם קול נְפִץ... ויבהל לצאת ולהמלט מתוך הפִּכה בעוד מועד; אך כהרף־עין מש הקְּמָרון מן הגבעה, והמפלת השיגתהו במבוא, הדביקתהו והפילתהו, פִּסַּתהו כְּלוֹ, ער צואר; רק ראשו בולט עם כפי ידיו; והוא קורץ אלי בעיניו, בשפתיו, מנענע ראשו, כמשתַּק לשון, ואני עומד רועד, נבוך ומשומם. אך כרגע שבה רוחי אלי, החלותי לרוץ מִכָּל הנה והנה ולצעוק בקול מר: "הַי, הי! הושיעו! הצילו!".. חשו אנשים מכל הקצוות, עוברים ושבים; החישו והביאו מי מעדר או מַרְדֵּה, ומי מַלְגּז או מגרפה, יַתּוּךְ או רחת, ומשך שעה בקרוב עבדו כזהירות ובחריצות, ויפקחו את כל הגל. מרדכי רואה ונהנה. ועיניו דומעות ומודות לה' ולאדם, כי קרובה ישועתו לבוא, אך לקום איננו יכול... נבהלה נפשנו מאוד: האמנם חָמַרְמַר

גופו כחֹמר בלי נוע? נגשו רחמנינו, הקימוהו, העמידוהו על רגליו, — ויָחַש כעין קְלוח חיות עובר וזורם בכל אבריו, ויחי לבו. לסוף העלוהו והושיבוהו בעגלה, ואני תפשתי במושכות ובפקיע, דפקתי את הסוס, ונשב לאטנו הביתה. ומה מאוד צחקתי בבוא אשת מרדכי ובנותם לקראתנו, מפרשות כפיהן ומתיפחות על מרדכי כי נהרג, ועיניהן רואות אותו יושב במנוחה בלי כל חבל, כמלך בגדוד, וצוחק גם הוא. פה, בחוג משפחתו, הרגיע ובמשך היום הבריא לגמרי; וממחרת, בשבת נחמו, עלה לתורה בלקר ויברך ברכת הגומל בצרוף נדר שָמֵן לטובת עניי העיר, וכל בני הבית צהלו ושמחו, וגם השכנים הטיבו את לבם בכום משקה ובפשטידה שמנה.

ימים לא מעטים אחר זה היה המחזה המבהיל מַדמדם על אפק דמיוני בחלומות מחזיונות לילה ומגעישני עד היסוד, ואני צועק מתוך השֵנה: "הושיעו! הצילו!" ולא אחת היה שבי נטרח בלילה ומרגיעני. אך לאט־לאט שבה נפשי למנוחתה, ובנות מרדכי לא זזו מחבבני באמרן, כי "ה' בראש ואני אחריו" הצלתי את אביהן מצרה. ואף הָמָרדכית עצמה אמרה כן. ועל־פי האמת עשיתי בעצם להנערות חטיבה גם אחרת, אישית: למדתין בקיץ זה לקרוא בספר ולכתוב יודית, עד כי היו עורכות אגרות. הן חַנה העירוני ללמוד גם רוסית. למדתי את האלפבית הרוסית מיד לאה הכתבנית (פרק כג) ולמדתיה גם לנערותי אֵלה. הן המשיכו והתגדרו גַם בקריאה רוסית, ואותי הניא סבי מ"טרֶפֶּפסוֹל".

כן עבר חֹדש אחר חֹדש עד אלול המר והנמהר. כָּלנו שוקטים, טרודים איש במקצועו, ולא עלתה על דעת איש, כי חופף עלינו כבוד הרבי הקיץ האחרון. פתאום החרידה הברה מרעשת את כל העיר, לאמור:

"נפלה פְקֵדה מגבוה, כי הרב דויד בן שלמה גיטרמן מסורן משֻלח לעיר אָוְרוּטש, פלך טָהלין, לארבע שנים, מיום... עד יום"...

פְּצָצָה נוראה! כאלו נפל קול מן השמים בנסח חבבלי, לאמור (דניאל ד, כח):

"לך אמרין, דויד מלכא, מלכותא עָדַת מִנָּך ו"..

*

גם השמחים לאיד, אשר אשתקד אֵררו ומֵררו בצריחתם, לאמור: "יָחֳרַב! ותַחַז ברבי עיננו", הורידו ראשם מפני הדהימה המרעימה, וכל מבקשי הרעה בושו, חפרו וגם נכלמו. מזלם ראה, כי פרץ על־פני פרץ פָּרצה השׂוֹאָה את ה ר ב י ו ב י ת ו, בפרץ משֻׁלש: בחֹמר, בכבוד, במשקל החסידות בעולם. לשֶׁבר זה אין פֹּהה עד־נצח. גם זאת: בצאת ה ר ב י מן העיר יִגָּרע ערכה, תֵּעָדר חשיבותה, וגם על המחיה ישפיעו שׁלוחים אלה לרעה, כי יִגָּדע ענף פרנסה מפי בתים רבים.

אחרי אשר נכזבה כל שתדלנות על־ידי אנקליטות וממליצים להעביר את רַע הגזרה, הכינו ל ה ר ב י כלי ג ו ל ה, ויכון לעזוב את קִנו המוּרַשתי, את חביביו ואת סביביו.

באחד ימי הצער והתוגה על "ח ר ב ן הבית והחצר" נשמעה יללת ה ח צ ר במעמד כל נכבדי סורן' והסביבות, לרבות המתנגדים, בהתאסף המונים זולגי דמעות שליש, בהפרד ה ר ב י דוידל מעל אחיו התמים והמשֻׁלָּם, הוא רבי משהלי מצֶ'צֶ'ְלְניק, אשר הָבהל הלום במברק, ואחר־כן מעל המשפחה, העזובה והעלובה בשל מזמות פועלי און, ולסוף גם מכל הנאספים והמלַוִּים — רגע קשה וטרגי מאוד! אָצל ה ר ב י לכל הקהל ברכות מאליפות בבקשה מפֹרשה בקול תוגה, לאמור:

"רבותי, סלחו לי, אם חטאתי לכם... ואם אנוכי חטאתי והעויתי, — אלה הצאן מה עשו?" גנח והורה באצבעו על ארמון אשתו והכנים, אשר עמדו על הגזוזטרה והתמוגגו ברמעותם. המחוג התמימותי הזה, הלבבי באמת, קרע שמים בזעקת שבר מאלפי פיות, וכל ה ח צ ר טבעה בתאניה ואניה. "סלחו, רבותי, רחמנים בני רחמנים, ובשכר זאת תנן עליכם זכות אבותי הצדיקים, זכרונם לברכה"...

העם בכה למשפחותיו, ואיש לא נענה.

גמר ה ר ב י, יצא מן המרכז, נכנס וינשק למזוזות בית משפחתו, למזוזות ביתו הוא, לפרכת ארון הקדש, בלחשו אנכ איאל פסוקים ובהכותו על לבו; לסוף נשק למזוזות הקלוי, ועיניו יורדות דמעות על שפמו, על זקנו, על מְהותיו. ה ר ב י איננו מנַגבן, יָדד מֵעַל הַמַּדרֵגות ויעל על המרכבה, מלֵוֶה מימינו ומשמאלו, ויתישב שם בינות רבי דויד רבו הזקן ונכאו אברהם, ושבי פקד ברוה שבורה ובקול בוכים על הנפב, — ויסעו.

כשובנו שלשתנו ממחזה מדכא זה הביתה, לא חדלו שבי ושבתי מפכי ואנחה כל היום ההוא, גם צמו ויקוננו, כהמר על יחיד הדור ומופתו, לאמור:

„אֵיכָה נִהְיְתָה כְזֹאת בְּיִשְׂרָאֵל!"

חרדה בלטה לקראת הנודד־הגולה וקדמה את פניו בלב רגש ודואב, ורבים־רבים, ולא דוקא חסידים, הדמיעו על כי נשבר „מַטֵּה עֹז, מקל תפארה", העניקוהו ביד נדיבה ובברכות על ראש „בנם של קדושים" ובתוך המון סופר ומצר בצערו שלחוהו עד התחנה בלטה בשלום. משם נסע אורוצ'ה ברכבת. —

נפלה האפרכיה הפורחת ולא יספה קום. נתקה שושלת רבי משה (מוסי) לעולם המסרת החסידותית ביסודתה ההסטורית בנוגע לחצר הסורני התנשאה, התעופפה למעלה ותעלם. כעבור ארבע שנות השלוח הגישו הסורנים תרצה צבורית בחתימות כל שדרות העם אל שר הפלך בצרוף בקשה כללית להשיב לסורן את רבם המשלח, ושתדלנותם סמקה: שב הרבי אל נוהו, אך לא אל נגהו. אמנם, עלה ביד הזמן והמקרבים לרפא על נקלה את מצבו ההרוס; שבו לחחיה פרפורים זעירים; אך נמשך כל זה עד ארגיעה, — מרגעה שלמה נגרעה, ארוכה לא עלתה, וחוטי הכבוד והכלכלה כאשר נתקו — נתקו.

תם הספר הראשון.

תקוני טעות

עמוד	שורה		נדפס	צריך לומר
יוד	ח	מלמעלה	מים	ימים
יג	ט	"	מכנסים	מכנימים
כט	ג	"		אל בנה, אל בנה,
לד	ט	"	בסטוך	בנה ביתך בקרוב
לז	יב	מלמעלה	מקלפות	בסמוך
מר	א	"	פיות	מקפלות
"	ח	מלמטה	סחרי	פימות
מח	ב	מלמעלה		סוחרי
מט	ז	"	שלי	יעשה איזן, שלא יחטא ?
"	יוד	מלמטה	עולי	על
"	ו	"	העיר	עוד.
נ	יא	"	ללא	חכלא,
נב	יד	"	ומעפלתו	לולא
נג	יא	מלמעלה	מגני	ומפעלתו
"	ב	מלמטה	מכלי	מגני
נו	ו	"	לקלטם את	כלי
ס	ח	"	בכלי	לקלטם אל
סה	ה	מלמעלה		בכליי
סט	ו	מלמטה	על הבנתי	בזנותי
פ	ז	"	ויוצאת	אל הבנתי
פו	ז	מלמעלה	בהתעלותנו	ויוצאות
פז	ד	"	מעליהם	בהתעמלותנו
"	א	מלמטה	עד רבתה	מאליהם
צר	ו	מלמעלה	יחשב	עד כי רבתה
קו	טו	"	בהשביחו	נחשב
קכא	יוד	מלמטה	ספקתנו	בהשכירו
קכג	ט	מלמעלה	לחלוץ	ספקתני
קלא	ח	"	יטללוהו	להחלץ
קלה	יוד	"	המכנת	יטללהו
"	ז	מלמטה	ודקיקים	המכונת
קלז	ב	מלמעלה	עד	דקיקים
קלח	ח	"	עיניו	על
קמא	כ	מלמטה	רבצה	עיני
קמב	יד	מלמעלה	יקראתו	רבתה
				יקראהו

עמוד	שורה		נדפס	צריך לומר
"	ג	מלמטה	לְרַוֵּל	לְרַוֵּל
קמג	ח	"	מאורעות	מאורות
קמח	ג	"	מצפיעי	מצפיעי
קנ	ו	"	שריד ושריד	שריר ושריר
קנא	ו	מלמעלה	וכל	וכף
קנח	ה	מלמטה	סדרה	סִפְרה
קס	יוד	מלמעלה	נשא	נשׂאו
קסא	יב	"	באוצר	באוצרה
"	יג	"	הרפאתי	הרפיאתי
"	יד	"	תחליא	תחליא
קסג	ט	"	להחליף	להחליץ
קסה	ז	מלמטה	מקריאת	מקריעת
קסו	ה	מלמעלה	השתתפו בו	בה
קסח	יוד	"	מתקרבים	מקרבים
"	ז	מלמטה	רוח	רוחה
"	ב	"	מיים	מים
קסט	ב	מלמעלה	צאצאיו	צאצאוֹ
קעא	ו	מלמטה	משיחני	משיחנוּ
קעד	ז	"	יבלו	יִבְלַע
"	ב	"	למעשה	במעשה
קעח	ז	מלמעלה		וילן שם בלילה חוא
קפג	ג	מלמטה	למדת גם	למדת רק
"	"	"	גם אש	גם את
קפה	ה	מלמעלה	הדסת	הדעת
קפז	ה	"	אני	מני
"	יב	"	(דף ג):	(דף ג:)
קצג	ג	"	רבו	רבי
קצח	ד	מלמטה	מזה מזה	אחת מיותרת
קצו	ד	מלמעלה	עודני	עִוְּדוּנִי
"	ב	מלמטה	הנוכחת	הנוכחית
קצז	ד	מלמעלה	משה דויד	משה בן דויד
רב	ה	"	נגש	נגשתי
רג	ה	"	לתמידו	לתלמידיו
"	ח	"	השתבש	— לא השתבש.
רד	ה	מלמטה	האמור	האומר
רו	יא	"	ואנו	ואני
רטו	ז	"	שב	כן שב

המחיר **150** מא"י, **90** סנט.

תאדריסה של חמו"ל:

הוצאת ספרים "דרום", ירושלים

DAROM, Ben Jehuda st., Jerusalem, Eretz Israel (Palestine)